

Latvijas Universitāte
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

VALODA: NOZĪME UN FORMA

2

**Grammatizēšanās un
leksikalizēšanās
latviešu valodas sistēmā**

**Andra Kalnača un Ilze Lokmane
(krājuma sastādītājas un redaktors)**

LANGUAGE: MEANING AND FORM

2

**Grammaticalization and
Lexicalization
in the System of Latvian**

**Andra Kalnača and Ilze Lokmane
(editors)**

UDK 811.174(082)

Va 390

Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā = Language: Meaning and Form 2. Grammaticalization and Lexicalization in the System of Latvian : LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums; krājuma sastādītājas un redaktore Andra Kalnača un Ilze Lokmane. – Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2012. 132 lpp.

Redaktore / Editor

Andra Kalnača, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redaktore vietniece / Assistant Editor

Ilze Lokmane, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Ilze Auziņa, Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts

Juris Grigorjevs, Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Magdalene Hilmane (Magdalene Huelmann), Vestfāles Vilhelma universitāte
Minsterē, Vācija

Jūrgis Pakeris (Jurgis Pakerys), Viļņas Universitāte, Lietuva

Svetlana Polkovņikova, Daugavpils Universitāte

Ilze Rūmniece, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Iļja Seržants, Bergenas Universitāte, Norvēģija; Lietuviešu valodas institūts, Viļņa,
Lietuva

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Korektore *Ruta Puriņa*

Angļu teksta redaktors *Imants Mežaraups*

Maketu un vāka noformējumu veidojusi *Andra Liepiņa*

© Latvijas Universitāte, 2012

ISBN 978-9984-45-547-1

Saturs

IEVADS

Andra Kalnača, Ilze Lokmane

Gramatizēšanās teorija un latviešu valodniecība 5

1. VISPĀRĪGI GRAMATIZĒŠANĀS UN

LEKSIKALIZĒŠANĀS TEORIJAS JAUTĀJUMI 9

Ilze Lokmane

Gramatizēšanās un desenantizēšanās attieksmes

Relationship of Grammaticalization and Desemantization 10

Andra Kalnača

Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes

Relations between Grammaticalization and Lexicalization 17

Andra Kalnača

Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes

Relations between Grammaticalization and Morphologization 25

Ilze Lokmane

Saitiņas primārajā un sekundārajā predikācijā

Copular Verbs in Primary and Secondary Predication 32

2 GRAMATIZĒŠANĀS UN LEKSIKALIZĒŠANĀS ANALĪZE

LATVIEŠU UN CITU VALODU MATERIĀLĀ 39

Ilze Auziņa, Baiba Saulīte, Gunta Nešpore

Adverbiālas nozīmes determinanta nošķiršana teikumā: runas datu analīze

The Adverbial Determinant in the Sentence: Speech Data Analysis 40

Laimute Balode

Adjektīvu leksikalizācija latviešu onomastikā

Lexicalization of Adjectives in Latvian Onomastics 49

Gita Bērziņa

Adverbi un prepozīcijas: gramatizēšanās liecības sengrieķu valodā

Adverbs and Prepositions: Evidence of Grammaticalization in Ancient Greek 61

Juris Grigorjevs

Heterotoni un vārda nozīmes uztvere

Heterotonic Words and the Perception of the Word (Lexical) Meaning 68

Baiba Ivulāne

Palīgnozīmē lietoti darbības vārdi bērnu valodā

Verbs Used as Auxiliaries in Children's Language 75

Liene Kalviša

Darbības vārds SACĪT un netiešas informācijas izteikšana

The Verb Sacīt and the Marking of Indirectly Expressed Information 86

Ieva Kuplā

Atgriezenisko kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā

Polysemy of Reflexive Verbs of Motion in the Latvian Language 94

Svetlana Polkovņikova

Gramatikalizācija un leksikalizācija runas darbības nominācijā

Grammaticalization and Lexicalization in Speech Acts Nomination 106

Iveta Pūtele

Leksēmas *Mann/man* gramatizēšanās latviešu valodā

Grammaticalization of the Lexeme Mann/man in the Latvian Language 115

Līga Vogina

Teikuma dziļās struktūras īstenošanās virsējā: subjekta nullforma

Realization of Deep Sentence Structure into Surface Sentence Structure:

Subject Zero Form 121

IEVADS

Gramatizēšanās teorija un latviešu valodniecība

Andra Kalnača, Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: *kalnaca@latnet.lv; ilokmane@latnet.lv*

Saziņas procesā nepieciešams ne tikai atspoguļot, bet arī precizēt un atjaunināt cilvēka un apkārtējās pasaules attieksmes valodas sistēmā. Tā ikvienā valodā nepārtraukti notiek valodas semantiskās, fonētiskās un gramatiskās sistēmas elementu aktualizācija atbilstoši saziņas vajadzībām, kas izriet no dažādām konkrēta laika posma prasībām un ko var veicināt arī kontakti ar citām valodām (Heine, Kuteva 2006, 1–39). Valodā šāda aktualizācija izpaužas kā fonētisku pārmaiņu pavadīts gramatizēšanās un leksikalizēšanās process (Kalnača 2005, 125–126).

Gramatizēšanās ir process valodā, kura rezultātā no leksiskām vienībām – patstāvīgiem vārdiem – rodas gramatiskas vienības: palīgvārdi un morfēmas; vai arī tāds process, kurā no gramatiskām vienībām rodas vēl gramatiskākas, resp., gramatiskā funkcijā lietotas vienības iegūst vēl kādu citu gramatisku funkciju. Tiek uzsvērts, ka gramatizēšanās parasti ir vienvirziena process – no leksiskās sistēmas vienībām uz gramatiskām vienībām, bet ne otrādi.

Gramatizēšanās ir universāla parādība pasaules valodās. Visās valodās ir afiksi ar gramatisku funkciju, kas veidojušies no patstāvīgām leksiskām vienībām (piemēram, īpašības vārdu noteiktās galotnes vai darbības vārdu priedēkļi latviešu valodā), kā arī palīgvārdi, kas radušies no patstāvīgiem vārdiem (piemēram, prievārdi no apstākļa vārdiem, artikuli no skaitļa vārda *viens* un norādāmā vietniekvārda ģermāņu valodās).

Blakus gramatizēšanās gaitai norisinās arī leksikalizēšanās – valodas gramatiskās sistēmas elementu pāreja leksiskajā sistēmā, kas visbiežāk īstenojas, atsevišķām gramatiskām formām kļūstot par patstāvīgām dažādu vārdšķiru leksēmām (VPSV 2007, 208). Tā, piemēram, lielākā daļa latviešu valodas apstākļa vārdu ir leksikalizējušās lietvārdu, vietniekvārdu vai darbības vārdu gramatiskas formas, piemēram, adverbji *vietumis*, *retumis* ir vecs daudzskaitļa instrumentālis, *virsi* – u-celma lietvārda *virsi* ‘virsa’ vienskaitļa lokatīvs, *tupus*, *skriešus*, *sauktin* ir senas darbības vārdu *tupt*, *skriet*, *saukt* tagadnes divdabju formas.

Gramatizēšanās (un arī leksikalizēšanās) ir skatāma gan diahroniskā, gan sinhroniskā aspektā. Aplūkojot šīs parādības diahroniskā aspektā, redzam, ka gramatizēšanās (arī leksikalizēšanās) procesu pavada arī formāli pārveidojumi, ko lingvistiskajā literatūrā nereti apzīmē par eroziju un fūziju: vienību formāla saīsināšanās, saplūšana, uzsvara zudums.

Sinhroniskā aspektā gramatizēšanās process ir vērojams tādējādi, ka viena un tā pati valodas vienība dažādā apkaimē var būt gan leksiska vienība ar patstāvīgu nozīmi, gan gramatiska vienība ar daļēji vai pilnīgi zaudētu leksisko nozīmi. Par piemēru var minēt darbības vārdu *būt* latviešu valodā, ko var lietot gan patstāvīgi (*Es domāju, tātad es esmu*), gan palīgnozīmē kā saitiņu vai palīgverbu (Lokmane 2008). Tāad valodas sistēmā varam vienlaikus novērot dažādas gramatizēšanās attīstības stadijas. Tas attiecināms arī uz leksikalizēšanos. Piemēram, latviešu valodā vērojama tendence lietvārdu, īpašības vārdu vai darbības vārdu formām, atraujoties no paradigmām, kļūt par izsaukmes vārdiem (*labi!, lūdzu!, ak kungs!*).

Gramatizēšanās idejas postulētas jau Vilhelma fon Humbolta (*Wilhelm von Humboldt*) pētījumos par valodu 19. gadsimta pirmajā pusē, tās turpinātas arī 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma valodnieku Georga fon der Gabelenca (*Georg von der Gabelentz*) un Antuāna Meijē (*Antoine Meillet*) pētījumos – sākotnēji gan nenošķirot leksikalizēšanos kā īpašu valodas attīstības procesu (Humboldt 1825; Gabelentz 1891; Meillet 1912). Mūsdienīgu interpretāciju un īpašu teorētisku pamatojumu gramatizēšanās un arī leksikalizēšanās ieguvusi 20. gadsimta otrajā pusē ar Talmī Givona (*Talmy Givón*) un it īpaši Bernda Heines (*Bernd Heine*), Elizabetes K. Traugotas (*Elizabeth C. Traugott*), Pola Hopera (*Paul Hopper*), Lorelas Dž. Brintones (*Laurel J. Brinton*) u. c. valodnieku lingvistiskajām idejām (Givón 1979, 1982; Claudi, Heine, Hünemeyer 1991; Heine 1993, 1997; Heine, Kuteva 2002, 2006; Hopper, Traugott 1997; Brinton, Traugott 2005; Lessau 1994; Joseph, Janda 2003).

LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedrā jau vairākus gadus norisinās latviešu valodas sistēmas pētījumi, izmantojot gramatizēšanās un arī leksikalizēšanās metodoloģiju. Katedras docētāji un LU Valodniecības doktorantūras studenti par šiem jautājumiem referējuši gan dažādās zinātniskās konferencēs, gan publicējuši rakstus (sk., piemēram, Kalnača 2005, 2008, 2009; Lokmane 2008; Ivulāne 2008, 2009).

2010. un 2011. gadā LU HZF Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra rīkojusi arī īpašus seminārus „Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā”. Semināru galvenais mērķis ir bijis attīstīt lingvistisko domu, analizējot valodas gramatiskās un leksiskās sistēmas parādības ar mūsdienīgas metodoloģijas palīdzību. Ne mazāk svarīgs mērķis bijis LU Valodniecības doktorantūras, kā arī dažādu maģistra un bakalaura programmu studentu iepazīstināšana ar jaunākajām valodniecības atziņām un īpašas teorētiskas pieejas izmantojumu valodas faktu analīzē.

Semināros piedalījušies ne tikai LU Humanitāro zinātņu fakultātes dažādu nodaļu un katedru docētāji un doktoranti, bet arī kolēģi no LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas, LU Latviešu valodas institūta, Daugavpils Universitātes u. c. zinātniskām iestādēm. Gan 2010., gan 2011. gada seminārā tikuši pieaicināti arī ārzemju kolēģi ar īpašiem teorētiskiem priekšlasījumiem. 2010. gada semināra viesņa bijusi Poznaņas Adama Mickeviča universitātes profesore Nikole Naua (*Nicole Nau*) ar referātu „Gramatizācijas teorija sinhroniskos sintakses pētījumos”. 2011. gada viesis bijis Sanktpēterburgas Valsts universitātes docents Baltistikas nodaļas vadītājs Aleksejs V. Andronovs

(Алексей В. Андронов) ar referātu „Gramatizēšanās loma valodas tipoloģisko pazīmju attīstībā”.

Krājums „Valoda: nozīme un forma. 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā” iecerēts kā 2010. un 2011. gada semināros nolasīto referātu apkopojums. Krājumā ietilpināts četrpadsmit rakstu, kuri tematiski iedalīti divās grupās:

- 1) vispārīgi gramatizēšanās un leksikalizēšanās teorijas jautājumi, kur ietverti Ilzes Lokmanes un Andras Kalnačas pētījumi par gramatizēšanās un desmantizēšanās, leksikalizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmēm, kā arī saitiņu gramatizēšanās principiem;
- 2) gramatizēšanās un leksikalizēšanās analīze latviešu un citu valodu materiālā, kur tuvāk aplūkoti dažādi gramatizēšanās un leksikalizēšanās aspekti – determinantu nošķiršanas problemātika runas datu analīzē (Ilze Auziņa, Gunta Nešpore, Baiba Saulīte), zilbes intonāciju un vārda leksiskās nozīmes savstarpējā saikne (Juris Grigorjevs), īpašvārdu rašanās leksikalizācijas ceļā (Laimute Balode), adverbu tapšana par prievārdiem sengrieķu valodā (Gita Bērziņa), palīgdarbības vārdu funkcionēšana bērnu valodā (Baiba Ivulāne), darbības vārda *sacīt* saikne ar evidencialitāti (Liene Kalviša), atgriezenisko kustības darbības vārdu semantikas analīze (Ieva Kuplā), runas verbu semantikas aplūkojums latviešu un krievu valodas sastatījumā (Svetlana Polkovņikova), vācu valodas leksēmas *Mann* un angļu valodas leksēmas *man* gramatizēšanās tendences profesiju nosaukumos latviešu valodā (Iveta Pūtele), subjekta nullformas izpausme latviešu valodā (Līga Vogina).

Gramatizēšanās un leksikalizēšanās jautājumiem veltīts rakstu krājums latviešu valodniecībā tiek publicēts pirmo reizi. Tas būs noderīgs ne tikai kā mūsdienīgas lingvistiskās metodoloģijas izmantojuma avots, bet arī kā mācību līdzeklis dažādos latviešu, vispārīgās valodniecības u. c. studijuursos.

Krājuma sastādītājas pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, kas finansējusi projektu Nr. 2011/ZP-113, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Literatūra

1. Brinton, Laurel J., Traugott, Elizabeth C. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Claudi, Ulrike, Heine, Bernd, Hünemeyer, Friederike. 1991. *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: Chicago University Press.
3. Gabelentz, Georg von der. 1891. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden, und bishering Ergebnisse*. Leipzig: Weigel.
4. Givón, Talmy. 1979. *On Understanding Grammar*. New York, San Francisco and London: Academic Press.
5. Givón, Talmy. 1982. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.

7. Heine, Bernd. 1993. *Auxilaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York and Oxford: Oxford University Press.
8. Heine, Bernd. 1997. *Possession: Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2006. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth C. 1997. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Humboldt, Wilhelm von. 1825. Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung. *Abhandlungen der Königlich Akademien der Wissenschaften zu Berlin*. 401-430.
13. Ivulāne, Baiba. 2008. Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 233-242.
14. Ivulāne, Baiba. 2009. Darbības vārda gramatizēšanās pētījumu attīstība (no Kārļa Mīlenbaha līdz mūsdienām). *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009*. Rīga: LU, 139-144.
15. Joseph, Brian D. & Janda, Richard D. (eds.) 2003. *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing.
16. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePa, 125-131.
17. Kalnača, Andra. 2008. Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 250-258.
18. Kalnača, Andra. 2009. Atgriezeniskie darbības vārdi gramatizācijas un leksikalizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 76-83.
19. Lessau, Donald. A. 1994. *A Dictionary of Grammaticalization*. Band 1; Band 2. Bochum: Universitätsverlag.
20. Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte.
21. Meillet, Antoine. 1912. L'evolution des formes grammaticales. *Scientia (Rivista di Scienza)* 12, No. 26.
22. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

1.

**Vispārīgi gramatizēšanās
un leksikalizēšanās teorijas
jautājumi**

Gramatizēšanās un desemantizēšanās attieksmes

Relationship of Grammaticalization and Desemantization

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *ilokmane@latnet.lv*

Rakstā analizētas semantiskās pārmaiņas, kas notiek gramatizēšanās procesā: desemantizēšanās jeb sākotnējo semantisko elementu zudums, jaunu semantisku elementu pievienošanās. Gramatizēšanās sākuma un beigu stadijai kopīgu semantisku elementu var nebūt vispār, citos gadījumos daļa semantikas paliek nemainīga. Atsevišķos gadījumos valodas vienības semantiskās struktūras maiņu var interpretēt kā metaforisku vai metonīmisku nosaukuma pārnese.

Lai varētu uzskatīt, ka kāda valodas vienība ir gramatizējusies, jāpierāda, ka tā zaudējusi sākotnējo leksisko nozīmi un ieguvusi gramatisku nozīmi. Tāpēc rakstā aplūkotas svarīgākās gramatisko nozīmju pazīmes: vispārīgums, sinsemantiskums, kolektīvums, obligātums, regulārums.

Gramatizēšanos visgrūtāk konstatēt gadījumos, kad nekādas formālas pārmaiņas nenotiek, piemēram, ja patstāvīgi darbības vārdi iegūst sintaktisku palīgfunkciju. Patstāvīgās un palīgfunkcijas norobežošanā papildus semantiskai analīzei var izmantot aizstāšanas paņēmieni, transformācijas paņēmieni, kā arī sintaktiskās apkaimes analīzi.

Atslēgvārdi: desemantizēšanās, gramatiskā nozīme, metafora, metonīmija, reanalīze.

Gramatizēšanās ir cieši saistīta ar semantiskām pārmaiņām. Lai kāda valodas vienība varētu gramatizēties, tai jāzaudē sākotnējā leksiskā nozīme un jāiegūst jauna – gramatiskā nozīme. Vārda sākotnējās leksiskās nozīmes vai semantisko elementu zudumu sauc par **desemantizēšanos**. „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” desemantizēšanās definēta kā „Valodas vienības (parasti vārda vai morfēmas) sākotnējās nozīmes pilnīgs vai daļējs zudums. Piemēram, latviešu valodā vietniekvārda *vis* daudzskaitļa ģenitīva forma *visu* vispirms izmantota par salikteņa pirmo daļu (*visuskaistākais*) un pēc tam desemantizējoties kļuvis par priedekli *vis-*: *visskaistākais*, *vislabākais*. Arī darbības vārdi saitiņas funkcijā ir desemantizējušies: *Mēs esam gudri. Cilvēks paliek cilvēks.*” (VPSV, 85–86)

Gadījumos, kad gramatizēšanās procesā ar valodas vienībām nenotiek nekādas formālas pārmaiņas, piemēram, kad pilnnozīmes darbības vārds iegūst sintaktisku palīgfunkciju, resp., kļūst par palīgverbu vai saitiņu, ir īpaši svarīgi noteikt, kā

konstatēt gramatizēšanās faktu. Tāpēc nepieciešams raksturot semantiskās pārmaiņas, kas īstenojas, kādai valodas vienībai gramatizējoties.

Lai to varētu izdarīt, vispirms jānoskaidro, kas ir **gramatiska nozīme** un kādas ir būtiskākās atšķirības starp leksiskām un gramatiskām nozīmēm.

Gramatisko nozīmju izpratnē ir divas galvenās problēmas.

Pirmkārt, jāatbild uz jautājumu, vai jāmeklē viena galvenā pazīme, kas atšķir gramatisko no negramatiskā, vai varbūt gramatisko nozīmi raksturo pazīmju kopums (tādā gadījumā nav obligāti, lai katram gramatiskam elementam piemistu visas pazīmes).

Otrkārt, jānoskaidro, vai gramatiskās nozīmes vienmēr krasi pretstatāmas negramatiskajām vai varbūt starp nozīmju veidiem ir graduālas pārejas (tādā gadījumā gramatiskumam ir dažādas pakāpes un pāreja starp gramatisko un negramatisko ir plūstoša).

Piemēram, Vladimirs A. Plungjans (*Владимир А. Плунгян*) uzskata, ka ir viena galvenā gramatiskās kategorijas pazīme – obligātums –, turklāt robeža starp gramatisko un negramatisko ir plūstoša. Arī valodu vēsturē gramatiskām kategorijām nav stingras un nemainīgas loģiskas struktūras – tās rodas pamazām, mainās, dažkārt arī zūd. Ir prototipiskas jeb „visgramatiskākās” gramatiskas kategorijas, bet ir arī perifēriskas jeb marginālas parādības (Плунгян 2000, 106–113). Arī Jurijs Kņazevs (*Юрий Князев*) pamatos pievienojas šim uzskatam un norāda: ja nepieciešams atrast vienu universālu kritēriju, kas ļauj norobežot gramatisko no leksiskā, tad vislabākā šķīrēj pazīme ir nozīmju izteikšanas obligātums, tomēr jāpatur prātā, ka obligātums visās valodas sistēmas daļās neizpaužas vienādi. Valodnieks uzsver, ka liela daļa gramatikā aplūkojamo nozīmju patiesībā atrodas pārejas zonā, kur gramatiskais ir vairāk vai mazāk saistīts ar leksisko (Князев 2007, 42–43).

Apkopojot valodnieciskajā literatūrā minētās **gramatisko nozīmju pazīmes**, varam izdarīt šādus secinājumus.

Pirmkārt, gramatiskās nozīmes ir **vispārinātas**, abstraktas, tās izsaka attieksmes un ļoti vispārīgas reāliju pazīmes. Piemēram, gramatiskā skaitļa nozīme izsaka daudzuma jēdzienu, gramatiskā laika nozīme – darbības attieksmi pret runas brīdi utt. Leksiskās nozīmes pretstatā gramatiskajām var būt gan abstraktas, gan konkrētas (piemēram, vārda *daudzums* leksiskā nozīme ir abstraktāka nekā vārda *viens* leksiskā nozīme; vārda *koks* leksiskā nozīme ir abstraktāka nekā vārda *liepa* leksiskā nozīme). Tomēr jāpatur prātā, ka robeža starp vispārīgo un konkrēto nav stingri novelkama un nav iespējams precīzi noteikt, kādai jābūt gramatiskās nozīmes vispārinājuma pakāpei.

Otrkārt, leksiskās nozīmes ir patstāvīgas, proti, leksiskas vienības ir autosemantiskas, turpretim gramatiskas vienības ir **sīnsemantiskas**, jo savu nozīmi var realizēt tikai kopā ar leksiskām vienībām (Heine, Claudi, Hünneimier 1991, 28). Tomēr ne visas leksiskās vienības visos lietojumos ir autosemantiskas, piemēram, vārdu savienojumā *meitene ar zilām acīm* un teikumā *Zāle ir rāsas pilna* nomeni apzīmētāja funkcijā ir obligāti, tāpēc vārdi *acis* un *pilns* šādā lietojumā nav autosemantiski, bet gan sīnsemantiski. Tas būtu attiecināms uz visiem gadījumiem, kad teikumā ir kāds obligāts paplašinātājs.

Treškārt, gramatiskā nozīme piemīt veselai valodas vienību grupai, piemēram, visai vārdšķīrai vai citai lielai vārdu grupai, – tātad tā ir „**kolektīva**”. Piemēram, visiem latviešu valodas īpašības vārdiem (precīzāk – īpašības vārdu formām) piemīt dzimtes, skaitļa, locījuma un noteiktības vai nenoteiktības nozīme. Lielai īpašības vārdu grupai – kādības īpašības vārdiem – piemīt arī gradācijas gramatiskā nozīme.

Ceturtkārt, kā norādīts iepriekš, dotās valodas sistēmā gramatiskā nozīme ir **obligāta** – jebkurš attiecīgās grupas loceklis izsaka to vai citu konkrēto gramatisko nozīmi (Плунгян 2000, 106–109). Jāuzsver, ka obligātumu var konstatēt noteiktai vārdu grupai (nav gramatiskas nozīmes, kas būtu obligāta pilnīgi visām vārdformām). Šai vārdu grupai jābūt

- a) pietiekami lielai;
- b) ar skaidri nosakāmām robežām;
- c) to var norobežot pēc vairākām pazīmēm reizē, ne tikai pēc šīs vienas – spējas izteikt attiecīgo gramatisko nozīmi (Плунгян 2000, 108).

Daudzos gadījumos šī vārdu grupa ir visa vārdšķīra vai tās lielākā daļa. Piemēram, skaitļa, dzimtes, locījuma nozīmi latviešu valodā izsaka jebkura lietvārda forma, izņemot nelokāmos lietvārdus, kam locījuma kategorijas nav. Savukārt pārejoši jeb transitīvi un nepārejoši jeb intransitīvi darbības vārdi ir atsevišķas gramatiskas grupas, jo pārejošiem darbības vārdiem iespējama ciešamās kārtas forma, kas izsaka ciešamās kārtas gramatisko nozīmi.

Piektkārt, gramatiskās nozīmes izpaužas **regulāri**: katra no vienas gramatiskās kategorijas nozīmēm var pievienoties katram (vai gandrīz katram) attiecīgās grupas vārdam. Piemēram, gramatisko laika nozīmi latviešu valodā izsaka katra darbības vārda finītā forma. Tomēr regulārums visur neizpaužas vienādi – ir regulāras un mazāk regulāras gramatiskas kategorijas. Regulārums nav atkarīgs no obligātuma – iespējams regulārums bez obligātuma, un otrādi. Piemēram, lietvārdu dzimte latviešu valodā ir obligāta, bet nav regulāra, jo jebkura dzimtes nozīme nevar piemist jebkuram lietvārdam.

Sestkārt, gramatisko nozīmju izteikšanai valodā ir noteikti **formāli līdzekļi**: afiksi, skaņu mijas, gramatiskie vārdi (piemēram, saikļi, prievārdi), vārdu secība. Pastāv uzskats, ka atšķirība starp leksiskām un gramatiskām nozīmēm meklējama nevis to būtībā, bet gan izteikšanas līdzekļos (Cruse 2004, 87–88). Tomēr šī pazīme neļauj atšķirt gramatisku vārdu no leksiska jeb pilnnozīmes vārda – lai pateiktu, ka vārds ir gramatizējies, ir jāzina, kas ir gramatiska nozīme.

Gramatiski izteikšanas līdzekļi un regulārums kā divas svarīgākās pazīmes ietvertas arī „Valodniecības pamatterminu vārdnīcā” sniegtajā gramatiskās nozīmes definīcijā: „Abstrakta valodas gramatiskās sistēmas nozīme, kas **regulāri** izpaužas **gramatiskā formā**, piemēram, dzimtes, skaitļa un locījuma gramatiskās nozīmes latviešu valodā izpaužas kā atšķirīgas formas vīriešu un sieviešu dzimtē, vienskaitlī un daudzskaitlī, nominatīvā, ģenitīvā, datīvā, akuzatīvā, instrumentālī, lokatīvā un vokatīvā (VPSV, 133).

Septītkārt, gramatisko nozīmju skaits valodā ir **ierobežots**, un valodas gramatiskā sistēma ir slēgta. Šī pazīme izriet no gramatisko nozīmju obligātuma, jo obligāti izsakāmu nozīmju valodā nevar būt bezgalīgi daudz.

Jautājumā par to, kādas **semantiskas pārmaiņas** notiek gramatizēšanās gaitā, valodnieku domas dalās. Viens no uzskatiem ir tāds, ka gramatizēšanās nesaraujami saistīta ar **desemantizēšanos** (par to sk. Heine, Claudi, Hünneke 1991, 40–45). Kā iepriekš norādīts, desemantizēšanās nav pilnīgs nozīmes zudums, bet sākotnējās nozīmes zudums. Pilnīgi asemanticu vienību valodā ir maz. Tādi ir, piemēram, interfiksi (kā vārdformā *nes-ī-š-u*), par pilnīgi desemantizētu var uzskatīt formālo teikuma priekšmetu ģermāņu valodās (piemēram, teikumā *It rains* 'Līst' angļu valodā).

Tāpat desemantizēšanās ir semantisko elementu zudums, ko shematiski varētu attēlot šādi: **ab>b**. Valodas vienības intensionālis sašaurinās, bet ekstensionālis paplašinās. Citiem vārdiem, valodas vienības (visbiežāk vārda) nozīmē ietverto semantisko elementu skaits samazinās, bet palielinās to reāliju skaits, uz kurām valodas vienību var attiecināt. Nozīme kļūst vispārīgāka, abstraktāka.

Tomēr ne vienmēr varam runāt tikai par semantisko elementu zudumu, jo zaudēto elementu vietā var nākt jauni, ko ar simboliem var attēlot šādi: **ab>bc**. Reizēm gramatizēšanās sākuma un beigu stadijai kopīgu semantisku elementu nav: **ab>bc>cd**. Tādā gadījumā precīzāk būtu runāt par nozīmes maiņu, nevis nozīmes zudumu. Piemēram, latviešu valodā ir vairākas partikulas, kas radušās no apstākļa vārdiem. Apstākļa vārds *vienalga* nozīmē 'tā, ka nav svarīgi, nav nozīmīgi' (LVV, 1170), un tas vienmēr ietilpst teikuma gramatiskajā centrā: *Man tas ir pilnīgi vienalga*. Partikula *vienalga* pilnībā zaudējusi apstākļa vārda sākotnējo nozīmi un izsaka to pašu saturu, ko *tik un tā*, proti, 'par spīti apstākļiem', kā teikumā *Viņš vienalga nenāks*. Tiesa, jautājums, vai partikulas vispār uzskatāmas par gramatiskiem vārdiem, joprojām ir atklāts, bet, lai to atrisinātu, detalizēti jāizpēta partikulu semantika un funkcijas teikumā.

Saskaņā ar citu uzskatu nozīmes maiņa gramatizēšanās gaitā saistāma ar **metaforisku vai metonīmisku** nosaukuma pārnēsumu, īpaši gramatizēšanās sākuma posmā. Nozīmes vispārinājums (desemantizēšanās) rodas vēlāk (Hopper, Traugott 1993, 86–87).

Metaforizācija vienmēr notiek virzienā no konkrētā uz abstrakto, proti, metaforu izmanto, lai, balstoties uz konkrēto juteklisko pieredzi, abstrakto padarītu labāk saprotamu. Piemēram, attieksmes laikā izsaka, balstoties uz telpiskām attieksmēm (*īss laika sprīdis, laiks vilkās lēni*). Tādējādi valoda abstrakto gramatisko nozīmju izteikšanā balstās uz konkrēto pieredzi, kas visiem valodas lietotājiem ir vienāda. Piemēram, vairākās ģermāņu valodās darbības vārdu ar nozīmi 'nākt' izmanto nākotnes gramatiskās nozīmes izteikšanai. Arī te varam saskatīt metaforisku nosaukuma pārnēsumu: pārvietošanās telpā – pārvietošanās laikā.

Ir darbības vārdi, kas pieder pie valodas vārdu krājuma pamatfonda un ir gramatizēšanās avots daudzās valodās: tie ir vārdi ar nozīmi 'piederēt', 'būt', 'ņemt', 'dot', 'dabūt', 'taisīt', 'nākt', 'iet' u. c. Tie nosauc ikdienišķu cilvēka darbību, ir viegli tulkojami visās (vai daudzās) valodās, tāpēc, Annas Vežbickas (*Anna Wierzbicka*) terminoloģijā runājot, pieder pie semantiskajiem primitīviem (Wierzbicka 1996, 9–13). Tie ir semantiski vienkārši un bieži lietojami. Arī latviešu valodā vārdi *dabūt*, *ņemt*, (*ne*)*iet* veic sintaktisku palīgfunkciju piemēros: *Es gan no tā reti kad ko dabūju redzēt*. (G) *Ņem un izdari to, kas tev jādara tagad!* (G) *Neiešu jau rokas ķēpāt!* (G)

Par metaforisku pārnesumu var uzskatīt arī epistēmisko modālo nozīmju rašanos no deontiskajām: nepieciešamība vai iespējamība tiek attiecināta uz visas propozīcijas patiesumu (Hopper, Traugott 1993, 79). Piemēram, teikumam *Man jābūt mājās desmitos* ir deontiska modalitāte, jo nepieciešamību izjūt darbības darītājs, turpretim teikumā *Viņam jābūt mājās, jo logā spīd gaisma* runātājs pauž savu pārliecību par teikuma satura patiesumu, tātad modalitāte ir epistēmiska.

Ir gramatizēšanās gadījumi, kas interpretējami metonīmiski. Metafora ir paradigmatiska, saistīta ar analogiju, bet metonīmija ir sintagmatiska, tāpēc tā ir cieši saistīta ar vēl vienu gramatizēšanās procesā iesaistītu semantisku pārmaiņu – reanalīzi. **Reanalīze** ir process, kura gaitā teikuma konstrukcija tiek saprasta citādi, mainās dalībnieku lomas, bet sākotnēji tas neparādās izteikuma virsējā struktūrā (Heine 1993, 118). Reanalīze attiecināma ne tikai uz teikumu, bet arī citām valodas vienībām. Piemēram, „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” reanalīze ir definēta kā „Vārda vai vārdformas morfēmiskā sastāva pārveidošanās morfēmu desemantizēšanās vai produktivitātes zuduma dēļ, kā sekas parasti ir jaunu morfēmu rašanās ..” (VPSV, 321)

Tātad reanalīze ir sintagmatisks process. Piemēram, teikumu *Es steidzos satvert viņas elkoni* varam interpretēt divējādi: ‘Es steidzos, lai satvertu viņas elkoni’, kur darbības vārds *steigties* lietots patstāvīgi un nosauc atsevišķu darbību, un ‘Es centos satvert viņas elkoni’, kur darbības vārds *steigties* izsaka galvenokārt modālu nozīmi un veido vienu teikuma komponentu kopā ar pilnnozīmes verbu *satvert*. Otrā interpretācija liecina par semantisku teikuma pārstrukturēšanu. Līdzīgi teikumu *Pūlos būt mierīgs* var interpretēt kā ‘Pūlos, lai būtu mierīgs’ vai ‘Cenšos būt mierīgs’.

Gramatizēšanās vienmēr notiek noteiktā kontekstā, tāpēc uz jauno nozīmi, kas rodas gramatizēšanās procesā, atstāj iespaidu kāda konteksta elementa nozīme. Var apgalvot, ka gramatizējas vārdu savienojumi, nevis atsevišķi vārdi, tādējādi nozīmes maiņu var interpretēt kā metonīmiju (Hopper, Traugott 1993, 87).

Piemēram, darbības vārdi desemantizējas un iegūst saitiņas funkciju, ja tiem ir kopīgi semantiski elementi ar apkaimes vārdiem, kā tas vērojams teikumos *Ķurzēns vēl arvien stinga kluss un mēms*. (A. Eglītis) *Viņas acis satumsušas gluži melnas*. *Platais ģimīs kvēloja ugunīgi sarkans kā brīdinājuma signāls*. (A. Eglītis) Gramatizēšanās vispirms notiek noteiktā šaurā kontekstā, pēc tam notiek vispārināšana un gramatizēto vienību sāk lietot jaunā apkaimē. Tātad var apgalvot, ka gramatizējas nevis leksiska vienība pati, bet vienība noteiktā kontekstā vai kopā ar noteiktu apkaimi. Gramatizēšanos ietekmē leksiskās vienības paredzamība kontekstā (Heine, Claudi, Hünneke 1991, 41).

Latviešu valodā nav formālu paņēmienu, kā atšķirt saitiņverbus no pilnnozīmes vārdiem, jo semantiskās pārmaiņas formāli neparādās teikuma virsējā struktūrā. Desemantizēšanās pakāpes noteikšanai var izmantot vienīgi aizstāšanu ar saitiņām *būt* vai *klūt*. Aplūkojot plašāku valodas materiālu, varētu konstatēt, ka paplašinās kontekstu skaits, kuros verbu lieto saitiņas nozīmē, tātad pamazām zūd kontekstuāli ierobežojumi. Piemēram, latviešu valodā samērā bieži saitiņas funkcijā lieto darbības vārdu *stāvēt*. Gramatizējoties zūd vārda *stāvēt* leksiskā pamatnozīme, aktualizējas ilguma nozīme: *Poligons bīstamo atkritumu apglabāšanai divus gadus stāvē tukšs*. (G) *Budisma meditācijas centrs Cēsu rajonā Drustos*

stāv neizmantots. (G) *Pēc nocietinājumu pārbūves tornis stāvēja pamests.* (G) *Nauda tāpat stāv bezdarbībā. Sakņu dārzs stāv neaiztikts – neviens sīpolloks nav nograuzts.* (G) Pēc piemēriem redzams, ka *stāvēt* saitiņas nozīmē iespējams lietot ar dažādas semantikas subjekta nosaukumiem.

Palīdzinozīmē tiek lietoti arī modificētāji ar modālu, fāzes vai nejaušības nozīmi: *Viņš gribēja smaidīt. Mēs sākam smieties. Viņam izdevās pasmaidīt.* Šo verbu sintaktiskajā apkaimē ir pilnnozīmes vārds nenoteiksmē. Nenoteiksmi var diezgan brīvi lietot arī aiz citiem verbiem, kuru nozīmē ir kāds modāls elements. Modālā sēma šajos vārdos nav galvenā, to semantika ir bagātāka, tāpēc tiem iespējams arī patstāvīgs lietojums. Latviešu valodā tādi ir *atzīt, gatavoties, taisīties, nodomāt, nolemt, mēgt, nevīžot, neklāties, derties, patikt, pierast, mācēt, prast, iemācīties* u. c. Modālā nozīme pastiprinās saistījumā ar infinitīvu: *Izaugusi tepat jūrmalā, viņa kopš bērnības pierada justies kā zivs ūdenī.* (L. Brīdaka) *Filmas skatīties viņš atzina tikai svētdienās un savus ieradumus reti kad mainīja.* (I. Grebзде)

Teikumos ar verba finīto formu un nenoteiksmi var izmantot pārbaudes paņēmieni – transformāciju saliktā teikumā. Tā ir iespējama tikai tad, ja abi darbības vārdi lietoti patstāvīgi, piemēram, *Mēs braucam uz Cēsīm slēpot / Mēs braucam uz Cēsīm, lai slēpotu.*

Secinājumi

No semantikas viedokļa gramatizēšanās ir neviendabīgs process. Parasti notiek sākotnējo semantisko elementu zudums un jaunu semantisko elementu pievienošanās, ko dažos gadījumos var interpretēt arī kā metaforisku vai metonīmisku nosaukuma pārnese. Gramatizēšanos veicina vārda nozīmes vispārīgums un leksiskās vienības paredzamība kontekstā.

Saīsinājumi un apzīmējumi

G – www.google.lv

LVV – Latviešu valodas vārdnīca

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Literatūra

1. Cruse, Allan. 2004. *Meaning in Language*. Oxford University Press.
2. Heine, Bernd. 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford University Press.
3. Heine, Bernd, Claudi, Ulrike, Hünemeier, Friederike. 1991. *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. The University of Chicago Press.
4. Hopper, Paul J., Traugott, Elisabeth Closs. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge University Press.
5. *Latviešu valodas vārdnīca*. 2006. Sast. autoru kolektīvs. Rīga: Avots.
6. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.) Rīga: Latviešu valodas institūts.

7. Wierzbicka, Anna. 1996. *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press.
8. Князев, Юрий Павлович. 2007. *Грамматическая семантика*. Москва: Языки славянских культур.
9. Плунгян, Владимир Александрович. 2000. *Общая морфология*. Москва: Эдиториал УРСС.

Summary

The article deals with semantic changes involved in the process of grammaticalization: desemantization or loss of initial semantic elements, and the emergence of new semantic elements. The initial and final stages of grammaticalization may have no common semantic elements at all, and in other cases semantics of the linguistic unit remain partly unchanged. Change of semantic structure in the process of grammaticalization may also be interpreted as metaphorical or metonymical shift.

In order to assume that a linguistic unit has been grammaticalized, one has to prove that it has lost the initial lexical meaning and gained a new – grammatical one. The article touches upon the most important features of grammatical meanings – they are general, synsemantic, collective, obligatory and regular.

The most complicated instances of grammaticalization are those where no formal changes occur, e. g., when lexical verbs become copular verbs or modal modifiers. In order to distinguish lexical verbs from grammaticalized ones the following methods can be used besides semantic analysis: replacement, which involves the principle of analogy of syntactic position, transformation of a simple sentence into a composite sentence, as well as distributional analysis.

Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes *Relations between Grammaticalization and Lexicalization*

Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *kalnaca@latnet.lv*

Gramatizēšanās un leksikalizēšanās ir savstarpēji saistīti valodas sistēmas attīstības procesi, to interpretācija un savstarpējās attieksmes ir viens no mūsdienu valodniecības izpētes objektiem. Rakstā uzmanība pievērsta leksikalizēšanās cēloņiem un gaitai. Gramatizēšanas iespējams kopumā uzlūkot par taisnvirziena procesu, kurš aizsākas diskursā resp. tekstā un noslēdzas visbiežāk afiksa fāzē, bet var noslēgties arī ar nulli, taču leksikalizēšanās ir interpretējama atšķirīgi. Leksikalizēšanās sākums ir valodas gramatiskajā sistēmā, parasti tas var būt afikss, no kā rodas jauns vārds. Procesa izejas punkts var būt arī no paradigmas atrāvusies vārdforma, kas kontekstā iegūst citas vārdšķiras funkcijas; valodniecībā šis process pazīstams kā konversija. Leksikalizēties var arī vārdu savienojumi, un rezultātā rodas salikteņi. Tādējādi leksikalizēšanās procesam ir arī kopīgi saskarsmes punkti ar vārddarināšanu.

Atslēgvārdi: gramatizēšanās, leksikalizēšanās, konversija, salikteņi, palīgvārdi, interjekcijas.

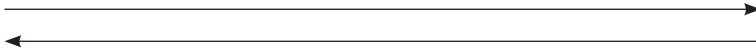
Pētījuma ideja pamatojas uz atziņu, ka gramatizēšanās un leksikalizēšanās ir valodas sistēmas attīstības divi ceļi. Proti, lai valoda spētu saglabāt aktualitāti un pielāgoties arvien jaunām individuālām un kolektīvām vajadzībām visplašākā nozīmē, tai arī ir jānotur leksiskās un gramatiskās sistēmas līdzsvars (plašāk sk. Kalnača 2005). Rakstā tiek piedāvāta šāda gramatizēšanās un leksikalizēšanās izpratne:

Gramatizēšanās ir valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā. (VPSV 2007, 133–134)

Leksikalizēšanās ir valodas gramatiskās sistēmas elementu pāreja leksiskajā sistēmā.

„Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” leksikalizēšanās tiek definēta konkrētāk: „Leksikalizēšanās ir process, kurā kāds afikss, vārdforma vai vārdu savienojums kļūst par atsevišķu vārdu vai tā ekvivalentu.” (VPSV 2007, 208) Taču šai pētījumā definējums paplašināts, akcentējot vispārīgāku valodas gramatiskās un leksiskās sistēmas savstarpējās saiknes izpratni.

Abu procesu definīcijas apliecina, ka tiem vajadzētu virzīt valodas sistēmas attīstību pretējos virzienos, lai gan mērķis ir viens – valodas līdzekļu aktualizācija:

gramatizēšanās**valodas leksiskā sistēma****valodas gramatiskā sistēma****leksikalizēšanās**

Tātad vismaz teorētiski gan gramatizēšanās, gan leksikalizēšanās aprakstam vajadzētu būt balstītam uz līdzīgiem principiem. Tomēr jāatzīst, ka abu procesu apraksta tradīcijas ir atšķirīgas. Gramatizēšanās kopš 20. gs. 70. gadiem tiek interpretēta kā lineārs (ideālā variantā – secīgs aplveida) process ar skaidri definētiem attīstības posmiem (Givón 1979; Heine 1993, 1997, 2003; Heine, Kuteva 2002), bet leksikalizēšanās iztirzājumam trūkst vienotības un skaidru kritēriju, nav arī kopīgas un vispāratzītas abstrahētas attīstības shēmas. Tā, piemēram, Ježijs Kurilovičs (*Jerzy Kurilowicz*) leksikalizēšanos aprakstījis kā pretēju procesu gramatizēšanās gaitai (Kurilowicz 1965). Savukārt Jouni Rostila (*Jouni Rostila*) leksikalizēšanos aplūko kā vienu no gramatizēšanās posmiem (Rostila). Taču ir autori, kas leksikalizēšanos pilnībā vienādo ar vārddarināšanu un tās paveidiem, salikteņu darināšanu, konversiju, kā arī jebkuru piedēkļa vai priedēkļa atvasinājumu uzlūkojot par minētā procesa rezultātu (Lipka, Handl, Falkner 2004). Blakus tam ir arī autori, kas leksikalizācijā iekļauj tikai atsevišķus ar vārddarināšanu saistītus aspektus. Piemēram, Lorela Dž. Brintone (*Laurel J. Brinton*) un Elizabete K. Traugota (*Elizabeth C. Traugott*) (Brinton, Traugott 2005, 104) leksikalizēšanos saista tikai ar vārdu savienojumu pāreju leksēmās (vārddarināšanas procesiem):

mazāk leksisks → vairāk leksisks

Gramatizēšanās shēmās parasti akcentēta diskursa resp. teksta loma valodas sistēmas attīstībā, jo tieši kontekstuālajā lietojumā aizsākas dažādas semantiskās un gramatiskās pārmaiņas, kuru rezultātā leksiskās nozīmes transformējas par gramatiskām un paši gramatizējušies elementi procesa noslēguma fāzē var arī pilnībā reducēties:

diskurss → sintakse → morfoloģija → morfonoloģija → nulle
(Givón 1979)

leksiska vienība → klītika → afikss
(Hopper, Traugott 1997)

desemantizācija → dekategoriācija → klītizācija → erozija
(Heine, Kuteva 2002)

Teorētiski leksikalizēšanās gaitai vajadzētu virzīties pretēji:

nulle → morfonoloģija → morfoloģija → sintakse → diskurss

afikss → klītika → leksiska vienība

erozija → klītizācija → (de)kategoriācija → (de)semantizācija

Tomēr liekas, ka pilnīga apgriezta simetrija starp gramatizēšanos un leksikalizēšanos nav iespējama. To nosaka valodas gramatisko un leksisko elementu atšķirīgās funkcijas valodas sistēmā – gramatiskās nozīmes vienmēr būs daudz abstraktākas un vairāk unificētas nekā leksiskās nozīmes, kas ir konkrētākas un

vairāk specificētas. Turklāt leksikā nozīme vienmēr balstās saknes morfēmā, kas ir brīvā morfēma un valodas sistēmā var funkcionēt patstāvīgi (Paegle 2003, 19; Kalnača 2004, 10–12). Turpretī liela daļa gramatiskā nozīmju īstenojas ar afiksu palīdzību, kas ir saistītās morfēmas. Tāpēc gramatizēšanās procesa virzība ir strukturējama skaidrāk gan formāli, gan saturiski. Leksikalizēšanās nav tik viegli klasificējama, jo tai trūkst kopīgas abstrahētas virzības.

Pirmkārt, jāatzīst, ka leksikalizēšanās nevar sākties ar nulli – ir jābūt kādam materiālam un nozīmīgam pamatam, vismaz afiksam, kas var, atraujoties no gramatiskās sistēmas, kļūt par leksēmu noteiktos sintaktiskos apstākļos. Piemēram, no afiksa resp. vārda daļas izveidojies valodniecības termins *ēma* ‘abstrakta, kompleksa, jēdzieniski vispārināta, ar noteiktu valodas līmeni saistīta valodas struktūrvienība kā dažādu šīs vienības izpausmes veidu kopums’ (VPSV 2007, 105), kas abstrahēts no tādiem valodniecības terminiem kā *fonēma*, *morfēma*, *leksēma*. Latviešu valodniecībā termins *ēma* ir angļu valodas termina *-eme* analogs (*-eme* definējumu un cilmi no *phoneme*, *morpheme*, *lexeme* sk. Matthews 1997, 112). Tātad leksikalizēšanās process, sākoties afiksa fāzē, virzījies šādi:

afikss → leksiska vienība

Otrkārt, problemātiska ir klītikas fāze. Klītikas ir neuzsvērti vārdi, kas runas plūsmā piesienas blakus vārdiem (Anderson 2005, 10–12; VPSV 2007, 183). Ja kāds gramatisks elements, resp., afikss, kļūst par vārdu, it īpaši patstāvīgas vārdšķiras vārdu, tad tas teikumā tomēr parasti būs uzsvērts un tādējādi, šķiet, nefunkcionēs kā klītika (lai gan atsevišķos gadījumos iespējamas arī uzsvērtas klītikas – ja valodā ir kādi specifiski zilbes uzsvāra likumi, par to plašāk sk. Anderson 2005, 76–79). Taču pēc L. Dž. Brintones un E. K. Traugotas domām, klītikas fāze atsevišķos gadījumos varētu būt iespējama (Brinton, Traugott 2005, 59–60). Brintone un Traugota min valodniecībā plaši diskutētus piemērus no Enontekie sāmu valodas, kur abesīva afikss *-taga* kļuvis par klītiku, pēc tam postpozīciju, tad – apstākļa vārdu resp. patstāvīgu vārdu (Brinton, Traugott 2005, 59). Tāpēc liekas, ka leksikalizēšanās procesā klītikas fāze nav tik būtiska kā gramatizēšanās gadījumā, bet to tomēr nevarētu arī izslēgt:

afikss → (klītika) → leksiska vienība

Tātad leksikalizēšanās procesā būtiska ir tieši valodas gramatiskā sistēma – tajā arī sākas leksēmu tapšana. Tieši atsevišķas vārdformas vai, retāk, afiksi ir tie, kas noteiktā kontekstuālā lietojumā atraujas no paradigmas vai vārdformas un iegūst leksēmas funkcijas. Tāpēc leksikalizēšanās shēma varētu būt interpretējama šādi:

morfoloģija → sintakse → diskurs

afikss → (klītika) → leksiska vienība

Piemēram, latviešu valodā apstākļa vārdi kā vārdšķira veidojusies tieši leksikalizācijas ceļā, jo lielākā daļa apstākļa vārdu ir dažādas nomenu, vietniekvārdu vai darbības vārda formas (plašāk sk. Soida 1969; Kalme 2001, 13–18; Paegle 2003, 157–159):

- 1) adverbētas locījuma formas – parasti lietvārda cilmes apstākļa vārdi, piemēram, VSK. N. *gana*, *pulka*, VSK. D. *mūžam*, *laikam*, *brīžam*, *lieti*, VSK. A. *drusku*, *drusciņ(u)*, *rīt(u)*, VSK. I. *mīlzum(u)*, *brīnum(u)*, *krustu šķērsu*, *nomaļu*, *vienis prātis*, VSK. L. *vakar*, *tagad*, *augšā*, *ārā*, *laukā*,

vaļā, kopā, reizē, DSK. A. *teciņus, sāņus*, DSK. I. *retumis, vietumis, sānis, iesānis, izsenis, brīžiem, vietām, aumaļām, lēkšiem*, DSK. L. *lēkšos, pušu*;

2) adverbētas divdabja formas:

- a) apstākļa vārdi ar *-u, -us, -šus* ir senas darāmās kārtas tagadnes un nākotnes lokāmā divdabja formas – *tupu rāpu, tupus rāpus, sēdus, stāvus, braukšus, skriešus, līšus, četrrāpus, līdztekus*;
- b) apstākļa vārdi ar *-in* ir sena, tagad zuduša ciešāmās kārtas divdabja forma – *sviedin, braucin, ēdin*;
- c) apstākļa vārdi ar *-tin* ir sena, tagad zuduša ciešāmās kārtas divdabja forma – *dietin diet, koptin, sauktin*.

Tātad nenoliedzami šādos gadījumos leksikalizēšanās sākums ir morfoloģisks – gramatisko formu atrašanās no paradigmas un pāreja citā vārdšķīrā ar parasti sašaurinātu vai dažkārt arī mainītu leksisku nozīmi. Tradicionāli vārddarināšanas teorijā tādus gadījumus uzskata par konversiju – vārdu lietojumu citas vārdšķiras funkcijā (Brinton, Traugott 2005, 33–34 un 37–40; VPSV 2007, 194). Turklāt konversija ir iespējama tikai kontekstā, tātad uzskatāma par diskursa parādību.

Morfoloģija var būt leksikalizēšanās resurss arī citos gadījumos. Piemēram, lietvārda vienskaitļa un daudzskaitļa paradigmas leksiska attālināšanās (*zaļums* ‘vispārināta īpašība *zaļš*’ – *zaļumi* ‘apstādījumi; brīvā daba, lauki; svaigas augu lapas, laksti kā pārtikas produkts’ (LVV 1987, 870), *saldums* ‘vispārināta īpašība *salds*’ – *saldumi* ‘saldi miltu izstrādājumi; cukura izstrādājumi’ (LVV 1987, 687), *gods* ‘cilvēka morālā vērtība; tikums’ – *godī* ‘godības, svinības’ (LVV 1987, 237)).

Arī lietvārda dzimšu lietojumā var vērot leksikalizēšanos, piemēram, *grafīks* ‘zīmējums, kas rāda skaitliskas sakarības; sīks iedalījums, plānojums’, *grafika* ‘tēlotājas mākslas veids’ (LVV 1987, 238), *kastanis* ‘kastaņas auglis’, *kastaņa* ‘ozolu dzimtas vasarzaļš koks ar garām, smailām dzeloņaini zobainām lapām un brūniem augļiem’ (LVV 1987, 369).

Dažiem darbības vārdiem tikai atsevišķu gramatisko formu veidošana norāda uz vismaz daļēju leksikalizēšanos, piemēram, *degt* – tagadnē *viņš dedz gaismu* un *gaisma deg* (sk. arī homonīmu pāra *degt* šķirkļu skaidrojumu LVV 1987, 174).

Visos iepriekš aplūkotojos gadījumos leksikalizēšanās gaita būtu attēlojama šādi:

vārdforma > leksēma

- a) **vārdforma > tās pašas vārdšķiras leksēma (paradigmas sadalīšanās)**
- b) **vārdforma > citas vārdšķiras leksēma (konversija)**

Salikteņu darināšana arī ir saistāma ar vārdformu leksikalizēšanos. Proti, latviešu valodā parasti salikteņi rodas no vārdu savienojumiem – biežāk vārdkopām, retāk – vārdrindām, sašaurinoties vai specializējoties vārdu savienojuma nozīmei (Brinton, Traugott 2005, 34; VPSV 2007, 339), piemēram, *tautas dziesma* : *tautasdziesma*; *diena, nakts* : *diennakts* (par to sk. arī Kalnača 2008). Vārdu savienojumos parasti jau ir arī noteiktas vārdformu kombinācijas, it īpaši pārvaldījumā un saskaņojumā, piemēram, *jūras mala* : *jūrmala, kalt zeltu* : *zeltkalis, sirnu galvu* : *sirmgalvis*. Leksikalizēšanās gaita te attēlojama šādi:

vārdu / vārdformu savienojums > leksēma (saliktenis)

Jāatzīst, ka ne vienmēr ir iespējams norobežot leksikalizēšanos un gramatizēšanos. Tas attiecas uz gadījumiem, kur patstāvīgi vārdi kļūst par palīgvārdiem vai interjekcijām. Daļa autoru to uzskata par gramatizēšanos, daļa – par leksikalizēšanos. Piemēram, Viljams Krofts šādus procesus interpretē kā gramatizēšanos (Croft 2003, 254):

- 1) **pronomens** > **saiklis**, piemēram, latviešu valodā pakārtojuma saikļi *ja, jo, ka*;
- 2) **verbs** > **saiklis**, piemēram, latviešu valodā pakārtojuma saiklis *lai*;
- 3) **nomens** > **adpozīcija**, piemēram, latviešu valodā prievārdi *zem, caur, pirms*.

Savukārt Lorela Dž. Brintone un Elizabete K. Traugota daudzu angļu valodas palīgvārdu cilmi skaidro kā leksikalizēšanos (demorfoloģizāciju), piemēram, aprakstot prievārdu *about* ‘par’ un *besides* ‘bez’ veidošanos (Brinton, Traugott 2005, 52):

- 1) *about* < OE *on* + *be* + *utan* ‘on / at +by +outside’
- 2) *besides* < OE *be* + *sidan* + *-es* ‘by + side_{GEN}’

Latviešu valodas materiālā diskutējams jautājums par leksikalizēšanos un gramatizēšanos ir, piemēram, dažādu vārdšķiru vārdu un vārdformu, un vārdu savienojumu interjektīvēšanās (*sasodīts, labi, lūdzu, nu, ak tu, mīļo pasaulīt, vells ar ārā*), kas ir aktīvs process arī mūsdienu valodā – it īpaši darbības vārda pavēles izteiksmes vienskaitļa 2. personas pāreja interjekcijās, piemēram, *raugi / rau, redzi / re, klausies / klau, zini* (plašāk sk. Kalnača 2011, 95–105). Tā kā interjekcijas neietilpst ne patstāvīgos vārdos, ne palīgvārdos, bet gan veido īpašas teksta vienības resp. diskursa marķētājas, kas runas plūsmā ir īpaši uzsvērtas un ar pauzi nošķirtas no pārējā teksta, tad dažādu vārdšķiru vārdu un vārdformu interjektīvēšanās varētu būt uzlūkojama par sinkrētisku gramatizēšanos un leksikalizēšanos. To, starp citu, apliecina arī interjektīvēšanās procesa testēšana saskaņā ar L. Dž. Brintones un E. K. Traugotas izveidoto gramatizēšanās un leksikalizēšanās tabulu (Brinton, Traugott 2005, 110).

	LEKSIKALI-ZĒŠANĀS	GRAMATI-ZĒŠANĀS	INTERJEKTIVĒ-ŠANĀS LATVIEŠU VALODĀ
PAKĀPENISKUMS	+	+	+
VIENVIRZIENA GAITA	+	+	+
FŪZIJA	+	+	+
DEMOTIVĀCIJA	+	+	+
METAFORIZĀCIJA / METONIMIZĀCIJA	+	+	?*
DEKATEGORIZĀCIJA	-	+	+
SPECIALIZĀCIJA	-	+	+
PRODUKTIVITĀTE	-	+	?
BIEŽUMS	-	+	?
TIPOLOĢISKA LIKUMSAKARĪBA	-	+	+

* Ar jautājuma zīmi norādīta skaidras atbildes neiespējamība.

Paradoksāli, bet interjektivēšanās latviešu valodā pēc visām pazīmēm vairāk atbilst gramatizēšanās procesam (sk. tabulu), lai gan pēc būtības tomēr uzskatāma par leksikalizēšanos. Interjektivēšanās gadījumā neveidojas attieksmes *mazāk gramatisks* → *vairāk gramatisks*, tieši pretēji – skaidri fiksējama valodas gramatisku elementu, resp., vārdformu, kļūšana par specifiskiem valodas sistēmas elementiem *interjekcijām*, kas vienlaikus funkcionē kā teikuma resp. teksta analogi un kā diskursa marķētāji, tātad īstenojas attieksmes *gramatisks* → *leksisks*.

Tādējādi gadījumos, kur patstāvīgi vārdi maina vārdsķiras piederību konverģijas ceļā, ir iespējams runāt par leksikalizēšanos, taču, ja patstāvīgi vārdi kļūst par palīgvārdiem vai interjekcijām, ne vienmēr iespējams skaidrs leksikalizēšanās un gramatizēšanās šķīrums.

Secinājumi

Gramatizēšanos iespējams uzskatīt par kopumā prognozējamu taisnvirziena kustību, kur valodas leksiskās sistēmas elementi pārtop gramatiskos elementos, bet leksikalizēšanās procesam trūkst vienotas sistēmas, tas ir vairāk individualizēts katrā valodā. To nosaka tas, ka leksēmu tapšanas ceļi ir vairāk sazaroti nekā gramatisko formu veidošanās iespējas. Leksikalizēšanās sākumpunkts var būt dažāds:

- 1) **afikss** → **(klītika)** → **leksiska vienība**;
- 2) **vārdforma** → **leksiska vienība**;
- 3) **vārdu / vārdformu savienojums** → **leksiska vienība**.

Šie gadījumi kontekstuālās īstenošanās dēļ kopumā saistāmi ar valodas gramatisko sistēmu:

morfoloģija → **sintakse** → **diskurss**

Tādējādi, kā norāda Kristians Lēmans (*Christian Lehmann*), leksikalizēšanās izpausme atšķirībā no gramatizēšanās vienvirziena gaitas ir daudzveidīgāka; leksikalizēšanās būtu uzlūkojama par īpašu valodas sistēmas attīstības procesu, kas var aizsākties kādā gramatizēšanās fāzē, vērsties tai pretēji, bet dažkārt var arī īstenoties neatkarīgi (Lehmann 2002, sk. arī Matthews 1997, 206).

Leksikalizēšanās sakarā izvirzās arī jautājums par tās attieksmēm ar vārddarināšanu, bet tas jau ir cita pētījuma objekts. Tāpat cita pētījuma objekts būtu arī patstāvīgu vārdu palīgvārdu semantisko un gramatisko atšķirību interpretācija leksikalizēšanās un gramatizēšanās procesā.

Saīsinājumi un apzīmējumi

A.	akuzatīvs
D.	datīvs
DSK.	daudzskaitlis
I.	instrumentālis
L.	lokālis
LVV	Latviešu valodas vārdnīca
OE	Old English

VPSV	Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca
VSK.	vienskaitlis
:	vārd darināšanas / formveidošanas ķēde
<	cēlies no
>	pārvērties par

Literatūra

1. Anderson, Stephen R. 2005. *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: Oxford University Press.
2. Brinton, Laurel J., Traugott, Elizabeth C. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press.
3. Croft, William. 2003. *Typology and Universals*. Cambridge University Press.
4. Givón, Talmy. 1979. *On Understanding Grammar*. New York, San Francisco and London: Academic Press.
5. Heine, Bernd. 1993. *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York and Oxford: Oxford University Press.
6. Heine, Bernd. 1997. *Possession: Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Heine, Bernd. 2003. Grammaticalization. *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by Joseph B. D. & Janda R. D. Blackwell Publishing, 575-601.
8. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press.
9. Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth C. 1997. *Grammaticalization*. Cambridge University Press.
10. Kalme, Vilma. 2001. *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā*. Liepāja: LiePA.
11. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
12. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePa, 125-131.
13. Kalnača, Andra. 2008. Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 250-258.
14. Kalnača, Andra. 2011. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
15. Kuriłowicz, Jerzy. 1965. The evolution of grammatical categories. *Diogenes*, Nr. 51, 55-71.
16. *Latviešu valodas vārdnīca*. 1987. Sast. autoru kolektīvs. Rīga: Avots.
17. Lehmann, Christian. 2002. New Reflections on Grammaticalization and Lexicalization. *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. by Wischer I. & Diwald G. John Benjamins Publishing Company, 1-18.
18. Lipka, Leonhard, Handl, Suzanne, Falkner, Wolfgang. 2004. *Lexicalization & Institutionalization*. Pieejams: <http://www.pulib.sk/skase/Volumes/JTL01/lipka.pdf>
19. Matthews, Peter. H. 1997. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
20. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.

21. Rostila, Jouni. *Lexicalization as a way to grammaticalization*. Pieejams: <http://www.ling.helsinki.fi/kielitiede/20scl/Rostila.pdf>
22. Soida, Emīlija. 1969. *Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā*. Rīga: LU.
23. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

Unlike grammaticalization, lexicalization is a process without a single system and development. In addition, lexicalization is more or less individualized in every language. The starting point of the lexicalization process can be at least of three kinds:

- 1 affix → (clitics) → lexeme
- 2 word form → lexeme
- 3 word / wordform group → lexeme

All mentioned cases strongly depend on the context; they are closely connected with the grammatical system of language: *morphology* → *syntax* → *discourse*.

Thus, as pointed out by Lehmann, the manifestation of lexicalization is manifold to compare with grammaticalization and it lacks one-direction development. Lexicalization can start at any stage of grammaticalization, redound to grammaticalization or materialize as an independent process.

Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes

Relations between Grammaticalization and Morphologization

Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *kalnaca@latnet.lv*

Gramatizēšanās parasti tiek definēta kā process, kurā norisinās valodas leksisku vienību pārtapšana gramatiskās vienībās. Taču valodas sistēmas attīstībā notiek arī dažādi gramatizēšanās blakus procesi. Viens no tiem ir morfoloģizēšanās, par kura gaitu un attieksmēm ar gramatizēšanos valodniecībā ir atšķirīgi uzskati. Šo jautājumu analīzei arī veltīts raksts *Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes*, kurā aplūkoti dažādu gramatizēšanās teorētiku uzskati par morfoloģizēšanos, kā arī piedāvāts autore viedoklis šo problēmu risinājumā. Galvenais secinājums ir šāds: ja gramatizēšanās gaitā atzīst arī atgriezeniskus un sazarojušos valodas sistēmas attīstības procesus, t. i., paplašina termina izpratni, tad jebkuru morfoloģizēšanās izpausmi iespējams traktēt kā gramatizēšanās sastāvdaļu.

Atslēgvārdi: gramatizēšanās, morfoloģizēšanās, valodas gramatiskā sistēma, sintakse, morfoloģija, fonoloģija.

Pētījuma ideja veidojusies, studējot gramatizēšanās teorijai un šīs teorijas vēsturei veltītu literatūru, kā arī dažādas teorētiskas diskusijas par gramatizēšanās izpratni. Tā, piemēram, gramatizēšanās ideju aizsākumos Vilhelma fon Humbolta (*Wilhelm von Humboldt*), Georga fon der Gabelenca (*Georg von der Gabelentz*) un Antuāna Meijē (*Antoine Meillet*) pētījumos nav tikusi norobežota gramatizēšanās un leksikalizēšanās (Humboldt 1825; Gabelentz 1891; Meillet 1912). Arī mūsdienu gramatizēšanās teorijas attīstītājs Bernds Heine (*Bernd Heine*) joprojām uzskata, ka nav nepieciešams nošķirt gramatizēšanos un leksikalizēšanos (Heine 2003), lai gan ir daudz autoru, piemēram, Ježijs Kurilovičs (*Jerzy Kurilowicz*), Kristians Lēmans (*Christian Lehmann*), Lorela Dž. Brintone (*Laurel J. Brinton*), Elizabete K. Traugota (*Elizabeth C. Traugott*), kas šos valodas sistēmas attīstības procesus diferencē (Kurilowicz 1965; Lehmann 2002a; Brinton, Traugott 2005).

Līdzīgas diskusijas gramatizēšanās teorētīki izvēršuši arī par gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmēm, uzskatot, ka kopš gramatizēšanās teorijas pirmsākumiem ar terminu *gramatizēšanās* apzīmēts pārāk plašs parādību un procesu loks, tāpēc nepieciešami precizējumi. Ne visi valodas sistēmas attīstības

gadījumi attiecināmi uz gramatizēšanos un veismīgāk būtu klasificējami par morfoloģizēšanos, leksikalizēšanos vai vēl kādu pagaidām nenosauktu procesu.

Diskusiju objekts gramatizēšanās teorijā vienmēr bijusi arī gramatizēšanās vienvirziena gaita, kas noslēdzas ar nulli – vai tāda šī gaita tiešām ir un vai vienmēr visi valodas sistēmas elementi šo ceļu arī iziet. Piemēram, Talmī Givona (*Talmy Givón*), Bernda Heines un Tanjas Kutevas (*Tania Kuteva*) gramatizēšanās procesa attēlojums paredz vienvirziena attīstību, kas var noslēgties ar nulli, un tādā gadījumā nulle ir pamats atkal jaunam gramatizēšanās procesam valodā svarīgas semantikas izteikšanā:

diskurss → sintakse → morfoloģija → morfonoloģija → nulle

(Givón 1979)

vai

desemantizācija → dekatēgorizācija → klītizācija → erozija

(Heine, Kuteva 2002; Heine 2003)

Gramatizēšanās procesa sazarošanās vai vēršanās pretējā virzienā tradicionāli netiek paredzēta (uz to kritiski norādīts, piemēram, Lehmann 2002b, 14). Bernds Heine, atbildot uz gramatizēšanas vienvirziena gaitas kritiku, arī norāda, ka kritiķu minētie izņēmumi apstiprina gramatizēšanās teorijas objektivitāti, turklāt nav iespējams ignorēt lielā neradniecīgu valodu skaitā pārbaudītās likumsakarības (Heine 2003).

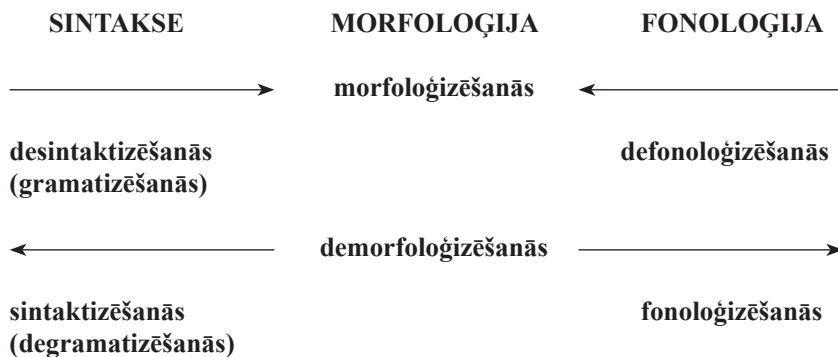
Ježijs Kuriļovičs jau 1965. gadā publicētā rakstā *The evolution of grammatical categories* pamatojis, ka gramatizēšanās procesam iespējams arī pretējs virziens – atsevišķu gramatisku elementu kļūšana par leksēmām, kas klasificēta par *leksikalizēšanos* (Kuriłowicz 1965). Mūsdienu gramatizācijas teorijā par gramatizēšanās pretēju virzienu uzskata degramatizēšanos. Savukārt leksikalizēšanās tiek traktēta kā īpašs valodas sistēmas attīstības process, kas var atzartoties no kāda gramatizēšanās posma vai vērsties pretējā virzienā, bet var arī ritēt neatkarīgi (Matthews 1997, 206; Lehmann 2002a u. c.).

Tomēr Bernds Heine savos pētījumos vienmēr akcentējis, ka gramatizēšanās procesu iespējams attēlot tikai kā ideālu modeli un ka process var apstāties ikkatrā fāzē un tālāk nenorisināties (Heine 1993; 1997; 2003). To pierāda, piemēram, palīgdarbības vārdu un saitiņu, kā arī prievārdu esamība daudzās valodās, joprojām saglabājot autonoma vārda statusu un nepārvēršoties par morfēmām, kā arī fonētiski nereducējoties (par latviešu valodas palīgdarbības vārdiem šai aspektā plašāk sk. Ivulāne 2008 un 2009). Vairumā gadījumu gramatizēšanās beidzas tieši morfoloģijas vai morfonoloģijas posmā, tomēr izplatīts ir arī nulles noslēgums (piemēram, latviešu valodā noteikto adjektīvu galotņu vēsture ar vietniekvārdu **jis*, **jī* gramatizēšanos līdz pilnīgai fonētiskai redukcijai vairākās gramatiskās formās, sk. Kalnača 2005).

Taču, kā norāda Braiens D. Džozefs (*Brian D. Joseph*), Ričards D. Janda (*Richard D. Janda*) un Vladimirs A. Plungjans (*Vladimir A. Plungian*), gramatizēšanās teorijā nereti tiek apietas dažādas fonoloģiskas parādības, kas valodas attīstības gaitā var iegūt svarīgu morfoloģisku funkciju, kā arī daudz parādību, kas ir

saistāmas tikai ar morfoloģizēšanas, bet ne gramatizēšanos (Plungian 2000; Janda 2003; Joseph 2003).

B. D. Džozefs un R. D. Janda ir arī morfocentrisma teorijas autori, postulējot, ka ikvienas valodas gramatikā centrālo jeb galveno vietu ieņem morfoloģija (Joseph, Janda 1988, 208):

(shēma no Joseph, Janda 1988)

Kā redzams shēmā, morfocentrisma teorijā galvenā ass ir morfoloģija un dažādas valodas sistēmas attīstības iespējas, kuras tiek uzskatītas par *morfologizēšanos* un *demorfologizēšanos*. Attiecīgi morfoloģija bagātinās gan no sintakses resursiem, sintaktiskiem elementiem zaudējot funkcijas (piemēram, priedēkļi kā sākotnēji prievārdi, no kuriem daļa savukārt ir sākotnējas lietvārda vai īpašības vārda formas, sk. Endzelīns 1981, 461–476), gan no fonoloģijas resursiem, fonoloģiskiem elementiem iegūstot morfoloģiskas funkcijas (piemēram, mantotā patskaņu mija indoeiropiešu valodās, patskaņu harmonija somugru valodās, latviešu valodā arī *e*, *ē* atšķirīga izruna darbības vārda tagadnes un pagātnes formu šķīrumā [næsu]¹ *nesu*, [læcu] *lecu*, [mætu] *metu* (vienkāršā tagadne), [nesu] *nesu*, [lecu] *lecu*, [metu] *metu* (vienkāršā pagātne) utt., sk. Kalnača 2004, 84–88).

Demorfologizēšanās process savukārt nozīmē to, ka morfoloģiski elementi var iegūt sintaktiskas funkcijas un kļūt par autonomiem vārdiem – piemēram, latviešu valodas apstākļa vārdi *ārā*, *iekšā*, *augšā*, *lejā*, *laukā*, *zemē*, *viršū*, kas cēlušies no lietvārda vienskaitļa lokatīva formas (Soida 1969). Morfoloģiski elementi var arī fonoloģizēties, zaudējami morfēmas statusu un saplūzdami ar citām morfēmām – piemēram, līdzskaņa *j* noteiktā mija latviešu valodā, kur sākotnēji *j* ir bijis vai nu vārdadarināšanas (*snauž-a* < **snaud-j-a*, *ne-praš-a* < **ne-prat-j-a*), vai arī formveidošanas piedēklis (*brāl-is* : *brāl-a* < **brāl-j-a*, *sun-īt-is* : *sun-ītš-a* < **sun-īt-j-a*). Mūsdienu latviešu valodā *j* vairs nav īpaša piedēkļa morfēma, jo zaudējusi savas funkcijas un parasti saplūdusi ar iepriekšējo saknes vai piedēkļa morfēmu, t. i., fonoloģizējusies. Valodniecībā šādu procesu tradicionāli uzskata par fūziju vai koalescenci (Matthews 1997, 58 un 140; Plungian 2000, 53–67; Kalnača 2004, 70; VPSV 2007, 341 u. c.).

¹ Fonētiskā transkripcija dota tikai patskaņu *e*, *ē* izrunas attēlojumam.

Braiens D. Džozefs, kritiski atsaucoties uz Polu Dž. Hoperu (*Paul J. Hopper*) un Elizabeti K. Traugotu, arī norāda, ka gramatizēšanās teorijā jēdziens *morfologizēšanās* tiek traktēts pārāk šauri – tikai kā viens no gramatizēšanās procesa posmiem – patstāvīgu vārdu kļūšana vispirms par klītiskām un pēc tam par morfēmām (Hopper & Traugott 2003, 140; Joseph 2003, 2, sk. arī Matthews 1997, 233):

leksiska vienība → klītika → afikss

(Hopper, Traugott 2003)

B. D. Džozefa piedāvātā morfologizēšanās izpratne ir šāda: morfologizēšanās ir valodas attīstības process, kurā sākotnēji nemorfoloģiski elementi iegūst morfoloģiskas funkcijas un var iegūt arī morfēmas statusu (Joseph 2003, 473). Tādējādi palīgdarbības vārdi, saitiņas un prievārdi tiek uzskatīti par morfoloģiskiem elementiem, kas spēj veidot dažāda tipa analītiskas formas resp. vārdu savienojumus. Šādā izpratnē arī vēsturiskās skaņu mijas ir morfoloģiski elementi, t. i., morfoloģizējušies sākotnēji fonētiski elementi. Daļā valodu arī pozicionālām skaņu mijām iespējamās morfoloģiskas funkcijas (Janda 2003). Latviešu valodā par sākotnējās fonētiskas parādības morfoloģizēšanos var uzskatīt jau pieminēto *e*, *ē* izrunas variēšanos formveidošanas un arī vārddarināšanas procesā.

Līdzīgs viedoklis ir arī V. A. Plungjanam – viss tradicionāli par *gramatizēšanos* definētais process būtu uzskatāms par *morfologizēšanos*, jo procesa būtība ir tieši valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība, turklāt tās mērķis nevar būt nulle (Plungian 2000, 34–35). Kā uzskata V. A. Plungjans, valodā var noritēt arī tādas fonētiskas pārmaiņas, kuru sekas ir morfoloģiskas un kam nav sakara ar gramatizēšanās procesu tradicionālā izpratnē. Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās var būt saistīta, bet var arī noritēt neatkarīgi.

Jurgens Klausenburgers (*Jurgen Klausenburger*) rakstā *Grammaticalization within a theory of morphocentricity* (Klausenburger 2002) norāda, ka, no valodas sistēmas viedokļa raugoties, B. Džozefa un R. Jandas morfocentrisms varbūt daļēji ir pārspīlēts, taču jāpiekrīt abiem autoriem, ka valodā eksistē arī gramatizēšanās atgriezenisks virziens un ka nevar ignorēt fonētisku elementu morfoloģizēšanos. Kā piemēru J. Klausenburgers min latīņu valodas rotacismu, kas, sākotnēji būdams fonētiski nosacīts vairāku *s* skaņu disimilācijas process vārdformās, ieguvis arī nozīmīgas morfoloģiskas funkcijas latīņu valodas lietvārdu paradigmās (Klausenburger 2002, 33; par rotacismu sk. arī Matthews 1997, 322; VPSV 2007, 328):

<i>pirms rotacisma</i>	<i>rotacisms</i>	<i>klasiskā latīņu valoda</i>
<i>N. amos</i>	<i>amos</i>	<i>amor</i> ‘mīla’
<i>G. amosis</i>	<i>amoris</i>	<i>amoris</i>
<i>N. honos</i>	<i>honos</i>	<i>honos/ -r</i> ‘gods’
<i>G. honosis</i>	<i>honoris</i>	<i>honoris</i>

(piemēri no Klausenburger 2002)

Tai pašā laikā citiem lietvārdiem, lai gan *noticis* rotacisms, nominatīva forma palikusi nemainīga un paradigmātisks izlīdzinājums nav īstenojies, piemēram, *tempus, temporis* ‘laiks, laika’, *flos, floris* ‘zieds, zieda’.

Šādos morfoloģizēšanās gadījumos process tālāk vairs nevirzās, nekāda turpmāka *sintaktizēšanās* nenotiek. Tādējādi morfoloģizēšanās process, ja tā sākums ir valodas fonoloģiskā sistēma, parasti ir galīgs:

fonoloģija → morfonoloģija → morfoloģija

Turklāt redzams, ka valodas morfoloģiskajai sistēmai tiešām ir centrālās ass pozīcija attiecībā pret fonoloģiju un arī sintaksi.

Jāatzīst, ka morfoloģizēšanās var īstenoties dažādi – ja sākotnēji leksiski elementi pāriet gramatiskajā sistēmā, tad morfoloģizēšanās ir viens no secīgiem gramatizēšanās posmiem. Piemēram, Kristiana Lēmana gramatizēšanās shēmā morfoloģizēšanās iekļauta kā viena no procesa fāzēm (Lehmann 2002b, 12; sk. arī Matthews 1997, 233):

līmenis **DISKURSS** **SINTAKSE** **MORFOLOĢIJA** **MORFONOĢIJA** **NULLE**

tehnika izolējoša > analītiska > sintētiski
aglutinējoša > sintētiski
fleksīva >

fāze sintaktizēšanās morfoloģizēšanās demorfemizēšanās zudums

process

GRAMATIZĒŠANĀS

(shēma no Lehmann 2002b)

Ja fonētiski elementi iegūst morfoloģiskas funkcijas, tad morfoloģizēšanās ir neatkarīgs valodas attīstības process, kas daļēji norisinās pretēji gramatizēšanās procesam un sākas nevis no nulles, bet gan no kāda materiāla fonētiska elementa:

diskurss → sintakse → morfoloģija → morfonoloģija → nulle

morfoloģija ← morfonoloģija

fonoloģija

Secinājumi

1. Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās process atkarībā no valodas sistēmas attīstības viedokļa interpretējami vai nu kā savstarpēji pakārtoti procesi, vai arī kā divi neatkarīgi procesi. Pirmajā gadījumā morfoloģizēšanās ir viens no

gramatizēšanās posmiem, otrajā gadījumā – procesa rezultāts un noslēdzošais posms.

2. Ja gramatizēšanās gaitā pieļauj arī atgriezeniskus un sazarojušos valodas sistēmas attīstības procesus, t. i., paplašina termina izpratni, tad visas morfoloģizēšanās izpausmes iespējams traktēt kā gramatizēšanās sastāvdaļu.

Saīsinājumi un apzīmējumi

G.	ģenitīvs
N.	nominatīvs
VPSV	Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca
[e]	šaurā <i>e</i> skaņa
[æ]	platā <i>e</i> skaņa

Literatūra

1. Brinton, Laurel J., Traugott, Elizabeth C. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press.
2. Endzelīns, Jānis. 1981. Latviešu valodas skaņas un formas. *Darbu izlase*. IV₁. Rīga: Zinātne.
3. Gabelentz, Georg von der. 1891. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden, und bishering Ergebnisse*. Leipzig: Weigel.
4. Givón, Talmy. 1979. *On Understanding Grammar*. New York, San Francisco and London: Academic Press.
5. Heine, Bernd. 1993. *Auxileries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York and Oxford: Oxford University Press.
6. Heine, Bernd. 1997. *Possession: Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Heine, Bernd. 2003. Grammaticalization. *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by Joseph B. D. & Janda R. D. Blackwell Publishing, 575-601.
8. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth C. 1997. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Humboldt, Wilhelm von. 1825. Über das Entstehen der grammaticalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung. *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 401-430.
11. Ivulāne, Baiba. 2008. Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 233-242.
12. Ivulāne, Baiba. 2009. Darbības vārda gramatizēšanās pētījumu attīstība (no Kārļa Mīlenbaha līdz mūsdienām). *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009*. Rīga: LU, 139-144.
13. Janda, Richard D. 2003. „Phonologization” as the Start of Dephonetization – Or, On Sound Change and its Aftermath: On Extension, Generalization, Lexicalization and Morphologization. *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by Joseph, B. D. & Janda, R. D. Blackwell Publishing, 401-422.

14. Joseph, Brian D. 2003. Morphologization from Syntax. *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by Joseph, B. D. & Janda, R. D. Blackwell Publishing, 472-492.
15. Joseph, Brian D. & Janda, Richard D. 1988. The how and why of diachronic morphologization and demorphologization. *Theoretical Morphology*. Ed. by Hammond, M. & Noonan, M. New York: Academic Press, 193-210.
16. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
17. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePa, 125-131.
18. Klausenburger, Jürgen. 2002. Grammaticalization within a theory of morphocentricity. *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. by Wischer, I. & Diewald, G. John Benjamins Publishing Company, 31-44.
19. Kuriłowicz, Jerzy. 1965. The evolution of grammatical categories. *Diogenes*, Nr. 51, 55-71.
20. Lehmann, Christian. 2002a. New Reflections on Grammaticalization and lexicalization. *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. by Wischer I. & Diewald, G. John Benjamins Publishing Company, 1-18.
21. Lehmann, Christian. 2002b. *Thoughts on Grammaticalization*. 2nd, revisited edition. Erfurt: Universität Erfurt.
22. Meillet, Antoine. 1912. L'évolution des formes grammaticales. *Scientia (Rivista di Scienza)* 12, No. 26.
23. Plungian, Vladimir A. 2000. *Obščaja morfologija*. Moscow: Editorial URSS.
24. Soida, Emīlija. 1969. *Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā*. Rīga: LVU.
25. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The current paper is devoted to the analysis of relations between grammaticalization and morphologization. In spite of grammaticalization one-direction development argued by Heine etc., there are some theories of furcation or reflexive processes in modern linguistics. These are *lexicalization* and *morphologization* theories.

The main conclusions are the following:

- 1) Depending on grammaticalization and morphologization the development of the language system can be interpreted as either mutually subordinate processes, or two independent processes. Morphologization is one of the grammaticalization stages in the first case, and the final stage of the language development in the second case.
- 2) If the furcation or reflexive processes of language system development are taken into account, then all manifestations can be treated as part of grammaticalization.

Saitiņas primārajā un sekundārajā predikācijā

Copular Verbs in Primary and Secondary Predication

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
 Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
 Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
 E-pasts: *ilokmane@latnet.lv*

Rakstā analizētas raksturīgākās latviešu valodas saitiņas dažādu sastata teikuma locekļu sastāvā. Sastata izteicējs var būt verbāls, nomināls vai adverbāls, sastata galvenais loceklis vienkomponenta teikumā var būt nomināls vai adverbāls. Sastata teikumpriekšmetu veido saitiņa kopā ar nomena datīva formu vai prievārdisku savienojumu. Sastata sekundāri predikatīvu komponentu veido saitiņa divdabja vai nenoteiksmes formā kopā ar nomenu vai tā aizstājēju. Šķituma verbu lietojums „paceltā subjekta” konstrukcijās dažādā apkaimē norāda uz verbu patstāvīgās un palīgfunkcijas robežošanas.

Atslēgvārdi: saitiņa, gramatizēšanās, sastata teikuma loceklis, sekundāri predikatīvs komponents.

Saitiņa jeb kopula ir darbības vārds, kas veic sintaktisku palīgfunkciju sastata izteicējā un izsaka tā gramatiskās nozīmes – laiku, personu, modalitāti (VPSV, 334).

Saitiņas funkcijā visbiežāk ir darbības vārda *būt* finītā forma, kas izsaka tikai gramatiskas nozīmes. Mūsdienu latviešu valodā vienīgi saitiņas funkcijā lietojams darbības vārds *kļūt*: *Mēs kļūstam gudrāki. Dienas kļūst garākas. Cik valodīgas kļuva dāmas!*

Noteiktā apkaimē saitiņas funkciju var uzņemt vairāki darbības vārdi, kas lietojami arī patstāvīgi. Saitiņas funkcijā šie vārdi ir gramatizējušies, jo zaudējuši sākotnējo leksisko nozīmi un ieguvuši kādus citus semantiskos elementus – ilgstamības, nejaušības u. c. nozīmes.

Desemantizēšanos veicina vairāki faktori: pirmkārt, verba leksiskā semantika (vieglāk desemantizējas vispārīgas nozīmes vārdi), otrkārt, apkaime. Te var būt svarīgi gan leksiski, gan gramatiski faktori. Pirmkārt, būtiska ir apkaimes komponentu leksiskā semantika, konkrētāk – kopīgi semantiski elementi ar apkaimes vārdiem: *Debesis krāsojās sarkanās. Istaba krēslojās arvien tumšāka. Dienas raucās tsākas*. Otrkārt, jāņem vērā apkaimes komponentu sintaktiskā funkcija. Teikumā *Viņš gul slims* verbam *gulēt* nav lielas informatīvas slodzes, jo

slimi cilvēki parasti guļ, tātad tas uzskatāms par saitiņverbu. Turpretim teikumā *Viņš guļ mājās slimš* verbs *gulēt* ir patstāvīgā nozīmē lietots un veido vārdkopu *gulēt mājās*, bet *slims* līdz ar to iegūst sekundāri predikatīvu nozīmi. Treškārt, nozīmīga ir apkaimes komponentu vārdšķira. Piemēram, šķituma verbi vairāk desamentizējas tad, ja tiem blakus ir īpašības vārds (*Meitene likās priecīga*), mazāk – saistījumā ar divdabi (*Uzrunātais likās nesaprotam*). Teikumi ar šķituma verbiem turpmāk tiks raksturoti tuvāk.

Inta Freimane norāda, ka saitiņas funkcijā lietojami trīs dažādu semantisko grupu verbi. Pirmkārt, tie ir vārdi ar pazīmes piemītības nozīmi (kā saitiņai *būt*): *izdoties, padoties, iznākt, izrādīties, justies, palikt, stāvēt, turēties, pieturēties, nesties*, piemēram, *Zagšana paliek zagšana*. Svētdiena *padevās silta*. Jūra *stāvēja rāma*. Otrkārt, saitiņas funkcijā lietojami vārdi ar pazīmes maiņas nozīmi (kā saitiņai *klūt*): *palikt, nākt, mesties, tapt, tikt*, piemēram, *Adījums nāca gatavs*. *Acis metas tumšas*. Treškārt, vienkāršā teikumā par saitiņām funkcionē vārdi ar pazīmes atklāšanas (šķituma) nozīmi: *šķīst, līkties, rādīties, izskatīties*, piemēram, *Durvis liekas vecas*. *Viņš šķīst gudrs*. *Zāģis izskatās nolietojies* (Freimane 1985, 56).

Teikuma locekļi, kuru sastāvā ir saitiņa, ir **sastata teikuma locekļi**. Latviešu valodā iespējams sastata izteicējs divkomponentu teikumā, sastata galvenais loceklis vienkomponta teikumā, sastata teikuma priekšmets un sastata sekundāri predikatīvs komponents.

Sastata izteicējs var būt verbāls, nomināls un adverbāls. Verbālu sastata izteicēju veido saitiņa ar darbības vārdu nenoteiksmē: *Dzīvot ir mīlēt*. *Latvietim dzīvot ir strādāt*. Šādos teikumos arī teikuma priekšmeta funkcijā ir darbības vārda nenoteiksmes forma, tāpēc sintaktiskā funkcija ir atkarīga no vārdu secības – izteicējs atrodas aiz teikuma priekšmeta. Teikumiem *Dzīvot ir mīlēt* un *Mīlēt ir dzīvot* ir dažādas nozīmes. Verbāls sastata izteicējs iespējams arī teikumos ar datīva formu teikumpriekšmeta funkcijā: *Ko citu man bija darīt? Ko mums no tā būs mācīties? Vai man būs tevi aizlaist?* (I. Šķipsna) Šādos teikumos saitiņa var būt tikai pagātnes vai nākotnes formā.

Nominālu sastata izteicēju veido saitiņa un nomens vai tā aizstājējs – lietvārds, īpašības vārds, skaitļa vārds, vietniekvārds vai lokāmais divdabjis. Lokāmie divdabji var ietilpt gan verbāla, gan nomināla izteicēja sastāvā atkarībā no tā, vai spilgtāka ir darbības rezultāta (resp., verbālā) vai īpašības (resp., adjektīviskā) nozīme. Visbiežāk nominālu izteicēju veido tagadnes lokāmie divdabji (daļēji tāpēc, ka tie neveido darbības vārda anlītiskās formas): *Koks ir ziedošs*. *Tas ir saprotams*. *Spriedums bija tūlītējs un nepārsūdzams*. Nominālu izteicēju var veidot arī pagātnes lokāmie divdabji, ja teikumā to adjektīviskā daba ir spilgtāka. Īpašības nozīmes paspilgtināšanās atkarīga gan no paša darbības vārda semantikas, gan apkaimes: *Koka miza bija satrupējusi un poraina*. *Istaba izskatījās uzposta*. *Biju uztraukta un sadusmota*.

Uz robežas starp verbālu un nominālu tipu atrodas teikumi ar tagadnes ciešamās kārtas lokāmo divdabi izteicējā un modālu nozīmi: *Visi darbi nav padarāmi*. *Tas mums visiem kopā pārrunājams*. *Vainojams varēja būt satraukums*. *Te nekas vairs nav līdzams*. (Ē. Kūlis)

Diezgan bieži nominālā izteicējā ietilpst nomena (lietvārda vai vietniekvārda) atkarīgo locījumu formas. Tad izteicējam neveidojas formu atbilstme ar teikuma

priekšmetu, tātad nav formāla predikatīvā sakara rādītāja. Šādā funkcijā sastopams ģenitīvs, instrumentālis, lokatīvs: *Apakšējais stāvs bija mūra, augšējais koka. Viņš bija platiem pleciem un gara auguma. Vairums dejotāju bija kostīmos un maskās.* Nominālu izteicēju var veidot prievārdisks savienojums: *Latgaļiem bija jāklūst par Latvijas austrumu robežu sargiem.* (U. Ģērmanis) *Nakts bija bez vēja.*

Adverbiālu sastata izteicēju veido saitiņa un apstākļa vārds. Adverba spēja būt par izteicēju ir semantiski ierobežota. Par izteicēju var būt tie adverbji, kuru nozīmes ir tuvas parasti izteicēja funkcijā lietotu vārdu (darbības vārdu un īpašības vārdu) nozīmēm (predikatīvie stāvokļa adverbji). Adverbji, „kam ir ne tikai derivatīvi, bet arī asociatīvi semantiski sakari ar vārdšķirām, kuru vispārinātajai semantiskajai nozīmei ir raksturīga vai nu vispār (verbiem), vai daļēji (adjektīviem) spēja nosaukt pazīmes, kas var iegūt predikatīvu nozīmību” (Kārklīšs 1976, 88). Par izteicēju nemēdz būt adverbji, kam ir tipiskas apstākļa (vietas, laika, nolūka vai cēloņa) nozīmes (Kārklīšs 1976, 88).

Predikatīvais stāvokļa adverbs *vienalga* lietojams tikai izteicēja (vai galvenā locekļa) funkcijā: *Viss bija vienalga.* Izteicējā sastopami kvalitatīvie adverbji, kas izsaka vērtējumu vai fizisku vai psihisku stāvokli: *Tas bija garlaicīgi. Sarunāties bija interesanti,* mēra adverbji: *Laika nav nemaz. Pienākumu ir daudz,* daļa veida adverbju: *Viņi bija divatā. Durvis ir vaļā. Viss bija velti. Tas izdevās godam. Aukla ir pušu.*

Teikuma priekšmets teikumos ar adverbiālu izteicēju, resp., adverbiālos teikumos, izteicēja semantikas un formas dēļ nevar būt jebkurš vārds. Visbiežāk tas ir vispārīgas nozīmes vietniekvārds, kas nosauc veselu situāciju (*tas, viss*) vai darbības vārds nenoteiksmē: *Tas ir labi. Viss ir skaisti. Strādāt bija interesanti. Viss bija vienalga.* Apstākļa vārdam izteicējā šādā gadījumā ir raksturojoša vai vērtējuma nozīme.

Teikuma priekšmets var būt lietvārds, ja apstākļa vārdam ir stāvokļa nozīme (bet jebkurš apstākļa vārds nevar būt izteicējs teikumā, kurā teikuma priekšmets ir lietvārds): *Draudzība bija pagalam. Durvis ir vaļā. Aukla ir pušu. Antons jutās nelāgi.*

Šādi teikumi var robežoties ar nomināliem teikumiem, ja izteicējā ir daļēji adverbējusies nomena forma ar stāvokļa nozīmi: *Viņš ir tev pārādā. Esam nomodā. Esmu sajūsmā. Esmu nemierā. Esmu badā.*

Nākamajos piemēros apstākļa vārdam ir „izbalējusi” vietas vai laika nozīme, tāpēc finītā forma ir saitiņa, nevis patstāvīgā nozīmē lietots darbības vārds: *Pirmais eksāmens ir garām. Esam klāt. Kursi nāk pašā laikā.*

Ja apstākļa vārdam ir kvantitatīva nozīme, teikuma priekšmets ir lietvārds ģenitīvā: *Toreiz viņam uzņēmības bija daudz vairāk. Drosmes mums ir daudz. Ogu kļuva mazāk.*

Sastata galvenais loceklis var būt nomināls vai adverbiāls. Sastata galvenā locekļa (tāpat sastata teikumpriekšmeta un sekundāri predikatīva komponenta) eksistence liek domāt, ka termins *saitiņa* nav īsti precīzs, jo tās galvenā funkcija ir predikativitātes kategoriju (laika un modalitātes) izteikšana, nevis kādu komponentu saistīšana. Arī Inta Freimane norādījusi, ka palīgfunkcijā lietotais verbs neko nesaista gramatiskajā centrā, tas ir shēmas pamatkomponenta ievadītājavārds.

Tomēr, tā kā galvenais loceklis formāli ir līdzīgs izteicējam, var atstāt arī terminu *saitiņa* (Freimane 1985, 62).

Nominālu galveno locekli veido īpašības vārds nominatīvā un *saitiņa*. Adjektīvi nosauc dabas parādības – klimatiskas vai meteoroloģiskas atšķirības, kas saistītas ar diennakts maiņu, ar gadalaikiem u. tml: *Ir tumšs. Ir auksts. Ir agrs. Ir vēls. Kļūst siltāks.*

Adverba spēja būt par galveno locekli (tāpat kā izteicēju) ir semantiski ierobežota. Adverbiālu galveno locekli veido adverbi ar vērtējuma nozīmi kopā ar *saitiņu*: *Ir labi. Ir grūti. Tur būs interesanti.* Adverbiāls galvenais loceklis var nosaukt arī fiziskas sajūtas vai psihiskus stāvokļus: *Bērnām ir silti. Man ir karsti. Viņam ir garlaicīgi.* Stāvokļa jeb predikatīvajiem adverbiem *žēl, bail, vienalga* ir tikai predikatīvs lietojums (*vienalga* var būt arī izteicējs): *Viņam ir bail. Man viņa ir žēl. Man ir vienalga.* Galveno locekli var veidot mēra adverbi: *Man ir gana. Mums ar to ir diezgan.*

Sastata teikumpriekšmetu veido *saitiņa* nenoteiksmē un nomena datīva forma, retāk prievārdisks savienojums: *Vissvarīgākais bija palikt brīviem. Galvenais ir godīgam būt. Cik labi ir būt studentam! Bija kauns būt nelietim. Būt par padomdevēju ir viegli.* Šajā gadījumā *saitiņa* ir nevis finitajā formā, bet nenoteiksmē, tātad tās uzdevums ir nevis predikatīvātes (kā iepriekš aplūkotojās piemēros ar *sastata* izteicēju un galveno locekli), bet gan stāvokļa nozīmes izteikšana.

Tomēr nevaram apgalvot, ka datīva lietojumu blakus infinitīvam motivē vienīgi šis infinitīvs un nekas cits. Ja datīvu motivētu vienīgi *saitiņverba* infinitīvs, tad latviešu valodā varētu teikt arī: **Būt laimīgam var iemācīties.* Tomēr šis teikums nav gramatiski pareizs. Tas liecina, ka datīvu blakus *saitiņverba* infinitīvam motivē kāds cits – eksplicīts vai arī implicīts, resp., reducēts datīvs: *[Nevienam] nav viegli būt cilvēkam. [Viņam] negadījās bieži būt priecīgam. [Man] bija kauns būt nelietim. [Viņam] laimējās būt uzvarētājam. [Kādam] vajadzēja būt priecīgam.* Šādiem teikumiem ir vai nu vispārinātas personas nozīme, vai arī subjekta nosaukums izriet no konteksta. Turpretim *varēt* ir trīspersonu verbs, tātad tas datīvu piesaistīt nevar: nevis **[Kādam] var iemācīties būt laimīgam*, bet gan *[Kāds] var iemācīties būt laimīgs.*

Latviešu valodā iespējams arī *sastata* sekundāri predikatīvs komponents. Par **sekundāri predikatīvu komponentu** sauc teikuma palīglocekli, kas nosauc pazīmi vai darbību, kura īstenojas izteicēja nosauktās darbības laikā, tādējādi veidojot papildu jeb slēptu gramatisko centru, piemēram, *Saule uzlēca sarkana. Satiku viņu priecīgu. Saulei lecot, devāmieš ceļā. Smaržodamas deg sveces* (VPSV, 346).

Sekundāri predikatīvus komponentus iespējams raksturot pēc tā, vai tiem ir formāla atbilde ar atbalsta vārdu vai tās nav. Sekundāri predikatīva komponenta atbalsta vārds parasti ir teikuma priekšmets vai papildinātājs.

Piesubjekta sekundāri predikatīvu komponentu atbalsta vārds ir teikuma priekšmets: *Pieticīgie grieķi, no rīta piecēlušies, segu pārvērta par togu un izgāja pilsētā viegli un gudri.* (I. Šķipsna) Sekundāri predikatīvie komponenti *piecēlušies, viegli un gudri* dzimtē, skaitlī un locījumā atbilst teikuma priekšmetam *grieķi*. **Pieobjekta** sekundāri predikatīvu komponentu atbalsta vārds ir papildinātājs: *Teiktais darīja viņu domīgu.* Šajā piemērā sekundāri predikatīvā komponenta

domīgu dzimtes, skaitļa un locījuma formu nosaka papildinātājs (Freimane 1985, 75–78). Ar subjektu un objektu šajā gadījumā saprot sintaktisko subjektu un objektu, resp., teikuma priekšmetu un papildinātāju. Vairumā gadījumu teikumos ar sekundāri predikatīvu komponentu gramatiskais subjekts (teikuma priekšmets) sakrīt ar semantisko subjektu, tāpat gramatiskais objekts (papildinātājs) sakrīt ar semantisko objektu, bet tā var nebūt. Ja teikumā izteicēju pārveido ciešamajā kārtā, pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents sintaktiski kļūst par piesubjekta sekundāri predikatīvu komponentu, bet semantiski tas joprojām ir pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents, jo teikuma priekšmets ciešamajā kārtā nosauc verba darbības objektu: *Skābētus kāpostus ēdam nesutinātus. Skābēti kāposti tiek ēsti nesutināti.*

Sekundāri predikatīvs var attiekties uz netiešo papildinātāju datīvā: *Neļauj tautas [man] lielai augt. Palīdzi man kļūt gudrākam!*

Sastata sekundāri predikatīvu komponentu veido saitiņa kopā ar nomenu vai tā aizstājēju. Tādā veidā panāk īpašu pazīmes aktualizāciju, sekundāri predikatīvs komponents arī pēc formas tuvinās īstajam izteicējam. Saitiņa var būt divdabja formā vai nenoteiksmē.

Saitiņa var būt **daļēji lokāmā divdabja formā**: *Tā latvietis tika spaidīts no vācu gara, Rīgas pilsētā svešinieks būdams un palikdams.* (A. Kolbergs) *Vai mazs būdams sarunājies ar pieaugušiem neredzamās pasaules būtnēm?* (Prese)

Ja sekundāri predikatīvs komponents vai tā grupa atrodas atbalsta vārda priekšā, teikumā varam saskatīt saitiņas *būdams* nullformu: *[Būdams] Liela auguma, varenu balsi, sārtu seju un sarkaniem matiem, viņš nebija skaists, bet izskatījās ļoti vīrišķīgs un valdonīgs.* (I. Grebзде) *[Būdama] Dzīves likstu nomākta, saimniece vairs nemācēja pasmaidīt.* (D. Zigmonte)

Saitiņa **nelokāmā divdabja formā** sastopama dažādu tipu konstrukcijās.

Pirmkārt, piesubjekta sekundāri predikatīvs komponents ar saitiņu sastopams „paceltā subjekta” konstrukcijā: *Še cits uz cita sakrautie baļķu vainagi likās esam mūžīgi un nevīstoši.* (E. Virza) *Kultūras dzīves ieradumi neliekas vairs labi esam ..* (Prese) *.. mēness likās esam tas pats vecais. Tas šķita esam tikai sapnis. .. šī apmaksātā izklaide nešķiet esam likuma pārkāpums ..* (Prese) *Politīki .. četru gadu laikā izrādījušies esam tikai cilvēki.* (Prese) Saitiņu nelokāmā divdabja formā var arī nelietot, tad nomens uzskatāms par izteicēja daļu, bet šķituma verbs – par saitiņu (piemēram, *Politīki izrādījušies cilvēki*).

Otrkārt, iespējams pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents ar saitiņu nelokāmā divdabja formā: *Elziņa to domāja lielu sodu esam. .. zinu tevi draugu esam ..* (M. Zīvertis) *Žurnālisti uz mūžu iedomājās sevi esam rakstnieces uzticības personas.* (G. Repše) *Vecāki uzskata par labu esam auklīšu dienestu.* (LNT)¹

Treškārt, pie atgriezeniskajiem vārdiem *teikties, dēvēties, sacīties, domāties, sajūsties* sastata sekundāri predikatīvs komponents pēc formas ir piesubjekta, bet pēc nozīmes – sinkrētisks piesubjekta un pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents: *Viņa teicās gudra esam. Sieviete sakās esam žēlotāja. Sajutos*

¹ Šis un vairāki citi piemēri no Dainas Nītiņas raksta „Latviešu valodas nelokāmie divdabji ar -am, -amies, -ām, -āmies” krājumā *Linguistica Lettica. 19.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2010.

noguris esam. Viņš sakās esam psiholoģiski norūdīts. (Prese) .. *Jānis Skrastiņš sakās esam trakoti norūpējies par tiesiskumu valstī.* (Delfi) *Vai viņš ir tas, kas domājās esam* .. (A. Neiburga)

Ļoti reti ar īpašības vārdu vai tā aizstājēju izteikta sekundāri predikatīva komponenta sastāvā ietilpst saitiņa **pagātnes darāmās kārtas divdabja formā**: *Mājas viņš tādas panīkušas atcerējās jau sava tēva laikā bijušas.* (D. Zigmonte) Šajā teikumā sekundāri predikatīvam komponentam ir arī eksplicīta laika norāde (apstākļa grupa *sava tēva laikā*).

Konstatēta saitiņa **nenoteiksmes formā** kopā ar nomenu nominatīvā pie atgriezeniskā verba *solīties*: *Tas varētu būt mājasdarbs, gatavojoties nākamajai sezonai, kas solās būt drošāka nekā šī.* (Prese) Formāli šis ir piesubjekta, bet semantiski sinkrētisks piesubjekta un pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents.

Saitiņa nenoteiksmes formā kopā ar nomenu datīvā ietilpst pieobjekta sekundāri predikatīva komponenta sastāvā. Atbalsta vārds parasti ir objekta nosaukums datīvā: *Palīdzi viņam kļūt gudrākam! Iesaku jums būt uzmanīgiem. Ļaujiet bērniem būt patstāvīgiem.* Pie darbības vārda *lūgt* atbalsta vārds var būt akuzatīvā: *Es lūdzu jūs būt maniem viesiem.*

Primārās un sekundārās predikācijas robežas

Teikumos ar šķituma vārdiem vērojama teikuma semantiskās struktūras kondensācija virsējā sintaktiskajā struktūrā. Par semantiski vienkāršākiem, tātad kodola teikumiem būtu uzskatāmi *Liekas, ka durvis ir vecas, Šķiet, ka viņš ir gudrs, Izskatās, ka zāģis ir nolietojies*, jo te katra propozīcija izteikta ar atsevišķu predikatīvu vienību. Veidojas „paceltā subjekta” konstrukcija, kurā palīgteikuma propozīcijas subjekts (piemēros *durvis, viņš, zāģis*) kļūst par teikuma priekšmetu vienkāršā teikumā.

Tāpēc varētu uzskatīt, ka šķituma vārdi ir lietoti patstāvīgi, savukārt nomenu un lokāmo divdabju formām ir sekundāri predikatīva komponenta funkcija: *Viņi šķīta tikai uz brīdi iznākuši gaismā no kādām slepenām atspīdumu pasaulēm.* (I. Šķipsna) *Circeņi krāsns šķirbās rādījās pieklusuši.* (D. Zigmonte) *Un, ja kādi tur dzīvoja, tad tie rādījās paša Dieva vai cilvēku nolādēti.* (D. Zigmonte) *Dievienas birzīs šķīta izbērts viss Vecozola lādes zelts.* (S. Viese)

Tomēr starp propozīcijām veidojas cita tipa attieksmes, nekā tas parasti ir saliktā teikumā, proti, tiek nosauktas nevis divas dažādas attieksmes starp parādībām reālajā īstenībā, bet gan viena attieksme un autora vērtējums. Tāpēc varētu runāt par darbības vārda lietojumu saitiņas funkcijā – tātad palīgnozīmē.

„Paceltā subjekta” konstrukcijās pie šķituma vārdiem lieto arī nelokāmo divdabi ar *-am*. Tādā gadījumā divdabja nosauktās darbības darītājs sintaktiski realizēts kā teikuma priekšmets, bet izteicēja nosauktā stāvokļa izjutējs ir cits (tas visbiežāk ir vispārināts vai izsecināms no konteksta): *Uzrunātais likās nesaprotam.* (*Kādam likās, ka uzrunātais nesaprot.*) Šādos teikumos šķituma vārdi ir lietoti patstāvīgi, jo to aizstāšana ar saitiņām *būt* vai *kļūt* nav iespējama, bet divdabim ir sekundāri predikatīva komponenta funkcija.

Secinājumi

Pirmkārt, saitiņas galvenā funkcija nav saistīt teikuma priekšmetu un izteicēju, bet gan izteikt primāro vai sekundāro predikativitāti. Sasata teikuma priekšmeta sastāvā saitiņas funkcija ir izteikt stāvokļa nozīmi.

Otrkārt, verbu patstāvīgā un palīgfunkcija var robežoties – ir konstrukcijas, kurās redzam pāreju no vienas uz otru.

Treškārt, kritēriji verbu patstāvīgās un palīgfunkcijas norobežošanā ir galvenokārt aizstāšanas un transformācijas iespējas, kā arī apkaimes vārdformu semantikas un sintaktisko funkciju izpēte.

Saīsinājumi un apzīmējumi

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Literatūra

1. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
2. Kārklīņš, Jūlijs. 1976. Vārda formas sintaktisko potenču problēma. *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 54-101.
3. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The article analyzes the most widely used copular verbs in Latvian. They can participate in the formation of different compound parts of a sentence. A compound predicate may be either verbal, nominal or adverbial. In Latvian, the subject is not an obligatory part of the sentence. In subjectless sentences, the predicate may be either nominal or adverbial. Copula may be part of the subject in combination with the dative form of a noun or prepositional phrase. A compound semi-predicative component consists of a participle or infinitive form of copula and an adjective. The use of verbs of seeming in subject raising constructions shows that the borderline between lexical and copular use of verbs is not clear-cut and reveals different degrees of grammaticalization.

2.

**Gramatizēšanās un
leksikalizēšanās analīze
latviešu un citu valodu
materiālā**

Adverbiālas nozīmes determinanta nošķiršana teikumā: runas datu analīze

The Adverbial Determinant in the Sentence: Speech Data Analysis

Ilze Auziņa, Baiba Saulīte, Gunta Nešpore

LU Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1050

E-pasts: *ilze.auzina@lumii.lv, baiba.saulite@lumii.lv,
gunta.nespore@lumii.lv*

Rakstā aplūkota teikuma brīvo paplašinātāju – galvenokārt adverbiālas nozīmes determinantu jeb situantu – nozīme teikuma sintaktiskajā un komunikatīvajā struktūrā, kā arī teikuma prosodijā. Apskatot brīvas, spontānas sarunvalodas datus un diktores lasītas laika ziņas, analizēts, vai runā situanti tiek nodalīti ar pauzi no pārējā izteikuma un kādos gadījumos pauze aiz šī teikuma locekļa ir tipiskāka. Tāpat runas datus noteikts, vai situants tiek uzsvērts un kā tas tiek intonēts.

Atslēgvārdi: determinatīvs sakars, situants jeb adverbiālas nozīmes determinants, sintagma, pauze, runas dati.

Levads

Uz eksperimentu ar runas datiem pamudinājis plašsaziņas līdzekļos novērotais, ka adverbiālas nozīmes determinanti, kas tradicionāli atrodas teikuma sākumā, reizēm teikumā tiek nodalīti ar pieturzīmi – šādas konstrukcijas sastopamas arī Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā (pie piemēriem, kas ņemti no šī korpusa, turpmāk tekstā norāde – miljons-2.0m). Šajā rakstā, analizējot runas datus, mēģināts apskatīt iemeslus, kas valodas lietotājos rada vēlēšanos brīvos apstākļus nodalīt no pārējā izteikuma, – teikuma struktūra, komunikatīvā struktūra, intonācija vai kas cits.

1. Interpunkcijas pamatprincipi un teikuma strukturālais dalījums latviešu valodā

Kā zināms, latviešu valodas interpunkcijas pamatā ir gramatiskais princips, resp., pieturzīmes galvenokārt atspoguļo teikuma gramatisko struktūru. Tomēr „gramatisko principu papildina jēdzieniskais princips, piemēram, ar pieturzīmi var šķirt adverbiālu nozīmi un funkciju no modālas nozīmes vai iesprauduma” (Blinkena 2009, 14). Piemēram, adverbiālas nozīmes paplašinātājs parādās teikumos

Visbeidzot gaisā uzšāvās oranžā sieviete;

Galū galā oranžajai sievietei apnika jezga [..]. (miljons-2.0m)

Savukārt ar pieturzīmēm nodalītām vārdformām drīzāk ir diskursa iezīmētāja funkcijas, piemēram,

Visbeidzot, met līkumu tām aromātiskajām eļļām [..];

Visbeidzot, – uzsākto vienmēr izdariet līdz galam [..];

Galū galā, mūsu kultūrā ir pieņemts domāt [..]. (miljons-2.0m)

Tāpat var runāt par intonatīvā principa vietu latviešu interpunkcijā. Kā norāda Aina Blinkena, „runas intonatīvajam dalījumam bieži vien ir ciešs sakars ar izsacījuma strukturālo dalījumu. Valodas strukturālās vienības lielākoties atbilst noteiktām intonatīvām vienībām, un tādos gadījumos arī strukturālo vienību robežas sakrīt ar intonatīvo vienību robežām, proti, pauzei atbilst pieturzīme” (Blinkena 2009, 22). Tomēr A. Blinkena min arī gadījumus, kad „sintagmatiskais dalījums neatbilst strukturāli gramatiskajam, piemēram, rakstos ar pieturzīmi nav apzīmējama pauze, kas veidojas aiz teikuma sākumā nostatītas izvērstas apstākļa grupas” (Blinkena 2009, 25). Tātad intonatīvas pauzes, kurām nav gramatiskas, jēdzieniskas vai, atsevišķos gadījumos, stilistiskas nozīmes, latviešu valodā nav pieņemts apzīmēt ar pieturzīmi. Acīmredzot tieši sintagmatiskais dalījums ir licis teksta autoram no pārējā teikuma nodalīt adverbiālas nozīmes paplašinātājus šādos teikumos:

Kritiķa arsenālā, padoms vai ieteikums ir taktisks veids [..];

Izpētes pirmsākumos, pētnieki dežavu saistīja ar tādām nopietnām psihopatoloģiskām saslimšanām kā šizofrēnija [..]. (miljons-2.0m)

Kaut arī runā šādas adverbiālas vārdkopas mēdz veidot atsevišķu sintagmu, pēc latviešu valodas interpunkcijas noteikumiem rakstos tās ar pieturzīmēm nav pieņemts atdalīt.

Ir novēroti arī gadījumi, īpaši garos un informatīvi piesātinātos teikumos, kad ar adverbiālas nozīmes paplašinātāju tiek izteikta pat atsevišķa propozīcija, piemēram,

Pēc ziņojuma Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijai un vietas apsekošanas darbi ielā, zem kuras slēpjas 800 gadu sens kultūrslānis, tika apturēti un projektā piesaistīti arheologi (Ilustrētā Vēsture, 2011, Nr. 46, 30. lpp.).

Lai šādas konstrukcijas klausītājs varētu uztvert, adverbiālais paplašinātājs intonatīvi noteikti būtu jānodala, savukārt rakstītā tekstā aiz šādām konstrukcijām latviešu valodā nav tradīcijas likt pieturzīmi. Šādas konstrukcijas, kur ar adverbiālu paplašinātāju izteikta atsevišķa propozīcija, būtu analizējamas atsevišķi, bet jāatzīst, ka šāдай analīzei pašlaik trūkst runas datu, turklāt brīvā runā tik plaši adverbiālas nozīmes determinanti tikpat kā nav sastopami.

2. Determinatīvs sakars

Šajā rakstā, analizējot valodas materiālu, teikumā aplūkots galvenokārt determinatīvais sakars. Tas ir sekundārs attieksmē pret predikatīvo sakaru, tāpēc „to sauc par otrās pakāpes sintaktisko sakaru, kur atkarīgā vārdforma tiek piesaistīta nevis vienam vārdam, bet gatavai predikatīvai vienībai vai vārdu savienojumam”

(Freimane 1985, 78–81). Tātad „determinants ir teikuma palīgloceklis, kas attiecas uz visu teikumu kopumā un nav pakārtots nevienam vārdam resp. teikuma loceklim teikumā. Determinanti visbiežāk atrodas teikuma sākumā” (VPSV 2007, 86). Latviešu valodniecībā ir pieņemts nošķirt divu veidu determinantus: „1) determinanti, kas nosauc izjutēju vai to, kuram kas pieder, un ko izsaka ar datīvu, piemēram, *Man salst kājas. Jānim ir liela māja. Meitenei acis iepletās lielākas*; 2) adverbiālas nozīmes determinanti jeb situanti, piemēram, *Mājā smaržoja pēc sēnēm. Vakarā visa ģimene sapulcējās ap lielo galdu*” (VPSV 2007, 86).

Kaut gan Latviešu valodas tekstu korpusa dati rāda, ka arī determinants ar izjutēja nozīmi rakstītā tekstā mēdz būt atdalīts ar pieturzīmi (piemēram, **Personīgi man**, *šis iemietiena veids nav vismīlākais* (miljons-2.0m)), tomēr šāds interpunkcijas lietojums nav plaši novērojams.

Arī spontānās runas dati neliecina par pauzi aiz determinanta, kas izteikts ar datīvu, piemēram,

man ir {kaut kāda} lekcija (0,96) līdz pat pus divpadsmitiem, bet pēc tam mums laikiem ir jāraksta viens darbiņš;

man tās ir tik un tā zvaigznes;

man besī kompozīcijā, ka man jāski- nu jāzīmē ļoti daudz daļu;

man tik interesanti īstenībā ir rasēšana tagad ir;

man nepatīk angļu valoda.¹

Analizētajā materiālā šāds determinants neveido atsevišķu sintagmu, jo parasti izteikts tikai ar vietniekvārdu datīvā un intonatīvi pieslienās citiem teikuma locekļiem, līdz ar to pauze neveidojas. Arī gadījumos, kad determinants izteikts ar lietvārdu datīvā, ne vienmēr veidojas vienkārša, kombinēta vai salikta vārdkopa, ko intonatīvi vajadzētu nodalīt no pārējā izteikuma. Arī teikuma struktūrā ar datīvu izteiktā determinanta nozīme atšķiras no adverbiālas nozīmes determinanta. Kaut gan tiek uzskatīts, ka šis determinants piesaistīts nevis vienam vārdam, bet gatavai predikatīvai vienībai, tā saikne ar teikuma struktūras shēmu, šķiet, ir ciešāka nekā adverbiālas nozīmes determinantam, to pat var uzlūkot par īpašu kreisās valences locekli (sk. arī Lokmane 2002).

Ja spontānā runā līdzās ir determinants, kas nosauc izjutēju, un adverbiālas nozīmes determinants, starp tiem pauzes nav, turklāt adverbiālas nozīmes determinants bieži tiek izrunāts ar loģisko akcentu, piemēram,

man skolā (.) ir amerikāņu angļu valoda;

man kādreiz patika (.) man vairāk britu valoda patīk.

¹ Šeit un turpmāk runas transkripcijā izmantotie apzīmējumi: {} – neskaidrs teksts; (.) – pauze, kuras ilgums nepārsniedz 0,2 sekundes; pauzēm, kas ir garākas par 0,2 sekundēm, iekavās norādīts pauzes garums sekundēs; trijstūriekavās << >> tiek norādīta literārās valodas forma.

3. Adverbiālas nozīmes determinants jeb situants un tā nozīme izteikuma komunikatīvajā struktūrā

Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā situants skaidrots kā „adverbiālas nozīmes determinants resp. apstāklis, kas attiecas uz visu teikumu kopumā un nav pakārtots nevienam vārdam teikumā. Situants parasti ir teikuma sākumā, un tam visbiežāk ir vietas vai laika nozīme, piemēram, *Visapkārt šalca lietus un vējš šūpoja kokus*” (VPSV 2007, 361).

Tāpat nozīmīga situanta pazīme ir tā nespēja saistīties ar konkrētu vārdu teikumā. Diemžēl latviešu valodniecībā vēl joprojām trūkst verba saistāmības jeb valences pētījumu, tādēļ bieži ir grūti nošķirt, kuri adverbiālas nozīmes teikuma locekļi izriet no verba valences, kuri – ne.

Situanti ir ļoti būtiski izteikuma komunikatīvajā struktūrā. Tiek uzskatīts, ka tieši novietojums teikuma sākumā un determinanta nozīme aktuālā dalījuma aspektā ir faktori, kas situantu ļauj nošķirt no apstākļa (sk. Freimane 1984). Situanti sniedz pamatinformāciju par aprakstītās darbības vai notikuma apstākļiem, attiecas uz visu izteikumu vai pat uz plašāku kontekstu. Tie tekstā bieži arī pievieno jaunu informāciju un piesaista teikumu noteiktam komunikatīvajam nolūkam. Ar šiem paplašinājumiem tiek pausts pietiekami daudz informācijas, lai tos izteikuma komunikatīvajā struktūrā uzskatītu par atsevišķu informatīvu vienību, domājams, tēmu kā izteikuma sākumpunktu.

Situanta analīze runas datos ir svarīga gan teikuma sintaktiskās struktūras, gan arī komunikatīvās struktūras aspektā – teikuma prosodiskā struktūra ļauj atklāt, vai determinants veido patstāvīgu sintagmu un atsevišķu komunikatīvās struktūras vienību vai neveido.

4. Valodas materiāls – runas dati

Adverbiālas nozīmes determinants analizēts divu veidu runas datos – autentiskas, spontānas sarunvalodas piemēros un diktores lasītās laika ziņās (studijas ieraksts). Autentiskās sarunvalodas ieraksti iegūti, ar diktofonu ierakstot cilvēku ikdienas sarunas. Transkribējot runātās valodas piemērus rakstu formā, tika saglabāts runas fakta autentiskums, t. i., pierakstot tieši tā, kā tiek teikts, „paturot visus vārdu atkārtojumus, neko nerediģējot, arī tad, ja vērojamas novirzes no literārās valodas normām” (Lauze 2008, 18), parādot pauzes, vienlaicīgu runu u. tml. Aplūkotas 18 sarunas par dažādām tēmām un atlasīti piemēri ar adverbiālas nozīmes determinantiem. Kopējais sarunvalodas ierakstu ilgums ir gandrīz divas stundas, atlasīti 56 piemēri.

Diktores lasītās laika ziņas izvēlētas tādēļ, ka pētījuma mērķis ir analizēt tieši adverbiālas nozīmes determinantus jeb situantus, kas plaši sastopami šādos materiālos. Domājams, ka laika ziņu analīzē iegūtos secinājumus par dalījumu sintagmās teikumos ar situantiem vai situantu grupām lielā mērā varētu attiecināt uz citiem pārdomātiem un nolasītiem tekstiem, arī uz publisko runu.

Analizējot runas diskursu, svarīgi ir vairāki prosodiskie elementi: pauze, intonatīvais skaņums, loģiskais akcents, runas melodija (intervāla plašums, melodijas virziens, zilbju melodiskais saistījums), runas temps, balss augstums, skaņu

pārgarums, balss tembrs. Analizējot piemērus ar adverbiālas nozīmes determinantu, noteikts:

- 1) vai determinants no citiem sintagmas locekļiem ir atdalīts ar pauzi,
- 2) vai tas tiek uzsvērts,
- 3) kā tas tiek intonēts, t. i., kā mainās runas melodija.

Runas datu analīzei izmantota programma *Praat* un *WaveSurfer*. Dinamiskajā spektrogrammā analizēta toņa līkne un intensitāte.

Kā jau minēts, nošķirot situantu no vārdkopas atkarīgā komponenta – apstākļa –, būtiska nozīme ir verba valencei. Teikuma komunikatīvā uzdevuma vai citu iemeslu dēļ situants teikumā var atrasties arī starp teikuma locekļiem (piemēram, *es no tās reizes ticu varbūt tiem veļiem*), tomēr runas dati ar šādu situantu novietojumu nav analizēti. Tātad šajā eksperimentā par situanta galvenajām pazīmēm ir uzskatīta vieta teikumā un spēja piesaistīties visai teikuma struktūrai kopumā. Sintagmatiskais dalījums aplūkots tikai tādos teikumos ar brīvo paplašinātāju – situantu –, kur šis brīvais paplašinātājs ir teikuma sākumā.

5. Prosodija teikumos ar situantiem laika ziņās

No diktores lasītajām laika ziņām tika atlasīti 42 piemēri, kuros ir adverbiālas nozīmes determinanti. Vairākos piemēros līdzās ir divi dažādi situanti – ar laika un vietas nozīmi. Diktores lasītajās laika ziņās gandrīz visos piemēros aiz determinanta tika konstatēta pauze. Lielākajā daļā gadījumā, t. i., 25 piemēros, tā ir nenozīmīga – tās ilgums nepārsniedz 0,2 sekundes, piemēram,

Dienā (.) *mākoņains*, (0,323) *pārsvarā bez nokrišņiem*, (0,393) *neliela sarma*.

Dienā (0,170) *pārsvarā mākoņains*, *Latvijas lielākajā teritorijā brīžiem nelieli nokrišņi – lietus, slapjš sniegs; austrumu rajonos arī sniegs*.

Dienā (.) *pūtīs* (.) *dienvidrietumu vējš* (0,343) *no 2 līdz 4 metriem sekundē*.

Ja situants izteikts ar vienkāršu, kombinētu vai saliktu vārdkopu, pauze starp šo vārdkopu un pārējo teikumu ir garāka par 0,2 s, piemēram,

31. janvārī (0,27) *slapjdraņķi pakāpeniski nomainīs sniegs* (0,49) *un pirmajās divās februāra dienās* (0,46) *snigs salīdzinoši daudz*, (0,58) *pat nedaudz putinās...*

Austrumu rajonos (0,26) *iespējams* (.) *neliels sniegs*.

Arī turpmākajās dienās (0,345) *gaidāms slapjdraņķis*, (0,383) *kam līdzī nāks* (.) *apledojumi uz ceļiem*.

Dienas otrā pusē (0,420) *debesis vairāk skaidrosies*, (0,268) *un uzspīdēs arī saule*.

Ja izteikumā lietots gan vietas nozīmes, gan laika nozīmes situants, starp tiem ir novērojama pauze:

Dienā (.) *Latvijā mākoņains*, (0,385) *brīžiem skaidrosies*.

Citviet Latvijā (0,2) *šodien debesis būs pa daļai apmākušās*.

Dati liecina, ka pauze var būt gan starp dažādas nozīmes situantiem, gan aiz pēdējā situanta:

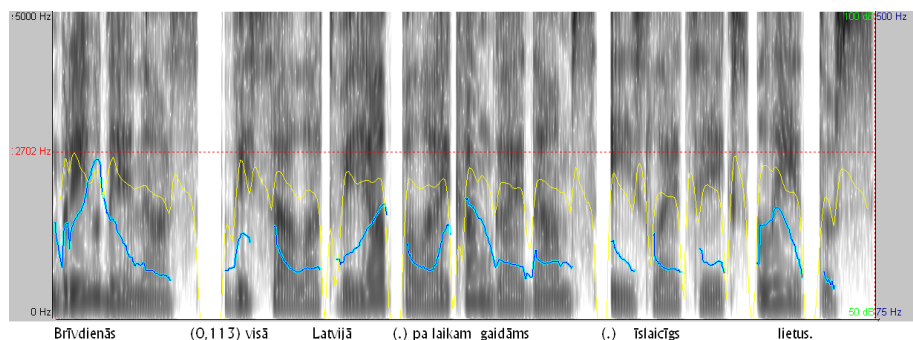
Brīvdienās (0,113) **visā Latvijā** (.) **palaikam gaidāms** (.) **īslaicīgs lietus**.

Ciklona ietekmē (0,34) **Latvijā** (.) **lielākoties būs nepastāvīgs un mākoņains laiks**.

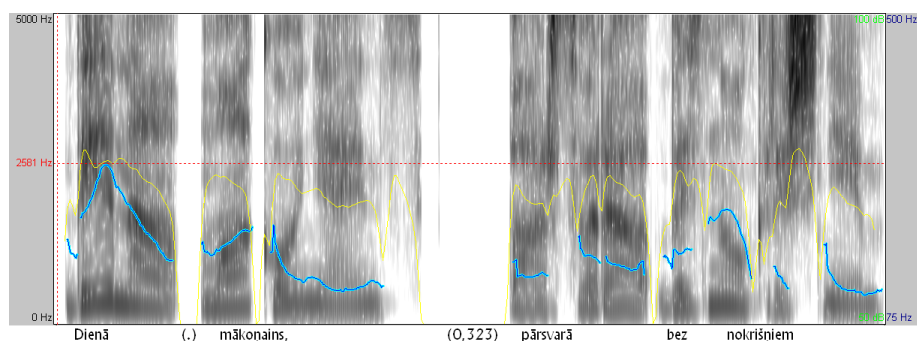
Dienā (0,11) **visā Latvijā** (0,158) **daļēji mākoņains laiks**, (0,512) **no rīta** (0,203) **daudzviet migla**.

Diktora lasītajā tekstā situants (vai kāds tā komponents) parasti ir akcentēts, t. i., ir loģiskā uzsvara nesējs un tiek izcelts citu vārdu vidū, mainot pamattoņa augstumu un izrunājot to ar lielāku spēku. Pamattoņa augstums mainās strauji. Lasītā tekstā situants bieži veido patstāvīgu sintagmu.

Piemēram, teikuma *Brīvdienās visā Latvijā palaikam gaidāms īslaicīgs lietus* dinamiskajā spektrogrammā (sk. 1. att.) redzams, ka vārds *brīvdienās* tiek izrunāts spēcīgāk (sk. intensitātes līkni 1. att.) nekā pārējie vārdi teikumā un to no nākamā situanta *visā Latvijā* atdala pauze. Turklāt vārda *brīvdienās* izrunas laikā vērojama strauja pamattoņa augstuma maiņa (sk. pamattoņa līkni). Arī situantu *visā Latvijā* kā patstāvīgu sintagmu no pārējā teikuma atdala pauzes un intonatīvā vienotība.

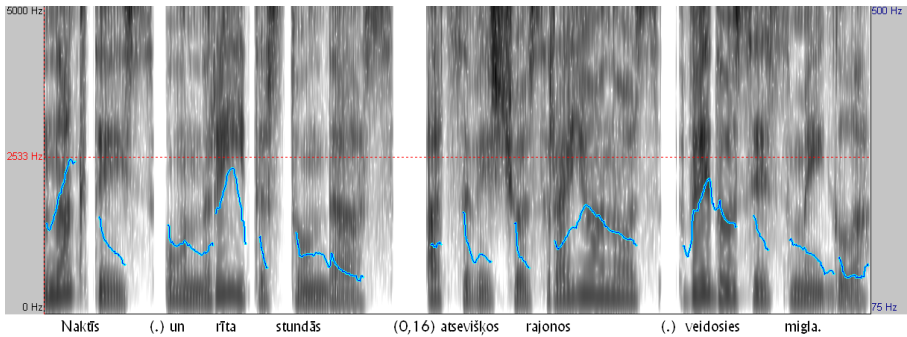
1. attēls. Teikuma *Brīvdienās visā Latvijā palaikam gaidāms īslaicīgs lietus* dinamiskā spektrogramma, kurā norādīta pamattoņa un intensitātes līkne

2. attēls. Teikuma *Dienā mākoņains, pārsvarā bez nokrišņiem* dinamiskā spektrogramma, kurā norādīta pamattoņa un intensitātes līkne

Diktora lasītājā tekstā situants (vai kāds tā komponents) parasti ir akcentēts, t. i., ir loģiskā uzsvara nesējs un tiek izcelts citu vārdu vidū, mainot pamattoņa augstumu un izrunājot to ar lielāku spēku. Pamattoņa augstums mainās strauji (melodija ir krītoša). Piemēram, teikuma *Dienā mākoņains, pārsvarā bez nokrišņiem* dinamiskajā spektrogrammā (sk. 2. att.) redzams, ka vārds *dienā* tiek spēcīgāk izrunāts (sk. intensitātes līkni) nekā tam sekojošais vārds, turklāt tajā ir izteikta pamattoņa augstuma maiņa.

Lasītājā tekstā situants (gan vienkāršs, gan tāds, kas izteikts ar vienkāršu vai kombinētu vārdkopu) var veidot sintagmu, jo tas intonatīvi tiek nodalīts to citiem izteikuma vārdiem. Piemēram, teikumā *Naktīs un rīta stundās atsevišķos rajonos veidosies migla*, izrunājot vārdus *naktīs* un *rīta* (situanta *rīta stundās* atkarīgais komponents), ir vērojams krītošs pamattonis, turklāt situantu *naktīs* no situanta (*un*) *rīta stundās* atdala īsa pauze (sk. 3. att.). Tas liek domāt, ka abi iepriekš minētie situanti veido patstāvīgas sintagmas.

3. attēls. Teikuma *Naktīs un rīta stundās atsevišķos rajonos veidosies migla* dinamiskā spektrogramma, kurā norādīta pamattoņa līkne

6. Prosodija teikumos ar situantiem sarunvalodas tekstos

Analizējot no autentiskiem spontānās runas ierakstiem segmentētos piemērus, redzams, ka adverbiālas nozīmes determinants no pārējā izteikuma parasti netiek nodalīts, izmantojot pauzi. Kā norāda Maija Brēde, „lai arī pauzes spontānā runā signalizē par vilcināšanos un parāda runātāja emocijas un attieksmi daudz lielākā mērā nekā pauzes, lasot tekstu, tās tomēr ietekmē izteikuma sintaktiskā struktūrā” (Brēde 1999, 155).

Ja spontānas runas teikuma struktūrā aplūko tieši situantu, parasti pauzes aiz situanta nav vai tā ir nenozīmīga, piemēram,

tur ir (ē) ļoti maz vārdi, kas atšķirās <<atšķiras>>;

piemēram, ja tu aizbrauc uz Angliju, *Skotijā* (.) visas augstskolas pa brīvu;

un un *sākumā* es mēģināšu;

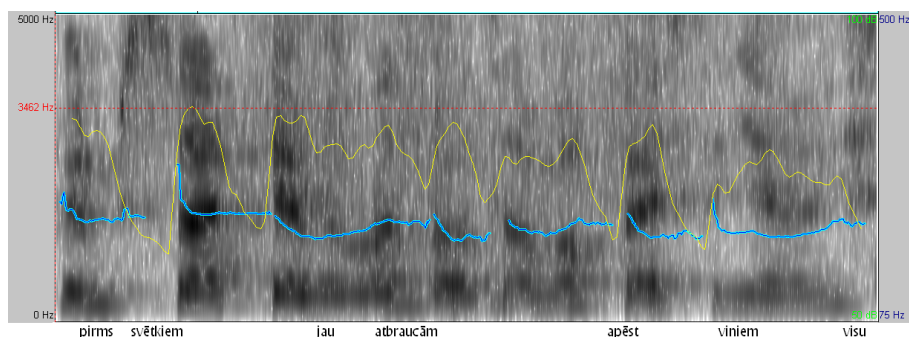
tūlīt mēs viņu aizsūtīsim uz musariem;

šodien baigi silts īstenībā (.) mierīgs laiks;

šodien skolā mācījāmieš (.) tehnoloģijas tagad {tādās} {iestājies} neko vairs nesaprotu;

ciņu dienu es negribu iet uz skolu. un pirmdien jānodod jau.

Ekspieriments arī atklāja, ka adverbialas nozīmes determinants spontānā runā parasti ir uzsvērts, turklāt tas bieži var būt arī loģiskā uzsvāra nesējs sintagmā (sk. 4. att.). Šī parādība būtu pētāma konkrētāk, spontānā runā aplūkojot tieši uzsvāru, kā arī latviešu valodas runas datus analizējot kontrastīvo jeb pretstatījuma uzsvāru.

4. attēls. Teikuma *Pirms svētdiē jau atbraucām apēst viņiem visu* dinamiskā spektrogramma, kurā norādīta intensitātes un pamattona līkne

Secinājumi

Ekspieriments parādīja, ka brīvā runā izjutēja vai piederības determinanti no pārējā teikuma parasti netiek nodalīti ar pauzi vai īpaši uzsvērti (izjutēja vai piederības determinants bieži piesienas citam sintagmas vārdam). Adverbialas nozīmes determinanti spontānā runā tiek uzsvērti, tomēr visbiežāk netiek nodalīti ar pauzi no pārējā izteikuma – to varētu skaidrot gan ar spontānas runas specifiku (izteikumi tiek plānoti runas brīdī, tiem raksturīgas nepilnas struktūras, atkārtojumi, pauzes, kas biežāk liecina par runātāja vilcināšanos, nevis teikuma sintaktisko struktūru), gan arī ar to, ka adverbialas nozīmes determinanti sarunvalodas materiālā biežāk izteikti ar vienu vārdformu, nevis vārdkopu, līdz ar to runātājam nerodas nepieciešamība šādus determinantus īpaši atdalīt ar pauzi no pārējā izteikuma.

Lasītā tekstā adverbialas nozīmes determinants no pārējiem teikuma locekļiem tiek atdalīts ar pauzi, turklāt tas parasti tiek izrunāts ar krītošu intonāciju, faktiski veido patstāvīgu sintagmu, līdz ar to komunikatīvās struktūras aspektā to patiešām var uzskatīt par atsevišķu informatīvu vienību. Lasītais teksts ir iepriekš pārdomāts, tātad runā intonācija un dalījums sintagmās visbiežāk atbilst teikuma jēdzieniskajai un sintaktiskajai struktūrai.

Loģiskā uzsvāra un pauzes, kā arī dalījuma sintagmās attieksmes ar izteikuma sintaktisko un komunikatīvo struktūru noteikti būtu jāanalizē arī turpmāk, tāpat ļoti būtiski būtu aplūkot kontrastīvo uzsvāru latviešu valodā.

Avots

Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss. Versija miljons-2.0m. Adrese: www.korpuss.lv; izstrādāts LU aģentūras „Matemātikas un informātikas institūts” Mākslīgā intelekta laboratorijā.

Literatūra

1. Blinkena, Aina. 2009. *Latviešu interpunkcija*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2009.
2. Brēde, Maija. 1999. Aizpildītās pauzes publiskās runas stilā. *Linguistica Lettica*. 5. Rīga: LU LVI.
3. Freimane, Inta. 1984. Determinantu (situantu) problēma. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. Nr. 7. Rīga: LZA, 55-66.
4. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas LVU izdevniecība.
5. Lauze, Linda. 2008. *Izpētes materiāla vākšana sociolingvistikā. Metodiski norādījumi*. Liepāja: LiePA.
6. Lokmane, Ilze. 2002. Daļiņš latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā. *Linguistica Lettica*. 10. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 151-161.
7. Strautiņa, Vaira, Šulce, Dzintra. 2009. *Latviešu valodas pareizrūna un pareizrakstība*. Rīga: RaKa.
8. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The article deals with the status of the adverbial determinants (also referred to as situants) in the sentence and in the communicative structure of the sentence with regard to the sentence prosody. Data from spontaneous speech and texts read by a broadcaster are used to contrastively analyse the situant with the rest of the utterance focusing on the pause. It aims at determining the environment in which the pause would be typical. The analysed speech data also show whether the situant is stressed in the sentence and allow determining the intonation it bears.

Adjektīvu leksikalizācija latviešu onomastikā *Lexicalization of Adjectives in Latvian Onomastics*

Laimute Balode

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
E-pasts: *laimute.balode@lu.lv*
Helsinki Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Moderno valodu nodaļa
E-pasts: *laimute.balode@helsinki.fi*

Mūsdienu valodniecībā izplatītais jēdziens – leksikalizācija – ir attiecināms ne tikai uz sugas vārdiem, bet arī uz īpašvārdiem. Rakstā ir dots neliels ieskats iespējamā leksikalizācijas procesa rezultātā, ilustrējot to ar antroponīmu un toponīmu, galvenokārt hidronīmu, piemēriem, kas radušies no adjektīviem nulles afiksācijas ceļā, resp., darināti semantiski. Tie ir personvārdi (priekšvārdi), kuru etimons – adjektīvs ar nenoteikto galotni (*Smūidra, Vingra*), daļa no tiem sastopami tikai senos dokumentos (*Bargs, Mazs*). Vienīgais priekšvārds, kas radies no adjektīva ar noteikto galotni – *Siltais* –, uzskatāms par okazonālismu. Ievērojami vairāk šādu, iespējams, leksikalizācijas ceļā radušos antroponīmu ir starp latviešu uzvārdiem. Galvenokārt tie ir ārējā izskata un cilvēka rakstura motivēti uzvārdi. Izplatītākie šīs grupas uzvārdi ir ar īpašības vārda noteikto galotni: *Baltais, Platais, Resnais, Smalkais, Kuplais, Lielais*. Nereti latviešu valodā reģistrēti attiecīgās saknes uzvārdi gan ar nenoteikto, gan ar noteikto galotni: *Jauns – Jaunais* (arī pārākās pakāpes īpašības vārds *Jaunākais*), *Skaists – Skaistais, Sīks – Sīkais*. Šāda tipa leksikalizējušies adjektīvi īpaši bieži sastopami starp latviešu iesaukām: *Bēdīgais, Čirkainais, Garais*. Kā diskutabli personvārdi, kas varētu tikt traktēti gan kā deadjektīvi, gan kā desubstantīvi, ir daudzie salikteņi – *Baltacis, Melgalvis, Lielbārdis*. Adjektīvu leksikalizācijas pēdas var saskatīt arī Latvijas toponīmijā: ezeru nosaukumi *Akls, Dūks, Rūgtens, Strups*, arī *Nelabais*, lai gan mūsdienās acīmredzot pēc analogijas lielākoties šos nosaukumus lieto kopā ar nomenklatūras vārdu, piemēram, *Nelabais ezers*. Vietvārds ir plaši izplatīta daudzskaitļa formu leksikalizācija, resp., kad lietvārds daudzskaitlī iegūst citu leksisko nozīmi, piemēram, oikonīmi *Plaši, Platie, Pliķi*. Analizējamie procesi, ko tradicionālajā onomastikā dēvējam par substantivāciju un onimizāciju, latviešu valodā vēl nav pietiekoši izpētīti.

Atslēgvārdi: leksikalizācija, onomastika, antroponīmika, toponīmika, adjektīvi.

Leksikalizācijas un gramatizācijas jēdzieni latviešu valodniecībā, it īpaši onomastikā, ir samērā sveši, lai gan pasaules vispārīgās valodniecības kontekstā tie ir labi pazīstami – tas ir mūsdienīgs un pat moderns skatījums uz jau pazīstamām parādībām. Sākot ar būtiskāko – ar definīciju, kas atrodama jaunākajā „Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīcā”:

„*Leksikalizācija* – process, kurā kāds afikss, vārdforma vai vārdu savienojums kļūst par atsevišķu vārdu vai tā ekvivalentu.” (VPSV 2007, 208)

Webstera vārdnīca (*Webster Dictionary*) šo procesu skaidro tā:

„*Lexicalization*:

1. the realization of a meaning in a single word or morpheme rather than in a grammatical construction [nozīmes realizācija ikvienā vārdā vai morfēmā vairāk nekā noteiktā gramatiskā konstrukcijā];
2. the treatment of a formerly freely composed, grammatically regular, and semantically transparent phrase or inflected form as a formally or semantically idiomatic expression [sākotnēji brīvi izveidotas, gramatiski regulāras un semantiski caurspīdīgas frāzes vai nelokāmas formas uzskatīšana par formālu vai semantisku idiomu/idiomātisku izteicienu].”

(Pieejams: <http://www.websters-online-dictionary.org/>, skatīts 03.05.2011.)

Valodniecībā šī parādība tiek iekļauta leksiskās semantikas teorijas lokā. Ir konstatēts, ka pastāv stingra korelācija starp nozīmes komponentu kombinācijām un sintaktiskām konstrukcijām, ko pieļauj iekļautie vārdi vai saknes (sk. Talmy 1985, Jackendoff 1983, 1990). Katrs sistēmas elements sistemātiski tiek asociēts ar tā „leksisko senci”. Šo jauno teorētisko pieeju ir plaši aprakstījušas amerikāņu lingvistes Lorela Dž. Brintone (*Laurel J. Brinton*) un Elizabete K. Traugota (*Elizabeth C. Traugott*), kuras savā monogrāfijā (2005) aplūko leksikalizāciju kā valodas pārmaiņu procesu, kas var būt konceptualizēts dažādos veidos: sintakses pētnieki to uztver kā gramatizācijai pretēju procesu, morfoloģijas pētnieki to uzskata par vārddarināšanas procesu, semantiķi – par konkrētas nozīmes attīstību. Pētnieces, balstoties uz daudzu valodu piemēriem, piedāvā jaunu leksikalizācijas un gramatizācijas modeli. Plašu rakstu *Grammaticalization versus lexicalization*, kur gramatizācijas un leksikalizācijas procesi tiek salīdzināti un zināmā mērā pat pretstāstīti, ir publicējusi Ilze Višere (Wischer, 2000) no Potsdamas Universitātes. Leksikalizāciju kā valodas izmaiņu procesu, kā ceļu uz gramatizāciju, balstoties uz somu un franču valodas bāzes, ir aprakstījis somu valodnieks no Tamperes Universitātes Jouni Rostila (2004, 2006). Leksikalizācijas datu rezultāti tiek atzīti kā nozīmīgi vārdu nozīmju nošķiršanā, datorizētajā tulkošanā utt.

Meklējot, kas ir rakstīts par leksikalizācijas jautājumiem onomastikā, resp., īpašvārdu sakarā, izdevās atrast vienīgi Minhēnes valodnieku (Lipka et al. 2004) rakstu *Lexicalization & Institutionalization: The State of the Art in 2004*, kur starp citiem piemēriem ļoti lakoniski tiek runāts arī par īpašvārdiem (galvenokārt eponīmiem), kas darināti no antroponīmiem vai toponīmiem, bet vairs netiek saistīti ar konkrētu cilvēku vai konkrētu vietu, minot tādus piemērus kā angļu *Marxism, Leninism, Thatcherism*.

Šī raksta uzdevums ir aplūkot, kā īpašības vārdu jeb adjektīvu formas leksikalizācijas ceļā ir kļuvušas par īpašvārdiem – par personvārdiem un vietvārdiem.

Vairāk šādu uzskatāmu leksikalizācijas piemēru ir konstatēts latviešu antroponīmijā. Balstoties uz Klāva Siliņa *Personvārdu vārdnīcā* (Siliņš 1991) fiksētajiem datiem, kā arī uz Veltas Staltmanes sastādīto latviešu uzvārdu atgriezenisko vārdnīcu (Сталтмане 1981) un uz Paula Baloža promocijas darbā apkopotajiem materiāliem (Balodis 2008), var minēt vairākus cilvēka ārējā izskata un fizisko īpašību motivētus priekšvārdus (te tiek minēti tikai tādi piemēri, kuru pamatā

ir iespējams īpašības vārds, kas bez ārējām izmaiņām, resp., semantiskā ceļā, ir kļuvis par lietvārdu, resp., par īpašvārdu = personvārdu):

Mazs: latv. *mazs*. Vienīgo reizi reģistrēts Kurzemē (Valtaiķos) 1582. g. KS 235.

Sārta: latv. *sārts* ‘iesarkans’ vai *sārts* ‘ugunskurs’. Pirmo un vienīgo reizi pierakstīts Zemgalē (Dobelē) 1929. g., lai gan kalendārā bijis jau 1879. g. KS 285.

Smuidra: latv. *smuidrs*. Personvārds pirmo reizi fiksēts Rīgā 19. gs. IV c., kalendārā iekļauts 1874. g., tomēr vārds nav kļuvis populārs. KS 294. 2011. g. Latvijā kopumā reģistrētas 49 personas ar šādu vārdu (PMD).

Vingra: latv. *vingrs*. Pirmo reizi fiksēts Kurzemē (Liepājā) 20. gs. III c., kalendārā bijis iekļauts 1951. g. KS 329. 2011. gadā Latvijā kopumā ir zināmas 15 personas ar šādu vārdu (PMD).

K. Siliņa vārdnīcā ir minēts arī tāds neskaidrs, tikai senos dokumentos fiksēts antroponīms, kas varētu būt arī priekšvārds:

? **Garais:** latv. *garais*, bet sal. arī vācu pv. *Gareis*, kas ir radies no *Gregorius*. Vārds vienīgo reizi pierakstīts Kurzemē (Kazdangā) 1582. g. KS 133. Mūsdienās tas ir zināms tikai kā uzvārds.

Tikai divi no šiem minētajiem vārdiem (*Smuidra* un *Vingra*) ir pazīstami arī mūsdienās, pārējie – tikai senos dokumentos fiksēti personvārdi. Kā atzīst P. Balodis (2008, 45), pārsteidzoši, ka latviešu valodā nav daudz priekšvārdu, kas raksturotu ārējo cilvēka izskatu, fiziskās īpašības (ievērojami vairāk ir cilvēka rakstura motivētu personvārdu). Ar šādas pirmatnējās semantikas vārdiem vecāki bieži paūz vēlmi savam bērnam piešķirt attiecīgas īpašības.

Iespējams, ka šajā sakarā ir vietā minēt vēl pāris latviešu priekšvārdu piemēru, lai gan par to etimonu – vai tas ir īpašības vārds vai arī lietvārds – varētu diskutēt:

Baltgalve: latv. *baltgalvis*, *-e* vai latv. *balts* + *galva*. Vārds reģistrēts tikai vienreiz Rīgā 1925. g. KS 77, tāpēc uzskatāms par okazonālismu.

Spulgace: latv. *spulgace*. Vārds zināms no 16. gs. beigām, vēlāk bijis iekļauts arī kalendārā 1879. g., bet nav izplatījies. KS 296. Mūsdienās kā personvārds nav sastopams.

Priekšvārdu, kas raksturotu cilvēka dabu, latviešu antroponimikonā ir ievērojami vairāk nekā ārēju izskatu raksturojošu personvārdu. Daudzi no šiem priekšvārdiem varētu būt ļoti seni. Lielākoties tie attēlo cilvēku pozitīvi, izceļot raksturīgākās īpašības un liecinot par to, ko vecāki novēl savam jaundzimušajam. Tomēr dažiem ir arī pejoratīva nozīme. Piemēri, kas ir zināmi no vēsturiskiem dokumentiem un kas liecina par iespējamo leksikalizācijas rezultātu onomastikā:

Aša ?: latv. *aša* ‘strauja’ ?, vārds vienīgo reizi pamanīts lietojumā 19. gs. IV c. Rīgā, 1845. g. bijis iekļauts pat kalendārā. KS 73.

Bargs ?: latv. *bargs*. vai seno ziemeļvalodu *bergan* (vācu *bergen*, *barg*) ‘glabāt’. Vārds vienīgo reizi pierakstīts Zemgalē (Zaļeniekos) 1566. g. KS 78.

Gaiķis ?: latv. *gaiķis* ‘nevaldāms’ ME I 584 ? Vienīgo reizi vārds pierakstīts Rīgā 1547. g. KS 132.

Stiprs ? : latv. *stiprs*. Vienīgo reizi reģistrēts Rīgā 1476. g., nav īsti zināms, vai tas ir priekšvārds. KS 298.

Varens ? : latv. *varens*. Pirmo un vienīgo reizi fiksēts Kurzemē 1530. g. KS 317.

Arī 20. gs. daži reti reģistrētie latviešu priekšvārdi ir radušies no adjektīviem bez vārddarināšanas afiksu palīdzības:

Brīva: latv. *brīvs* vai *brīvība*. Pirmo reizi reģistrēts Rīgā 1931. g. KS 87. 2011. g. Latvijā bijušas 4 *Brīvas* (PMD).

Tīra: sal. latv. *tīrs* ?. Vienīgo reizi fiksēts Kurzemē (Liepājā) 1911. g. KS 307.

Siltais: latv. *siltais*, pirmo un vienīgo reizi reģistrēts Vidzemē (Lizumā) 1931. g. KS 290. Mūsdienās PMD nav fiksēts.

Daudzi šīs grupas latviešu personvārdi ir plaši izplatīti arī mūsdienās:

Dzidra: latv. *dzidrs*. Pirmo reizi pierakstīts Rūjienā 1917. g., popularitātes virsotni sasniedzis no 1920. līdz 1944. g., kalendārā – kopš 1908. g. KS 103. 1998. g. šāds vārds dots tikai vienai jaundzimušai meitenei. 2011. g. visā Latvijā – 4171 *Dzidras* (PMD).

Jautra: latv. *jautrs*. Pirmo reizi fiksēts Vidzemē (Alūksnē) 1922. g., kalendārā minēts jau 1874. g. KS 176. 2011. g. ir bijušas 58 *Jautras* (PMD).

Liega: latv. *Liegs* ‘viegls, maigs’. Pirmo reizi vārds fiksēts Kurzemē (Talsu raj.) 20. gs. III c., kalendārā iekļauts 1925. g. KS 214. Mūsdienās PMLP reģistros ir 80 *Liegas*.

Liksmā: latv. *liksmis*. Pirmo reizi fiksēts Vidzemē (Alūksnē) 20. gs. I c., vispopulārākais bijis no 1920. līdz 1944. g., kalendārā – 1908. g. KS 215. 2011. g. Latvijā ir bijušas 54 personas ar šādu vārdu.

Maiga: latv. *maigs*. Vārds pirmo reizi pamanīts Kurzemē (Nīcā) 1750. g., visizplatītākais bijis no 1920. līdz 1944. g. KS 224. 2003. g. šāds vārds dots vienai jaundzimušajai, 2011. g. visā Latvijā ar šādu vārdu bijušas 1575 personas (PMD).

Modra: latv. *modrs*. Vārds ir pazīstams kopš 19. gs. beigām, kad pirmo reizi reģistrēts Vidzemē, kalendārā iekļauts kopš 1908. g., vispopulārākais bijis 1945.–1970. g. KS 242. 2011. g. Latvijā bija 249 *Modras* (PMD).

Mudra: latv. *mudrs* ‘mundrs, ātrs’ ME II 659. Pirmo reizi fiksēts Rīgā 20. gs. I c., kalendārā 1879. g. KS 244. Latvijā 2011. g. bija 35 *Mudras* (PMD).

Mundra: latv. *mundrs*. Pirmo reizi fiksēts Kurzemē (Saldū) 1931. g., kalendārā – 1921. g. KS 244. 2011. g. Latvijā bija 12 *Mundras* (PMD).

Raita: latv. *raits* ‘veikls, ātrs’ ?. Sal. arī somu pv. *Raita*: som. *raitis* ‘svaigs, vēss, tīrs’ ?. Pirmo reizi vārds fiksēts Vidzemē (Raunā) 1935. g., populārākais bijis no 1945. līdz 1970. g., kalendārā kopš 1932. g. KS 267. Saskaņā ar 2011. g. datiem Latvijā kopumā ir reģistrētas 309 *Raitas* (PMD).

Salda: latv. *salds*, kalendārā vārds iekļauts 1882. g., pirmo reizi pierakstīts Zemgalē (Tukumā) 1922. g. KS 282. Mūsdienās reti sastopams – 2011. g. zināmas tikai 2 *Saldas*. (PMD)

Skaidra: latv. *skaidrs*. Pirmo reizi sarakstos parādās Vidzemē 19. gs. beigās, vārds kļuvis populārs no 1920. līdz 1944. g., kalendārā iekļauts 1928. g. KS 293. 2011. g. Latvijā kopumā bija 224 *Skaidras* (PMD).

Strauja: latv. *straujš*. Pirmo reizi fiksēts Vidzemē (Alojā) 1925. g., kalendārā bijis 1879. g. KS 298. 2011. g. Latvijā bijušas 7 *Straujas* (PMD).

Tikla ?: latv. *tikls*. Vai no pv. *Tekla* ? Pirmo reizi pierakstīts Latgalē 19. gs. beigās. KS 306. 2011. g. visā Latvijā bijušas 3 *Tiklas* (PMD).

Veikla: latv. *veikls*. Pirmo reizi fiksēts 20. gs. I c., kalendārā 1874. g. KS 319. 2011. g. Latvijā bijušas 17 *Veiklas* (PMD).

Vienīgais personvārds, kas radies no adjektīva ar noteikto galotni – *Siltais* –, uzskatāms par okazionālismu un Latvijā reģistrēts tikai vienreiz (1931. g.).

Dažreiz rodas pamatotas šaubas, vai senie vārdi, kas minēti K. Siliņa *Latviešu personvārdu vārdnīcā*, nav tikai iesaukas: sk. *Bargs* (1566. g.), *Mazs* (1582. g.), *Varens* (1530. g). Daudzi no šiem latviešu vārdiem ir ļoti reti, piemēram, pēc K. Siliņa datiem, kā arī pēc Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes reģistriem, tādi vārdi kā *Brīva*, *Salda*, *Tikla*, *Tīra* ir minēti tikai dažas reizes.

Vispopulārākie no šīs apakšgrupas vārdiem, kas plaši sastopami arī mūsdienās (2011. g. PMD): *Dzidra* (4171), *Maiga* (1575), *Raita* (309), *Modra* (249), *Skaidra* (224). Šis sociolingvistiskais akcents – personvārdu popularitātes rādītājs – liecina par leksikalizācijas procesā radītu antroponīmu noturīgumu. Savukārt daudzi retie, pat okacionālie personvārdi liecina par šī procesa aktualitāti, dzīvīgumu, par darināšanas parauga produktivitāti.

Nevar nepamanīt, ka šajā priekšvārdu grupā eksistē daudz pretējā dzimuma vārdu pāru: *Dzidra–Dzidris*, *Jautra–Jautris*, *Modra–Modris*, *Mudra–Mudris*, *Mundra–Mundris*, *Raita–Raitis*, *Skaidra–Skaidris*. Vairāki vīriešu dzimtes personvārdi darināti no sieviešu personvārdiem ar derivatīvās galotnes *-is* palīdzību. Tātad tikai sieviešu dzimtes personvārdi šajā gadījumā varētu būt uzskatāmi par leksikalizācijas rezultātu. Lai gan arī te varētu būt pamats diskusijai: ja sākotnēji bijis vīriešu dzimtes vārds, piemēram, *Modris*, tad attiecīgais sieviešu dzimtes vārds – *Modra*, kas darināts no vīriešu dzimtes vārda, būtu uzskatāms nevis par leksikalizācijas rezultātu, bet gan par galotnes *-a* atvasinājumu.

Ievērojami vairāk šādu, iespējams, leksikalizācijas ceļā radušos antroponīmu ir starp latviešu uzvārdiem. Vispirms būtu jārunā par ārējā izskata un vecuma motivētiem uzvārdiem, jo šī pirmatnējās semantikas apakšgrupa ir ļoti plaša. Šos uzvārdus var iedalīt tādos, kuru pamatā ir adjektīvs ar nenoteikto galotni, un tādos, kuru pamatā adjektīvs ar noteikto galotni. Kā liecina 1. tabula, daudzi uzvārdi Latvijā ir reģistrēti „pāros”, resp., gan ar nenoteikto, gan ar noteikto galotni, tomēr šāda tipa uzvārdu ar nenoteikto galotni ir ievērojami mazāk. Izplatītākie šīs apakšgrupas uzvārdi – *Baltais* (50), *Platais* (22), *Resnais* (20), *Smalkais* (20), *Kuplais* (17), *Lielais* (17) – ir ar īpašības vārda noteikto galotni.

Cilvēka vecuma un ārējā izskata motivēti uzvārdi

Latviešu uzvārdi < īpašības vārdi ar nenoteikto galotni	Latviešu uzvārdi < īpašības vārdi ar noteikto galotni
<i>Jauns</i> (1) ¹	<i>Jaunais</i> (4) un <i>Jaunākais</i> (1)
<i>Skaists</i> (1)	<i>Skaistais</i>
<i>Balts</i> (3)	<i>Baltais</i> (50)
<i>Sarkans</i> (13)	<i>Sarkanais</i> (2)
<i>Sīks</i> (1)	<i>Sīkais</i> (2)
<i>Strups</i> (3)	<i>Strupais</i> (2)
<i>Sārts</i> (?) (10)	--
<i>Stalts</i> (7)	<i>Staltais</i>
<i>Šmaugs</i> (1)	<i>Šmaugais</i> (1)
<i>Ķeirs</i> (3) un <i>Ķeirs</i> 'tāds, kas darbojas ar kreiso roku'	--
<i>Vidējs</i>	--
--	<i>Vecais</i> (3)
--	<i>Smukais</i>
--	<i>Sirmais</i> (17)
--	<i>Tumšais</i>
--	<i>Plikaiss</i> (1)
--	<i>Kudlais</i> (2)
--	<i>Zaļais</i> (8)
--	<i>Zilais</i>
--	<i>Raibais</i> (6)
--	<i>Apaļais</i> (5)
--	<i>Dižais</i> (8)
--	<i>Garais</i> (9)
--	<i>Kuplais</i> (17)
--	<i>Klibais</i> (3)
--	<i>Lielais</i> (17)
--	<i>Līkaiss</i> (5)
--	<i>Mazais</i> (5)
--	<i>Mīkstaiss</i> (2)
--	<i>Plataiss</i> (22), <i>Pusplataiss</i> (2)
--	<i>Resnaiss</i> (20)
--	<i>Sausais</i> (6)
--	<i>Slaikaiss</i> (1)
--	<i>Smalkais</i> (20)
--	<i>Tievais</i> (2)
--	<i>Treknais</i> (2)
--	<i>Vieglais</i> (10)

¹ Uzvārdu biežums tiek norādīts pēc V. Stalmanes sastādītās Latviešu uzvārdu atgriezeniskās vārduņīcas datiem (Stalmane 1981).

Šie cilvēka izskatu raksturojoši uzvārdi, visticamāk, ir cēlušies no iesaukām: gan auguma, gan miesas uzbūves, gan matu, acu krāsas motivēti, gan anatomisku trūkumu, gan apģērba motivēti personvārdi (plašāk sk. Balodis 2008, 114–128).

Visiem vai gandrīz visiem šiem latviešu uzvārdiem ir sastopamas derivatīvās un semantiskās paralēles citās valodās: sal. latv. *Jauns* (1), *Jaunais* (4) – lietuviešu *Jaunas*, igauņu *Noor*, vācu *Jung*; latv. *Vecais* (3) – igauņu *Vana*, somu *Vanha*, vācu *Alt*. (sk. Balodis 2008, 104).

Tabulā minētais latviešu uzvārds *Vidējs*, kas, iespējams, raksturo vidēja auguma cilvēku, lai gan nav izslēgts, ka tam sākotnēji piemītusi semantika ‘vidējais bērns ģimenē’. Šādas semantikas un šādas izcelsmes uzvārdi ir arī somu valodā *Keskinen*, poļu valodā *Średni*, vācu valodā *Mittler* (sk. Balodis 2008, 117).

Arī uzvārds *Raibais* no etimoloģiskās semantikas viedokļa nav īsti skaidrs: varbūt tas norāda uz apģērba īpatnībām, bet varbūt uz kādu netikumu; analogiskā leksēma krievu valodā var nozīmēt arī ‘bakurētais’, savukārt lietuviešu valodā – ‘ar vasarraibumiem’: sal. uzvārdu paralēles somu *Kirjava*, krievu *Рябой* (Balodis 2008, 129). Arī ar krāsu adjektīviem saistītie uzvārdi varētu norādīt gan uz apģērba, gan ādas krāsu, kā arī uz citu, mūsdienās vairs nezināmu motivāciju. Piemēram, latviešu uzvārds *Zilais* var norādīt arī uz sirmu matu krāsu (sal. liet. *žilas* ‘sirms’).

Kā vienīgais latviešu uzvārds, kas varētu būt leksikalizējies no adjektīva salīdzināmās pakāpes formas, ir ļoti reti sastopamais personvārds *Jaunākais* (1). Ir gadījumi, kad uzvārda forma var būt maldinoša, piemēram, latviešu uzvārds *Ašāks* nav adjektīva *ašs* salīdzināmā pakāpe, bet gan, visticamāk, aizgūts no lietuviešu valodas, sal. liet. *ašaka* ‘asaka’, turklāt uzvārds sastopams Lietuvas pierobežā.

Uzskatāmi var redzēt, ka uzvārdos dominē adjektīvu ar noteikto galotni leksikalizējušās formas (kas nebija sastopamas priekšvārdos). Visticamāk šis fakts saistīts ar iesaukām, kas lielākoties arī ir lietojamas ar noteikto galotni.

Aplūkojot cilvēka rakstura motivētus uzvārdus, paveras līdzīga aina. 2. tabulas dati liecina, ka pārsvarā tie ir adjektīvi ar noteikto galotni, kas leksikalizācijas ceļā ir kļuvuši par latviešu uzvārdiem. No pirmatnējās semantikas viedokļa var konstatēt uzvārdus, kas izceļ gan cilvēka rakstura pozitīvās, gan arī negatīvās īpašības.

2. tabula

Cilvēka rakstura motivēti uzvārdi

Latviešu uzvārdi < īpašības vārdi ar noteikto galotni	Latviešu uzvārdi < īpašības vārdi ar nenoteikto galotni
<i>Brašs</i> (1)	--
<i>Godīgs</i> (1)	--
<i>Kluss</i> (1)	--
<i>Priecīgs</i> (2)	--
<i>Raits</i> (10) (liela uzvārda frekvence)	--
<i>Šķīsts</i> (1)	--
<i>Sekls</i>	--
<i>Skābs</i> (2)	--
<i>Skarbs</i> (1)	--

<i>Smails</i>	--
--	<i>Ātrais</i> (1)
--	<i>Čaklais</i>
--	<i>Gudrais</i> (6)
--	<i>Labais</i> (1)
--	<i>Mīlais</i> (8)
--	<i>Rāmais</i> (1)
--	<i>Saldais</i>
--	<i>Saldenais</i> (5)
--	<i>Skaidrais</i> (5)
--	<i>Bargais</i> (1)
--	<i>Karstais</i> (2)
--	<i>Kārais</i>
--	<i>Slīpais</i>
--	<i>Straujais</i> (1)
<i>Silts</i> (5)	<i>Siltais</i> (1)
<i>Varens</i> (2)	<i>Varenais</i> (3)

Vienīgie šīs grupas uzvārdi, kas ir reģistrēti gan ar adjektīva nenoteikto galotni, gan ar noteikto galotni, ir: *Varens–Varenais* un *Silts–Siltais* (lai gan iespējamas arī citas cilmes hipotēzes: varbūt uzv. *Silts* ir aizgūvums – somugrisms, sal. ig. *sild* 'tilts' un somu *silta* 'tas pats').

Iespējams, kā leksikalizācijas rezultātu varētu minēt arī tādu uzvārdu kā *Leins* (1) – sal. *lèins* I 'schiefeinig, auswärts gedreht' („uz āru ar pirkstiem izgrieztas kājas sauc par leinām”) ME II 446, bet nav noliedzama arī otra šī adjektīva nozīme *lèins* II 'neuzvedīgs, nekārtīgs cilvēks' ME II 446. Sal. arī liet. uzv. *Leinas* LPŽ II 47 < liet. adj. *leinas* 'tievs, lokans' (plašāk sk. Balodis 2008, 124).

Ir ļoti daudzi latviešu uzvārdi – galotņu derivāti, kas radušies no adjektīviem (*Greizis, Kuplis, Kurlis, Melnis, Mēmis, Resnis, Smuidris, Šauris, Šaure* – vīr. dz. uzv. u. c.), tomēr tie neietilpst apspriežamajā leksikalizācijas kategorijas jautājumā.

Pie diskutabliem piemēriem, resp., vai uzvārds ir leksikalizējies adjektīvs vai arī radies no attiecīgā substantīva, varētu minēt veselu virkni salikto uzvārdu: *Baltacis, Melnācis, Mellācis, Melācis, Platacis, Šaurācis, Rudācis, Zilācis*, arī *Malnācis, Platacis; Balgalvis, Baltgalvis, Melgalvis, Rudgalvis, Sarkangalvis, Zilgalvis, Dižgalvis; Melnmatīis; Biezbārdis, Greizbārdis, Lielbārdis, Linbārdis, Līkbārdis, Melbārdis, Melnbārdis, Misiņbārdis, Platbārdis, Rudbārdis, Sarkanbārdis, Sirmbārdis, Stakelbārdis, Svinabārdis, Zilbārdis; Mazrocis; Garkaklis; Garkājis* u. c. (sk. Balodis 2008, 112–133). Tomēr vairumā gadījumu šķiet, ka minēto uzvārdu pamatā ir nevis adjektīvs, bet gan substantīvs, piemēram, 'cilvēks ar noteiktas krāsas acīm' (tā šie salikteni tiek definēti arī *Latviešu valodas vārdnīcas* komentāros). Turpretī *Latviešu literārās valodas vārdnīca* tos interpretē gan kā substantīvus, gan kā adjektīvus, piemēram: *lielācis* – 'tas (tāds), kam ir lielas acis', *garkājis* – 'tas (tāds), kam ir garas kājas' u. tml. (pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>). Lietuviešu valodas vārdnīca (*Lietuvių kalbos žodynas*) šāda tipa lietuviešu valodas leksēmu kā *baltakis* 'baltācis' klasificē kā adjektīvu un skaidro šādi: 'kas baltu akiu': *baltakis*

arklys; *rudakis* ‘rudacis’ ‘kas rudų akių’: *rudakė mergaičiukė* (pieejams: <http://www.lkz.lt/startas.htm>).

Tiesa, daudzi no šiem salikteņiem (*Aškājis*, *Augstkājis*, *Baltkājis*, *Lāčkājis*, *Melnkājis*, *Ozolkājis*, *Platkājis*, *Plikkājis*, *Salmkājis*; *Melnbiksis*, *Lielbiksis*, *Sarkanbiksis* u. c.) kā sugas vārdi nav atrodami *Latviešu literārās valodas vārdnīcā*. Tāpēc arī īstais personvārdu etimons – substantīvs vai adjektīvs – nav noskaidrojams. Ja tos varētu interpretēt kā tādus, kam pamatā adjektīvs, tad tie būtu arī šī raksta analīzes objekti.

Lielu grupu personvārdu, kas varētu tikt uzskatīti par adjektīvu leksikalizācijas rezultātu, veido iesaukas (piemēram, *Bēdīgais*, *Čirkainais*, *Garais*, *Leikais*, *Resnais*, *Mazā*, *Sterilā* u. c.), par ko ir plaši rakstījusi Latgales iesauku pētniece Inese Zuģicka (2006, 2008, 2009, 2011), tāpēc šajā rakstā iesaukām nepieskaršos.

Adjektīvu leksikalizācijas pēdas, iespējams, var atrast arī Latvijas toponīmijā. Daži latviešu hidronīmu, precīzāk – limnonīmu, piemēri, kas varētu liecināt par šo procesu arī vietvārdu darināšanā:

Akls ezers Elkšņos U V 330: *akls* ‘1. blind (akls), 2. lichtlos, finster, dunkel (tumšs, neskaidrs)’ ME I 63; ‘grundlos: *akls bezdibens* eine grundlose Tiefe’ EH I 66; ‘aizaugošs ezers, kura dibenu nevar saskatīt pat skaidrā laikā’ (Endzelin 1934, 124). Sal. liet. *āklas* ‘slēgts, aizaugošs’ LKŽ I 74. Analogiski ezeru nosaukumi *Āklas* ir reģistrēti arī Lietuvā (Vanagas 1970, 50).

Dūks ezers Ļaudonā p, *Dūks*² ezers Mārcienā: *dūks* ‘benommen, dumm, verrückt (dulls, traks, negudrs)’ ME I 525. Sal. arī *dūka* I ‘1. die Pfeife am Dudelsack; 5. ein Störenfried’ ME I 565, kura nozīmes gan liekas mazāk piemērotas hidronīma motivācijai. Sal. arī uzv. *Dūks* (Staltmane 1981, 176).

Rūgtens ezers Krāslavā: *rūgtens* ‘etwas bitter, bitterlich’ ME III 568 (tā arī Endzelin 1934, 125). Sal. arī *Rūgtens* pļava Krāslavā 1957.

Strups ezers Vecpiebalgā ? : *strups*, *strupjš* ‘kurz’ ME III 1096. Sal. liet. upes *Striupē*, *Striupjys* (Vanagas 1981, 317).

Ir arī vairāki limnonīmi, kuru cilme ir diezgan neskaidra, bet nevar pilnīgi noliegt arī adjektīvu kā hidronīmu iespējamo etimonu, piemēram:

„**Ārdavs**” ezers Krāslavā E II 168: *ārdavs*² ‘gewandt, geläufig; geräumig (skaidrs, plašs)’ ME I 240–241. Par šo vārdu sk. arī Endzelin 1934, 127.

„**Lovans**” ezers (|| Lovāns) Vārkavā: pārveidots *ļavans* ‘sich bewegend, moorig (kustīgs, purvainš)’ ME II 533. Sal. arī apvidvārdu *ļevans* ‘kas palaiž muti’ EH I 769, J. Endzelīns izdala piedēkli *-ān-* un uzskata, ka < *Lavāns* (Endzelin 1934, 131).

Velkans ? ezers Bērzigalē: *velkans*, *velkans*² ‘sich ziehend (nostiepies)’ ME IV 531 (no verba *vilkt* – ‘ziehen’) ME IV 590.

Visu iepriekš minēto limnonīmu pamatā – adjektīvs ar nenoteikto galotni. Vienīgais ezera nosaukums, kas reģistrēts ar noteikto galotni, ir

Nelabais ezers Ķēčos: *nelabs* ‘schlecht’ ME II 719 (tā arī J. Endzelīns Lvv II 476). Sal. arī *Nelabīte* upe, Ogres pieteka E I 115, Lvv II 476. Bet sal. arī substantivējušos adjektīvu *nelabais* ‘euphemistische Bezeichnung des Teufels (eifēmisks velna nosaukums)’ ME II 719.

Tomēr nevar noliegt, ka minētie piemēri varētu būt uzskatāmi par sekundāriem – par saīsinātām formām, kas radušās no vārdkopām, piemēram: *Nelabais* < *Nelabais ezers*. Šāds limnonīmu tips – kvalitatīvās vārdkopas, kur pirmais komponents – adjektīvs ar noteikto galotni, bet otrais – nomenklatūras vārds, ir plaši izplatīts arī mūsdienās, sal. *Aklais ezers*, *Apaļais ezers*, *Garais ezers*, *Dzidrais ezers*, *Dziļais ezers*, *Gaišais ezers*, *Garenais ezers*, *Ilgais ezers*, *Klusais ezers*, *Kurlais ezers*, *Līkais ezers*, *Luknais ezers*, *Seklais ezers*, *Stulbais ezers* u. c., taču šie mūsdienu piemēri vairs neattiecas uz leksikalizācijas procesu valodā. Lai gan nevar izslēgt, ka sākotnēji daļa no šiem nosaukumiem funkcionējuši tikai kā adjektivējušies substantīvi **Dziļais*, **Gaišais*, **Seklais*, bet laika gaitā pēc analogijas ar citiem vārdkopnosaukumiem ticis pievienots arī attiecīgais nomenklatūras vārds.

Vietvārdos ir plaši izplatīta daudzskaitļa formu leksikalizācija, resp., kad lietvārds daudzskaitlī iegūst citu leksisko nozīmi, piemēram, mājvārdi *Avoti*, *Kalni*, *Lejas*, *Bērzi*, *Liepas*, tostarp arī leksikalizējušās adjektīva daudzskaitļa formas: *Plaši* sādža Dricēnos Lvv IV 184, *Platie* jaunsaimniecība Misā Lvv IV 184, *Pliķi* zemniekmāja Bērzē E II 72, *Pliķi* māja Džūkstē Lvv IV 236, „*Plikke*” (= *Plikie vai Pliķi*) zemniekmāja Vircovā U V 446 (Lvv IV 233) u. c. Šajā gadījumā process ir vēl sarežģītāks, jo kā starpnieks var būt bijis personvārds (piemēram, saimnieka uzvārds), tomēr vienalga tas ietilpst leksikalizācijas izpratnē (toponimikā tas tiek dēvēts par tranonimizācijas procesu).

Analizējamie procesi, ko tradicionālajā onomastikā dēvējam par substantivāciju un onimizāciju, latviešu valodā vēl nav pietiekoši izpētīti.

Saīsinājumi

adj. – adjektīvs

EH – Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. 1934–1946. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. Rīga, 1.–2. sēj.

KS – Siliņš, Klāvs. 1991. *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga

latv. – latviešu

liet. – lietuviešu

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. 1–20, Vilnius, 1941–2002

LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas*, I, II. Vilnius, 1985–1989

Lvv I – Endzelīns, Jānis. 1956. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 1. sēj. A–J. Rīga

Lvv II – Endzelīns, Jānis. 1961. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 2. sēj. K–Ū. Rīga

Lvv IV – *Latvijas vietvārdu vārdnīca, Pilaci – Pracapole*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 2006

ME – Mūlenbachs, Karlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. 1.–4. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga, 1923–1932

p – papildmateriāli

PMD – Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes dati. Pieejams: <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/personvardu.html> (skatīts 04.04.2011.)

U V – Plāķis, Juris. 1939. *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, II : Zemgales vārdi. LU Raksti*. Filoloģijas un filozofijas sērija, 5 (5), 213–585.

Literatūra

1. Balodis, Pauls. 2008. *Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga: LU.
2. Brinton, J. Laurel, Traugott, Elizabeth Closs. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press. Pieejams: <http://www.sil.org:8090/silebr/2007/silebr2007-002>
3. Endzelin, Janis. 1934. Die lettländischen Gewässernamen. *Zeitschrift für slavische Philologie*. Wiesbaden, Bd. 2, H.1/2., 112-150.
4. Endzelīns, Jānis. 1956. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 1. sēj. A–J. Rīga.
5. Endzelīns, Jānis. 1961. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 2. sēj. K–Ō. Rīga.
6. Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. 1934–1946. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. Rīga, 1.–2. sēj.
7. Jackendoff, Ray S. 1983. *Semantics and Cognition*. Cambridge, Mass., The MIT Press.
8. Jackendoff, Ray S. 1990. *Semantic Structures*. Cambridge, Mass., The MIT Press.
9. Kasperavičiene, Ramune. 2007. Lexicalisation of the Plural. *Kalbu studijos*. Nr. 11, 5-13.
10. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/> (skatīts 18.11.2011.)
11. *Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes dati*. Pieejams: <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/personvardu.html> (skatīts 04.04.2011.)
12. *Latvijas vietvārdu vārdnīca, Pilaci – Pracapole*. 2006. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
13. *Lietuvių kalbos žodynas*. Pieejams: <http://www.lkz.lt/startas.htm> (skatīts 19.11.2011.)
14. *Lietuvių pavardžių žodynas*. I, II. Vilnius, 1985–1989.
15. Lipka, Leonhard, (ed.), Handl, Susanne, Falkner, Wolfgang. 2004. *Lexicalization & Institutionalization: The State of the Art in 2004*. Pieejams: <http://www.pulib.sk/skase/Volumes/JTL01/lipka.pdf> (skatīts 15.04.2011.)
16. Mülenbachs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. 1.–4. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga, 1923–1932.
17. Rostila, Jouni. 2004. Lexicalization as a way to grammaticalization. *Proceedings of the 20th Scandinavian Conference of Linguistics*. Helsinki, January 7–9, 2004. (University of Helsinki, Department of General Linguistics, Publications No. 36.) Pieejams: <http://www.ling.helsinki.fi/kielitiede/20scl/Rostila.pdf>
18. Rostila, Jouni. 2006. Storage as a way to grammaticalization. Pieejams: www.constructions-online.de, urn:nbn:de:0009-4-3458, ISSN 1860-2010
19. Siliņš, Klāvs. 1991. *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
20. Talmy, Leonard. 1985. Lexicalization Patterns: Semantic Structure in Lexical Form. *Language Typology and Syntactic Description: Grammatical Categories and the Lexicon*. Shopen, T. (ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
21. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

22. Vanagas, Aleksandras. 1970. *Lietuvos TSR hidronimų daryba*. Vilnius: Mokslas.
23. Vanagas, Aleksandras. 1981. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas.
24. *Webster's Online Dictionary with Multilingual Thesaurus Translation*. Pieejams: <http://www.websters-online-dictionary.org/> (skatīts 03.04.2011.)
25. Wischer, Ilse. 2000. Grammaticalization versus lexicalization: 'Methinks' there is some confusion. *Pathways of Change*, Fischer, Olga, Anette Rosenbach and Dieter Stein (eds.), 355-370.
26. Zuģicka, Inese. 2006. Riebiņu novada iesauku semantika. *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*. 9. Daugavpils, 52-63.
27. Zuģicka, Inese. 2008. Riebiņu novada iesauku derivācija. *Latgale kā kultūras pierobeža*. Daugavpils, 409-418.
28. Zuģicka, Inese. 2009. Iesaukas Riebiņu novadā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13. Liepāja, 326-333.
29. Zuģicka, Inese. 2011. Iesaukas mūsdienu Latgalē. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 6. Rīga, 81-96.
30. Сталтмане, Велта. 1981. *Латвийская антропонимия. Фамилии*. Москва: Наука.

Summary

The modern linguistic term of lexicalization is well-known not only in the analysis of appellative lexica, but also in the derivation of proper names. This article gives a small insight into the possible result of the process of lexicalization, illustrating it with examples of Latvian anthroponyms and toponyms, mostly hydronyms. They are Latvian first-names whose etymon – adjective with an indefinite ending (*Smuidra, Vingra*), some of them are found only in ancient documents (*Bargs, Mazs*). The only Latvian first-name which comes from the adjective with the definite ending – *Siltais* – is considered to be an occasional name, recorded only once, in 1931. There are significantly more such anthroponyms of de-adjective nature among Latvian surnames: mostly they are motivated by a person's outward appearance and the person's character. The most popular surnames of this group are coined from the adjectives with definite endings: *Baltais, Platais, Resnais, Smalkais, Kuplais, Lielais*. Quite often surnames are recorded with the same root both with definite and indefinite ending *Jauns – Jaunais* (even comparative degree *Jaunākais*), *Skaists – Skaistais, Sīks – Sīkais*. This type of the lexicalization of adjectives is especially frequent among Latvian nicknames: *Bēdīgais, Čirkainais, Garais*. Many compound names might be treated as questionable de-adjective or de-substantive anthroponyms – *Baltace, Melgalvis, Liebārdis*. Such lake names as *Akls, Dūks, Rūgtens, Strups*, also *Nelabais* in Latvian toponymy can be seen as traces of possible process of the lexicalization of adjectives, though now apparently, by analogy, most of these names are used together with the nomenclature word, for example, *Nelabais ezers*. Processes of lexicalization, in traditional onomastics known as substantivization and onymization, have not yet sufficiently been studied in Latvian.

Adverbi un prepozīcijas: gramatizēšanās liecības sengrieķu valodā

Adverbs and Prepositions: Evidence of Grammaticalization in Ancient Greek

Gita Bērziņa

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Klasiskās filoloģijas katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: gita.berzina@latnet.lv

Rakstā aplūkotas vienas no agrīnākajām Eiropas tekstu liecībām par gramatizēšanās procesu sengrieķu eposu – Homēra *Īliadas* un *Odisejas* – valodā. Galvenā uzmanība pievērsta prepozīcijām, kas veidojušās no adverbiem, tālāk pārtopot par prefiksiem. Tiek analizēti daudzpusīgi fakti par šo valodas vienību dažādām gramatizēšanās pakāpēm. Tekstā līdzās fiksējamas liecības par klasisko sengrieķu prepozīciju funkcionēšanu vēl kā patstāvīgiem adverbiem, kā arī to tālāko attīstības procesu, ciešāk saistoties ar substantīviem vai – tieši pretēji – ar verbiem veidojot salikteņus (priedēkļverbus). Atzīmētas arī problēmas, kas saistītas ar viennozīmīgu šo vienību izpratni gramatizēšanās procesā (piem., tmēse).

Atslēgvārdi: adverbs, prepozīcija, prefikss, gramatizēšanās, sengrieķu valoda.

Grieķu valoda kā senākā rakstītā formā fiksētā Eiropas valoda sniedz unikālas iespējas valodas izpētei. Tās vairāk nekā 3000 gadu ilgā fiksācijas tradīcija nodrošina plašu faktu materiālu un daudzpusīgas liecības par dažādiem valodas faktiem, par visiem valodas līmeņiem, dažādām valodas parādībām un procesiem hronoloģiski ilgā laika posmā. Tajā skaitā – par gramatizēšanos, proti, valodas leksiskās sistēmas elementu pāreju gramatiskajā sistēmā (Matthews 1997, 164; VPSV 2007, 133), kam valodnieciskajos pētījumos pēdējo divdesmit gadu laikā dažādos aspektos veltīta īpaša uzmanība (sk., piem., Heine, Kuteva 2005, 14).

Dažādu valodas elementu dažāda veida un rakstura gramatizēšanās liecības rodamas visu periodu tekstos. Šajā rakstā uzmanība pievērsta prepozīcijām, kas gramatizēšanās procesā saistītas ar adverbiem un prefiksiem, t. i., veidojušās no adverbiem, tālāk pārtopot par prefiksiem.

Visplašākās un spilgtākās liecības tam vērojamas senākajos Eiropas kultūrtekstos, proti, sengrieķu eposa – Homēra *Īliadas* un *Odisejas* – tekstos. Tie tradicionāli tiek datēti ar ~ 9./8. gs. p. m. ē., taču saglabājuši liecības vēl par daudz senāku valodas attīstības laiku, līdz ar to atklājot faktus, kas nozīmīgi ne tikai sengrieķu valodas savrupai izpētei, bet arī salīdzinājumam ar citu valodu faktiem un attīstības procesiem.

Prepozīcijas kā palīgvārdu šķira norāda uz priekšmetu, parādību, procesu u. tml. savstarpējām attieksmēm. Teikumā tās parasti ir saistītas ar substantīviem vai substantīvu nozīmē lietotiem vārdiem noteiktā locījumā un norāda uz sintaktiskām attieksmēm starp patstāvīgiem vārdiem (VPSV 2007, 311), lielākoties uz konkrētā substantīva attieksmēm ar predikātu.

Grieķu valodā visas prepozīcijas sākotnēji bijušas adverbī, kas savukārt bijuši senas locījumu formas un veidojušies no lietvārdu un vietniekvārdu celmiem (Smyth 1984, 99, 365; Palmer 2001, 283–284).

Prepozīcijas lielākoties bijušas vietas adverbī. No vietas nozīmes tālāk attīstījusies laika nozīme, bet pēc tam arī citas – pārnestās – to nozīmes (darbības veida, cēloņa, nolūka u. c.).

Teikumā prepozīcijas lielākoties, saistītas ar substantīvu vai citu tā nozīmē lietotu vārdu noteiktā locījumā, precīzē tā nozīmi, proti, niansētāk nekā atsevišķs locījums norāda uz dažādu priekšmetu attieksmēm.

Arhaiskā perioda grieķu valodā, kā rāda Homēra eposu teksti, locījumu sistēma un to semantika ir ļoti plaša un paši locījumi (bez prepozīcijām) var izteikt dažādas attieksmes – gan vietas, gan laika u. c. Tā, piemēram:

Ἥφαίστου δ' ἵκανε δόμον Θέτις ἀργυρόπεζα (Il. 18, 369)

uz Hēfaista māju atnāca sudrabkāje Teīda

ὅτις .. ἐμὰ δῶμαθ' ἵκηται (Od. 8, 32) *kurš uz manām mājām nācis*

Šajos piemēros vietas nozīme izteikta, izmantojot lietvārdu δόμος un δῶμα ('māja') vienskaitļa un daudzskaitļa akuzatīva (δόμον, δώματα (δῶμαθ')) locījumus bez prepozīcijas. Vienlaikus jāatzīmē, ka minētā vieta nav norādīta precīzi, jo δόμον/δῶματα var nozīmēt gan 'pie mājas/mājām', gan 'mājā/mājās'.

Skaidrākai vietas nozīmei jāpievieno noteikta prepozīcija vai – precīzāk, runājot par arhaiskā perioda valodu – adverbs, kas vēlāk kļūst par prepozīciju, piem., πρὸς ('pie') vai εἰς ('uz/iekš'). Šāda prakse nereti vērojama arī eposu tekstos.

Raksturojot prepozīciju lietošanas attīstību, Homēra valodā gandrīz visas vēlākās prepozīcijas nereti vēl lietotas kā patstāvīgi adverbī. Piemēram:

ἐν δὲ κρήνην νάει, ἀμφὶ δὲ λειμών (Od. 6, 292) *iekšā tek avots, bet visapkārt – pļava*

οὐ γάρ τις μέτα τοῖος ἀνὴρ (Od. 21, 93) *jo nav tāda vīra [viņu] vidū*

ὅ γ' ὡς εἰπὼν κατ' ἄρ' ἔζετο (Il. 1, 101) *viņš, tā pateicis, lejā to sēdināja*

αἶγλη οὐρανὸν ἵκε, γέλασσε δὲ πᾶσα περὶ χθών (Il. 19, 362)

spožums gāja debesīs, un iesmējās visa zeme apkārt

πρὸ γὰρ ἦκε θεά (Il. 1, 195) *dieviete sūtīja viņu uz priekšu*

ἄνα μὴ τάχα ἄστνυ πρὸς δῆϊοιο θέρηται (Il. 6, 331)

[celies] augšā, lai pilsēta ātri nesadeg naidnieka ugunī

Pasvītrotās formas grieķu valodā zināmas un vēlākos (piemēram, klasiskā perioda) tekstos funkcionē kā prepozīcijas ar šaurāku vai plašāku semantiku:

ἐν – ‘iekš’ (lietojumā ar datīvu atbilst latviešu valodas lokatīvam), ἀμφί – ‘ap’; μετά – ‘ar’, ‘pēc’, κατά – ‘no’, ‘pret’, ‘pa’, ‘saskaņā ar’; περί – ‘par’, ‘ap, apkārt ap’; πρό – ‘pirms’, ‘priekšā’; ἀνά – ‘pa’¹.

Tomēr šajos Homēra tekstu piemēros tās vēl lietotas kā patstāvīgi adverbji. Un to apliecina fakts, ka tās nesavienojas ar verbu kā adpozīcija vienam vārdam un nesaistās ar noteiktu locījumu. Minētās formas (ἐν, ἀμφί, μετά, κατά, περί, πρό, ἀνά) ir ar savu patstāvīgu nozīmi, tās norāda uz darbības pazīmi, uz orientāciju telpā. Tās ierobežo un precizē konkrētā izteikuma verba nozīmi, bet nav tieši ar to saistītas.

Šādas vienības, ko zinātniskajā literatūrā reizēm sauc par *prepozīciju adverbjiem* (Smyth 1984, 365)², bieži lietotas arī teikumos, kuros netiešais locījums ir tieši atkarīgs no verba, neņemot vērā *prepozīciju adverbju*. Tas vērojams piemērā no Homēra *Odisejas* teksta:

κεφαλῆς ἄπο φᾶρος ἔλεσκε (Od. 8, 88)
no galvas – prom – viņš apmetni noņēma

Te κεφαλῆς ir ablatīvais/separatīvais ģenitīvs un to nepārvalda ἄπο, kas kalpo tikai, lai norādītu attieksmes starp verbu un lietvārdu.

Vienlaikus Homēra teksti iezīmē arī tālāko šo vienību attīstības procesu, kad tās pakāpeniski nonāk ciešākā saistībā vai nu 1) ar substantīvu, atbrīvojoties no adverbīālās saiknes ar verbu, vai 2) ar verbu, veidojoties salikteņiem jeb precīzāk – priedēkļverbiem, kur minētās vienības pārtop par prefiksiem.

Homēra eposu tekstā ir vietas, kur izteiktāk iezīmējas šo vienību prepozicionālais raksturs.³ Proti, minētās vienības ciešāk saistās ar konkrētu substantīvu noteiktā locījumā. Tās nosaka verbālās darbības raksturu un norāda netiešā locījuma attieksmes pret predikātu precīzāk, nekā to spēj atsevišķas locījumu formas bez prepozīcijām. To redzam piemēros no abu eposu tekstiem:

ἐνδυνε περί στήθεσσι χιτῶνα (Il. 10, 21) viņš uzvilka ap krūtīm hitonu
μετά δμῶν πῖνε καὶ ἦσθε (Od. 16, 140) kopā ar vergiem viņš dzēra un ēda
τῶν μέτα παλλόμενος (Il. 24, 400) ar tiem (kopā) vilcis lozi
τοῦτο .. μετ’ ἀθανάτοισι μέγιστον τέκμωρ (Il. 1, 525)
tā .. starp nemirstīgajiem visdrošākā zīme
ἀμφί γυναικί ἄλγεα πάσχειν (Il. 3, 157) sievietes dēļ mokas ciest

¹ ἀνά un ἀμφί gan tikpat kā nelieto atiskā prozā, to vietā izvēlas citas prepozīcijas (κατά, περί). Minētās prepozīcijas sastopamas tikai Ksenofonta tekstos.

² Latviešu lingvistikā lietotas arī apzīmējums *relatīvie adverbji*, sk., piem., Paegle 2003, 157.

³ Kā prepozīcijas tiek izmantoti arī daudzi adverbji, piemēram, ar ģenitīva locījumu lietoti: ἐγγύς, εἴσω, ἐκτός/ἔξω, ἔμπροσθεν, ἐναντίον, ἐντός, λάθρα, ὀπισθεν, πέραν, πλησίον, πρόσω, πόρρω, χάρις, χωρίς. No prepozīcijām tie atšķiras ar to, ka lielākoties tiek lietoti patstāvīgi kā adverbji un nevar veidot salikteņus kā prefiksi. Locījums, kas seko šādai *prepozīcijai*, ir atkarīgs tikai no tās, neņemot vērā verbu; savukārt īsta prepozīcija sākotnēji – kā adverbs – tika pievienota locījumam, kas tieši atkarīgs no verba.

νήσω ἐν ἀμφιρῦτη (Od. 1, 50)

salā, viļņu apskalo tā

φίλων ἄπο πήματα πάσχω (Od. 7, 152)

tālu no draugiem es ciešu nelaimi

Prepozīcija *περί* ciešāk saistās ar datīva locījuma formu *στήθεσσι, μετά* ar ģenitīva formām *δμῶων, τῶων* un daudzskaitļa datīva formu *ἀθανάτοισι* utt., niansēti precizējot konkrētā locījuma nozīmi.

Daudzos gadījumos (kā tas vērojams arī tikko minētajos piemēros) prepozīcija, kas savienojas ar locījumu, to tieši nenosaka. Konkrētais locījums (*gan, piemēram, netiešā papildinātāja datīvs στήθεσσι, gan kauzālais datīvs γυναικί*) ir pats ar savu funkciju un semantiku, bet tam pievienotā prepozīcija tikai uzskatāmāk un precīzāk norāda attieksmes, ko apzīmē locījums.

Ar laiku – tālākā grieķu valodas attīstības gaitā – prepozicionālais lietojums sāks dominēt. Izvēloties starp *χαίρω τῇ νίκη* un *χαίρω ἐπὶ τῇ νίκη* ('es priecājos par uzvaru'), priekšroka tiks dota otrajam variantam ar prepozīciju. Un, piemēram, apmēram četrus gadsimtus vēlāk – atiskajā periodā, kā rāda atiskās prozas liecības, substantīvu jau izjutīs kā atkarīgu no prepozīcijas, no kā savukārt radīsies daudz sintaktisku izmaiņu, piemēram, prozā pakāpeniski tiks atmestas noteiktas locījumu funkcijas, tās aizstājot ar prepozicionālām vārdkopām⁴.

Arhaiskā periodā šī gramatizēšanās vēl ir procesā, un Homēra tekstos to apliecina fakts, ka *prepozīcija* nereti tiek novietota nevis tieši pirms locījuma, uz kuru attiecas, bet vai nu (ja atrodas pirms tā) bieži tiek atdalīta ar vienu vai vairākiem vārdiem, vai arī atrodas aiz tā, kā to redzam jau minētajos piemēros:

τῶν μέτα παλλόμενος (Il. 24, 400)

ar tiem (kopā) vilcis lozi

νήσω ἐν ἀμφιρῦτη ... (Od. 1, 50)

salā, viļņu apskalo tā

φίλων ἄπο πήματα πάσχω (Od. 7, 152)

tālu no draugiem es ciešu nelaimi

Turklāt nozīmīgs ir arī fakts, ka (kā redzam gadījumos ar *μέτα* un *ἄπο*), atrodoties aiz vārda, uz kuru attiecas, divzīlību prepozīcijas⁵ ir ar akcentu uz pirmās zilbes. Un tā tas pēc dažu valodnieku pieņēmumiem ir, lietojot tās kā adverbis.

Nereti ir grūti skaidri noteikt, vai prepozīcija saistīta ciešāk ar lietvārdu vai verbu.

Un te iespējams runāt par nākamo gramatizēšanās pakāpi, kad šīs pašas prepozīcijas saistās ar verbiem, veidojoties piedēkļverbiem, un pārtop par prefiksiem⁶. Piemēram:

ἀποβάλλειν 'nosviest'

ἀναβαίνειν 'kāpt uz augšu'

καταβαίνειν 'kāpt uz leju'

ἐνεσθίειν 'ieēst'

⁴ Piemēram, kustības ierobežojuma akuzatīva vietā tiks lietota prepozīcija ar akuzatīvu (Smyth 1984, 365) u. tml.

⁵ Izņemot dažas atsevišķas prepozīcijas – *διά, ἀμφί, ἀντί*.

⁶ Var atzīmēt, ka tieši no šī – kā prefiksu – lietojuma, iespējams, atvasināts vārds 'prepozīcija' (gr. *πρόθεσις*, lat. *praepositio* – 'priekšā nolikšana').

μετέχειν ‘būt daļai no kā, piedalīties’

προβάλλειν ‘mest uz priekšu’ u. tml.

Kā redzams šajos piemēros, saliktajos priedēkļverbos labi atklājas prepozīciju sākotnējā nozīme, kaut arī tālāk šādiem vārdiem bieži veidojušās vairākas atvasinātas, arī pārnestas nozīmes, piemēram: *ἀποβάλλειν* ‘zaudēt’; *ἀναβαίνειν* ‘pacelties’, ‘pāriet’, ‘notikt, gadīties’; *προβάλλειν* ‘pamest’, ‘apvainot’ u. tml.

Taču, runājot par valodas liecībām, kādas tās šajā ziņā sniedz Homēra eposu teksti, jāatzīmē gadījumi ar t. s. tmēsi, t. i., gadījumi, kad *prepozīcija/prefikss* saliktā verbā tiek nošķirts no vienkāršā verba ar vienu vai vairākiem vārdiem un atrodas pirms vai aiz tā (sk. Matthews 1997, 409). Tradicionāli šī tiek uzskatīta par vienu no Homēra valodas raksturiezīmēm, kas bieži vērojama eposu tekstos:

ἐπὶ κνέφας ἦλθε (Od. 12, 31)

uznāca tumsa

ἐκ δὲ καὶ αὐτοὶ βαῖνον (Il. 1, 437)

un viņi izgāja

ὀλέσας ἅπο πάντας ἑταίρους (Od. 9, 534)

pazaudējis visus biedrus

Šeit prepozīcijas uzskatāmas par cieši saistītām ar konkrētajiem vārdiem: *ἐπὶ* ar *ἦλθε*, *ἐκ* ar *βαῖνον* un *ἅπο* ar *ὀλέσας*, pēdējā gadījumā veidojot formu *ἀπολέσας* ar nozīmi ‘pazaudējis’.

No otras puses, ir arī zinātnieki, piemēram, autoritatīvais grieķu valodas pētnieks Herberts Smits (*Herbert Smyth*), kas uzskata, ka tmēse ir vēlas cilmes termins, kas īsti raksturo tikai vēlāku laiku grieķu valodu pēc episkā perioda, t. i., valodu, kurā prepozīcija un verbs parasti veidoja nešķiramu salikteni. Homēru eposu valodā prepozīciju pievienošanās vārdam vērojama tikai vēl procesā, tāpēc nepareizi būtu lietot šo terminu, runājot par šī perioda valodu (Smyth 1984, 367).

Precīzi noteikt, kad prepozīcija lietota kā patstāvīgs adverbs un kad tā ir kā salikta verba daļa, lielākoties ir grūti. Skaidrākie adverbiāla lietojuma gadījumi saskatāmi tad, kad saliktam vārdam ar konkrēto vienību kā prefiksu veidots nozīme, kas neatbilst frāzes nozīmei konkrētajā teksta vietā. Piemēram:

σίτου γλυκεροῖο περὶ φρένας ἴμερος ἀίρει (Il. 11, 89)

saldas pārtikas vēlme apņem viņa sirdi apkārt (= no visām pusēm)

Te frāzes jēgai nederētu saliktais verbs *περὶ φρένας* ar nozīmi ‘noņem apkārt, atņem’.

Savukārt nepārprotamākie tmēses gadījumi (prepozīcija/prefikss nošķirts no verba) ir tad, kad noteiktai frāzes nozīmei nepieciešams salikts priedēkļverbs, piemēram:

ὕπο δ' ἔσχετο μισθόν (Od. 4, 525)

viņš apsolīja samaksu

Šajā gadījumā tikai saliktam vārdam *ὕπέσχετο* ir nozīme ‘apsolīja’, bet atsevišķas tā daļas *ὕπο* un *ἔσχετο* nenodrošina šo nozīmi.

Tādējādi iespējams secināt, ka Homēra eposu valoda sniedz plašu faktu materiālu un daudzveidīgas liecības tam, kā leksiskas vienības kļūst gramatiskas, kā veidojas prepozīcijas kā atsevišķa vārdsķira un kāds ir tālākais to attīstības ceļš sengrieķu valodā.

Kā norādījusi Silvija Luragi (*Silvia Luraghi*), pilnībā gramatizēšanās process valodas vēsturē realizējas ilgā laika posmā. To apliecina fakts, ka, piemēram, tādas prepozīcijas kā εἰς un ἀπό no sākotnējās nozīmes ilgā valodas attīstības gaitā jaungrieķu valodā kļūst par datīva un daļēji ģenitīva locījumu aizstājējām, prepozīcijām iegūstot gramatisku funkciju.

Taču būtiski, ka bagātīgas liecības par šo sarežģīto valodas procesu rodama jau Homēra tekstos, kas ir vieni no visagrīnākajiem sengrieķu valodas un vienlaikus visas Eiropas kultūras tekstiem. Gandrīz 3000 gadu senais un ievērojami plašais (48 dziedājumi, vidēji 500–600 rindu katrs) Homēra eposu tekstu korpuss sniedz daudzveidīgu lingvistisko faktu materiālu – hronoloģiski dažāda senuma (tostarp unikāli senas Eiropas valodu kontekstā) valodas vienības, kas vienlaikus fiksē dažādas gramatizēšanās pakāpes. Tas rada iespēju precīzi spriest par adverbu/prepozīciju/prefiksu gramatizēšanās procesiem konkrēti sengrieķu valodā. Bet – vēl jo svarīgāk – ļauj sastatīt un analizēt sengrieķu valodas dotumus salīdzinājumā ar citu valodu, jo sevišķi radniecīgo (piemēram, latviešu val.), faktiem, veidojot izpratni par gramatizēšanos kā noteiktas un nozīmīgas valodas parādības būtību un likumsakarībām.

Saīsinājums

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Avoti

1. Il. – Homeri *Ilias*. Vol. I–II. Lipsiae: Teubner, 1978 (1907).
2. Od. – Homeri *Odyssea*. Vol. I–II. Lipsiae: Teubner, 1978 (1889–1891).

Literatūra

1. Heine, Bernd; Kuteva, Tania. 2005. *Language Contacts and Grammatical Change*. Cambridge University Press.
2. Luraghi, Silvia. 2003. *On the Meaning of Prepositions and Cases*. John Benjamins.
3. Matthews, P. H. 1997. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press.
4. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
5. Palmer, Leonard R. 2001 (1980). *The Greek Language*. Bristol Classical Press.
6. Smyth, Herbert Weir. 1984 (1920). *Greek Grammar*. Rev. Messing, G. M. Harvard University Press.
7. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The article deals with the earliest evidence of grammaticalization in the European text tradition, namely, with the grammaticalization of adverbs and prepositions in the Ancient Greek texts of Homeric Epic.

The author analyzes varied facts concerning different stages of grammaticalization of these linguistic units in the language of Homeric *Iliad* and *Odyssey*. Concurrent evidences manifest the functioning of the Classical Greek prepositions as adverbs as well as the process of their further development when prepositions connect more tightly with the oblique cases of nouns, or, on the contrary, unite with verbs to form compounds (prefix-verbs).

The author also observes the problems concerning the unambiguous understanding of the mentioned linguistic units (adverbs/prepositions/prefixes) in the process of grammaticalization.

Heterotoni un vārda nozīmes uztvere

Heterotonic Words and the Perception of the Word (Lexical) Meaning

Juris Grigorjevs

LU aģentūra „LU Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: *jugrig@latnet.lv*

Rakstā aplūkota heterotonu zilbes intonācijas loma vārda nozīmes uztverē un diferencēšanā. Literārās valodas trīs intonāciju (stieptās, krītošās un lautzās) saistība ar vārda nozīmi pētīta uztveres eksperimentā, kura materiālu veido valodnieces Rasmus Grīslies izrunas ieraksti. Eksperiments tika strukturēts divās daļās – 1. daļā tika pētīts, kā saknes zilbes intonācija ietekmē vārda nozīmes uztveri, bet 2. daļā tika noteikts, vai heterotona intonējums atbilst teikuma konteksta noteiktajai vārda nozīmei. Publikācijā analizēti literārās valodas divu intonāciju sistēmas (stieptā vs. nestieptā) respondentu atbilžu dati. Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka arī mūsdienu jaunieši spēj diferencēt vārda nozīmi pēc saknes zilbes intonācijas. Labāka vārda nozīmes uztvere tiek novērota ikdienas saziņā biežāk lietotajiem vārdiem (pareizu atbilžu ir vairāk par 80%). Retāk lietotu vārdu un vārdu, kuru saknes zilbes intonējums dažādās izloksnēs var atšķirties, nozīmes saistība ar zilbes intonāciju ir vājāka. Tā kā respondenti pārstāv izloksnes, kurās fonoloģiskā opozīcija pastāv tikai starp stiepto un nestiepto intonāciju, ir likumsakarīgi, ka krītošā intonācija no lautzās tiek šķirta nekonsekventi, kaut lautzās un stieptās intonācijas opozīcija tiek uztverta labāk par krītošās un stieptās intonācijas opozīciju. Nosakot heterotona intonējuma atbilstību teikuma konteksta noteiktajai vārda nozīmei, pareizo atbilžu procents ir ievērojami palielinājies, kas norāda, ka respondenti teikumā pamana vārda skanējuma neatbilstību teikuma saturam pat tajos gadījumos, kad izolēti izrunāta vārda nozīmes noteikšana pēc zilbes intonācijas ir sagādājusi grūtības.

Atslēgvārdi: heterotons, zilbes intonācija, vārda nozīme, uztveres eksperiments.

Latvijā, mainoties politiskajai, sociālajai un ekonomiskajai situācijai, jau kopš 20. gadsimta vidus ir palielinājusies gan iedzīvotāju migrācija valsts teritorijā, gan laulību skaits starp dažādu Latvijas novadu pārstāvjiem, kā arī latviešiem un cittautiešiem. Tas un arvien pieaugošā plašsaziņas līdzekļu pieejamība ietekmē reģionālo valodas paveidu stabilitāti, jo ikdienā notiek saskarsme ar visdažādākajiem runas paraugiem, kas kavē stabilas, agrāk aprakstītajām izloksnēm raksturīgas fonētiskās sistēmas izveidi. Var prognozēt, ka notiek pakāpeniska izlokšņu nivelēšanās. Kaut gan fonētiskā sistēma parasti pārmaiņām pretojas visilgāk, būtu tikai likumsakarīgi, ka minētajā 50–60 gadu periodā arī tā būtu mainījusies. Šajā publikācijā tiks ieskicēts, kā mūsdienu jaunieši uztver garo zilbju tonālā modulējuma jeb zilbes intonācijas saistību ar vārda nozīmi.

Pētījuma skaniskais materiāls, informanti un norise

Zilbes intonācija ir „patstāvīga prosodiska parādība, kuras noteicošie rādītāji ir pamattonis, intensitāte un kvantitāte un kura īstenojas, radot specifisku runas melodiju garajās zilbēs un veicot semantiski un gramatiski diferencējošu funkciju” (VPSV 2007, 459). Lai pētītu zilbes intonācijas saistību ar vārda nozīmi, tika nolemts izmantot materiālu, kur formas ziņā vienādu vārdu trijotnēs vai pāros vienīgi atšķirīgā intonācija būtu tā, kas signalizē par vārda nozīmi. Pētījuma¹ skanisko materiālu veido valodnieces Rasma Grīšles izrunātas heterotonu trijotnes un pāri, kas tika ierakstīti izolētā izrunā vai iekļauti atbilstoša satura teikumos.

Kas ir heterotoni?

1. Termina radītāja Rasma Grīšle par šo terminu raksta: „Par *heterotoniem* esmu nosaukusi vārdus, kam leksiskā vai gramatiskā nozīme ir dažāda, bet kas fōnētiski atšķirīgas vienīgi ar zilbes intonāciju.” (Grīšle 2008, 7)
2. Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīcā ir teikts, ka heterotons ir „viens no diviem vai vairākiem vienādi rakstāmiem atšķirīgas nozīmes vienas valodas vārdiem ar dažādu zilbes intonāciju” (VPSV 2007, 140).

Kā redzams, heterotonu skaidrojums nav gluži vienāds, jo vienā gadījumā par heterotoniem tiek nosaukti vārdi, kurus izrunā veido vienādi segmenti, t. i., skaņas, bet atšķirīgas suprasegmentālās vienības (zilbes intonācijas), turpretim otrajā gadījumā vārdiem jābūt arī vienādi rakstītiem. Šajā publikācijā heterotonu izpratne atbilst R. Grīšles definētajai. Heterotoni var tikt novēroti visā kāda vārda paradigmā (piem., zāle un zāle) vai tikai noteiktā locījumā vai vārda formā (piem., mīt un mīt).² Pētījumā izmantoti abu veidu heterotoni. Lai noteiktu zilbes intonāciju uztveri un to saistību ar vārda nozīmi, pētījums tika strukturēts divās daļās.

Pētījuma pirmajā daļā tika noteikts, vai respondenti spēj uztvert vārda nozīmi pēc intonācijas saknes zilbē. Šim nolūkam tika izraudzīti vārdu pāri un trijotnes, kuru izruna atšķirās tikai ar garās saknes zilbes intonējumu.

Heterotonu trijotnes:

- a) **logs** [luōks] ‘aile telpas apgaismošanai un vēdināšanai sienā’ – **loks** [lūōks] ‘rokas ierocis šaušanai ar bultām’ – **loks** [luōks] ‘dārza sīpola stobrveida lapas’;
- b) **mīt** [mīt] ‘mainīt’ – **mīt** [mīt] ‘dzīvo’ – **mīt** [mīt] ‘griezt (*pedālus*)’.

Heterotonu pāri:

- a) **zāle** [zāle] ‘augi’ – **zāle** [zāle] ‘telpa’;
- b) **plāns** [plāns] ‘smalks, tievs’ – **plāns** [plāns] ‘karte’;
- c) **aust** [aūst] ‘darināt audumu’ – **aust** [aūst] ‘kļūst gaišs’;
- d) **dīgt** [dīkt] ‘laist asnus’ – **dīkt** [dīkt] ‘dūkt, gausties’;

¹ Pētījuma rezultāti sīkāk aprakstīti Jura Grigorjeva un Andra Remerta publikācijā „Latviešu literārās valodas intonāciju funkcionalitāte mūsdienās” (Baltu filoloģija XIII (2) 2004, 33.-50. lpp.).

² Parasti heterotoni radušies skanisku pārveidojumu rezultātā, tāpēc diahroniskā skatījumā starp šiem vārdiem ir atrodamas ne tikai intonāciju atšķirības vien.

e) **rūgt** [rùkt] ‘uzbriest’ – **rūkt** [rùkt] ‘radīt skaņas’;

f) **kārpa** [kārpa] ‘kašņā’ – **kārpa** [kārpa] ‘ādas izaugums’.

Veidojot audiomateriālu uztveres eksperimentam, jauktā secībā katrs no minētajiem heterotoniem tajā tika iekļauts četras reizes. Starp vārdiem bija 5 sekunžu pauzes, lai respondenti varētu atzīmēt savus atbildes variantus atbilžu lapās.

Tā kā var pieņemt, ka pēdējos gados latviešu valodas runātāju runā mazinās intonāciju stabilitāte, jo zūd teritoriālā norobežotība, ir pamats domāt, ka mūsdienās vārdu nozīmju diferencēšanā lielāka loma ir kontekstam. Lai pārbaudītu, vai respondenti spēj uztvert atšķirīgo sakņu zilbju intonējumu un tā saistību ar vārda nozīmi, daļa no pētījuma pirmajā daļā izmantotajiem heterotonu pāriem un trijotnēm tika iekļauti teikumos, kuru saturs nepārprotami norādīja uz heterotona nozīmi.

Katrs no **trejādi** intonētajiem heterotoniem [luôks], [lùoks] un [luðks] tika iekļauts teikumos:

- *Tas nebūt nav tīrs ..*
- *Pie sienas stāv šaujamaiss ..*
- *Rokā tam sīpola ..*

Katrs no **trejādi** intonētajiem heterotoniem [mît], [mìt] un [mīt] tika iekļauts teikumos:

- *Tie domāja .. te zirgus.*
- *Viņa .. šai namā.*
- *Viegli .. pedāļus.*

No **lauzti** un **stiepti** intonētiem heterotoniem teikumos tika iekļauts tikai viens heterotonu pāris – [plāns] un [plāns]. Katrs no šiem heterotoniem tika iekļauts šādos teikumos:

- *Tev deguns pavisam ..*
- *Rokās tam pilsētas ..*

Arī no **lauzti** un **krītoši** intonētiem heterotoniem teikumos tika iekļauts tikai viens heterotonu pāris – [aúst] un [aúst]. Katrs no šiem heterotoniem tika iekļauts šādos teikumos:

- *Jāsēžas pie stellēm ..*
- *Rīts jau ..*

Stiepti un **krītoši** intonētu heterotonu pāris [kārpa] un [kārpa] tika ievietots šādos teikumos:

- *Uz rokas tam neglīta ..*
- *Vista tik .. zemi.*

Eksperimenta audiomateriālā heterotoni norādītajos teikumos tika ievietoti gan atbilstoši, gan neatbilstoši teikuma saturam. Katrs teikums eksperimenta materiālā jauktā secībā tika iekļauts četras reizes. Starp teikumiem atbilžu atzīmēšanai tika atstātas 7 sekundes garas pauzes.

Uztveres eksperimentā 2004. gada pavasara semestrī kā respondenti piedalījās četrdesmit LU Baltu filoloģijas bakalaura studiju programmas 1. kursa studenti un viens Angļu filoloģijas bakalaura studiju programmas 3. kursa students. Atbilžu

anketās respondentiem bija jāsniedz informācija par viņu dzimšanas vietu un dzīvesvietu pirms studijām, tāpēc viņus nosacīti bija iespējams sadalīt pa izlokšņu grupām:

1. grupa – triju intonāciju apgabala pārstāvji (2 respondenti);
2. grupa – ležzemnieku divu intonāciju apgabala pārstāvji (31 respondents);
3. grupa – augšzemnieku dialekta nesēlisko izlokšņu pārstāvji (5 respondenti);
4. grupa – augšzemnieku dialekta sēlisko izlokšņu pārstāvji (3 respondenti).

Tā kā tikai 2. grupa skaitliski bija pietiekami liela, lai to uzskatītu par reprezentatīvu, vienīgi šīs grupas anketas tika izmantotas rezultātu apkopojumam un interpretācijai (Grigorjevs, Remerts 2004, 40–49).

Pētījuma 1. daļas rezultāti

Uztveres eksperimenta 1. daļā katrs attiecīgi intonētais heterotons tika atskatīts četras reizes. Ja respondents noteiktam heterotonam atbilstošo nozīmi bija pareizi noteicis četras vai trīs reizes, tika uzskatīts, ka atbilde ir **pozitīva**, t. i., respondentam attiecīgi intonēts heterotons saistās ar tam atbilstošo nozīmi. Ja noteiktam heterotonam atbilstošā nozīme bija pareizi atzīmēta tikai divas reizes vai mazāk, tika uzskatīts, ka atbilde ir **negatīva**, t. i., respondentam attiecīgi intonēts heterotons nesaistās ar tam atbilstošo nozīmi. Tā kā visi informanti bija ležzemnieku divu intonāciju apgabala pārstāvji, kur izlokšnēs tiek šķirta stieptā intonācija no nestieptās, bija paredzams, ka heterotonu pāros un trijotnēs pareizi tiks noteikta stiepti intonētā heterotona nozīme, bet informantiem būs grūtības, nosakot krītoši vai lauzti intonēto heterotonu nozīmes, jo izlokšnēs šo intonāciju sakrituma dēļ abus heterotonus izrunā ar vienu (lauztu vai krītošu) zilbes intonāciju.

Stieptās intonācijas šķiršana no nestieptās

Stiepti intonētā heterotona nozīmi pareizi noteica:

- 26 respondenti no 31 (84%) trijotnē [luōks] : [luōks], [lūoks];
- 3 respondenti no 31 (10%) trijotnē [mīt] : [mīt], [mīt];
- 27 respondenti no 31 (87%) pāri [plāns] : [plāns];
- 27 respondenti no 31 (87%) pāri [zāle] : [zāle];
- 16 respondenti no 31 (52%) pāri [kārpa] : [kārpa].

No eksperimenta rezultātiem redzams, ka lielākā daļa respondentu (vairāk par 80%) spējusi pareizi noteikt stiepti intonētā heterotona nozīmi. Sliktie rezultāti heterotonu trijotnē [mīt], [mīt] un [mīt] (tikai 10%) visticamāk skaidrojami ar to, ka heterotoni ar nozīmi ‘mainīt’ un ‘dzīvo’ tiek reti lietoti ikdienas saziņā, tāpēc apjukusie respondenti kļūdījušies arī stiepti intonētā heterotona nozīmes noteikšanā. Turklāt dažās izlokšnēs vārds ar nozīmi ‘mainīt’ tiek izrunāts nevis ar lauzto, bet stiepto intonāciju. Iespējams, ka vienota intonējuma trūkums ležzemnieku izlokšnēs ir bijis arī iemesls tam, ka heterotonu pāri [kārpa] un [kārpa] nav iegūts pārliecinošs rezultāts (tikai 52%). Tas saistīts ar to, ka vārds ar nozīmi ‘kašņā’ daļā ležzemnieku izlokšņu tiek izrunāts nevis ar krītošo, bet ar stiepto zilbes intonāciju.

Nestiepto intonāciju savstarpēja šķiršana

Kā jau bija paredzams, respondentiem grūtības sagādāja krītoši un lauhti intonēto heterotonu nozīmes noteikšana – 42% respondentu jauca vietām [luòks] un [lùoks] nozīmes, savukārt [mît] nozīmi pareizi noteica tikai 3%, bet [mìt] nozīmi – 6% respondentu. Līdzīga aina bija vērojama arī heterotonu pāros [àust] un [aùst], [dìkt] un [dîkt], [rùkt] un [rûkt], kuros 74% respondentu (23 respondenti no 31) kļūdījās visu 3 nestiepti intonēto heterotonu pāru nozīmju noteikšanā. Krītoši un lauhti intonēto heterotonu nozīmes pareizi noteica neliels skaits respondentu:

- 2 respondenti no 31 (6,5%) pāri [àust] (ausa) : [aùst] (auda);
- 6 respondenti no 31 (19%) pāri [dìkt] (dīca) : [dîkt] (dīga);
- 4 respondenti no 31 (13%) pāri [rùkt] (rūca) : [rûkt] (rūga).

Pētījuma 2. daļas rezultāti

Uztveres eksperimenta 2. daļā katrs teikums ar noteiktam saturam atbilstošu vai neatbilstošu heterotonu tika atskaņots četras reizes. Respondentiem bija jānorāda, vai heterotona intonējums atbilst teikuma saturam. Respondentu atbildes par pozitīvām tika uzskatītas tad, ja vismaz trīs no četrām reizēm heterotonu atbilstība vai neatbilstība kontekstam tika atzīmēta pareizi.

Stieptās intonācijas šķiršana no nestieptās

Stiepti intonētā heterotona atbilstību teikuma kontekstam pareizi noteica:

- 28 respondenti no 31 (90%) teikumā *Rokā tam sīpola loks* [luòks];
- 16 respondenti no 31 (52%) teikumā *Viegli mīt [mît] pedāļus*;
- 27 respondenti no 31 (87%) teikumā *Rokās tam pilsētas plāns* [plāns];
- 24 respondenti no 31 (77%) teikumā *Uz rokas tam neglīta kārpa* [kārpa].

Šie rezultāti ir ievērojami labāki par tiem, kas tika iegūti, nosakot heterotona intonācijai atbilstošo leksisko nozīmi.

Nestiepto intonāciju savstarpēja šķiršana

Teikumā *Pie sienas stāv šaujamaiss loks* tikai 45% respondentu kā pareizu uztvēra krītošo intonāciju vārdam [luòks], turpretim teikumā *Tas nebūt nav tīrs logs* lauhti intonēto [luòks] par pareizu atzina 97% respondentu. Tikai 3% respondentu pareizi noteica heterotona [mît] atbilstību teikuma *Tie domāja mīt te zirgus* saturam, bet 45% respondentu kļūdījās, nosakot visu trīs teikumu saturam atbilstošos heterotonus [mît], [mî] un [mìt]. 6,5% respondentu kļūdījās, nosakot heterotona [plāns] atbilstību teikuma *Tev deguns pavisam plāns* saturam. 19% respondentu teikumā *Vista tik kārpa* [kārpa] *zemi* krītošās intonācijas vietā par pareizu atzina stiepto, kas varētu būt saistīts ar stieptās intonācijas lietojumu šajā vārdā viņu izlokšanās vai samērā nelielo ilgumu atšķirību dažādi intonētajos vārdos. Vērtējot heterotonu atbilstību teikumam *Rīts jau aust* [àust] un *Jāsēžas pie stellēm aust* [aùst] saturam, tika iegūti šādi rezultāti:

- 2 respondenti no 31 (6,5%) visos gadījumos atbilstību noteica pareizi;
- 10 respondenti no 31 (32,2%) pareizi noteica viena heterotona atbilstību (9 – krītoši intonētā, 1 – lauhti intonētā);

- 19 respondenti no 31 (61,3%) kļūdījās abu heterotonu atbilstības noteikšanā kontekstam.

Secinājumi

1. Arī mūsdienās zilbes intonācijas spēj diferencēt vārda nozīmi. Vairāk par pusi pētījuma respondentu ir spējuši uztvert stieptās un nestieptās intonācijas opozīciju. Tā kā respondenti pārstāv divu intonāciju sistēmu, kurā nestieptā intonācija radusies krītošās un lautzās intonācijas sakrituma dēļ, ir likumsakarīgi, ka šo intonāciju šķīrums ir apgrūtināts.
2. Respondenti vislabāk ir uztvēruši lautzās un stieptās intonācijas fonoloģisko opozīciju. Heterotonu intonācijas saistība ar vārda leksisko nozīmi vislabāk tiek noteikta ikdienā bieži lietojamiem vārdiem. Heterotoniem, kuru saknes zilbes intonācija dažādās izloksnēs var atšķirties, vērojama lielāka neprecizitāte atbilstošās vārda leksiskās nozīmes noteikšanā.
3. Teikuma kontekstā heterotona intonējuma atbilstība vārda nozīmei tiek noteikta labāk nekā vārda nozīmes atbilstība noteiktai zilbes intonācijai izolētos vārdos. Iespējams, ka šādas respondentu reakcijas cēlonis ir uztveres eksperimentā izmantotie stimuli, kuri tika veidoti, mehāniski ievietojot vārdus no citiem teikumiem un oriģināltekumā nesaglabājot bijušā vārda intensitātes lielumus.

Literatūra

1. Grigorjevs, Juris, Remerts, Andris. 2004. Latviešu literārās valodas intonāciju funkcionalitāte mūsdienās. *Baltu filoloģija*. XIII (2). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 33-50.
2. Grīšle, Rasma. 2008. *Heterotonu vārdnīca un heterotonijas pētījumi*. Rīga: Zinātne.
3. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007*. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

It is widely known that in Latvian the tonal modulation of the long syllable can be the only determinant of a word's meaning if a homophone is pronounced in isolation, i.e., without contextual information. This article briefly covers two topics – 1) correlation between the word meaning and its tonal modulation on the root syllable, 2) correlation between the tonal modulation of a heterotonic word with the contextual information about the meaning of that word provided by the sentence. The conclusions are drawn from the results obtained for the group of respondents representing speakers of the two-tone system (drawn vs. non-drawn) of the Standard Latvian.

It has been observed that the results from relating the tonal modulation of a word root to its meaning – with speakers distinguishing the drawn (also called – *level*) tone from the falling and the broken one (i.e., non-drawn) – strongly depended upon the word used in the experiment, whereas the words widely used in everyday speech have scored best. Expectedly, distinguishing the falling tonal modulation from the broken one was the most difficult task for this group of respondents and resulted in many wrong answers.

The second part of the experiment revealed that the perception of the tonal modulation appropriate for the given context was in some cases far better than associating the tonal modulation with the meaning of the word. From this it follows that even though the tonal modulation for at least half of the words used in this experiment has been perceived correctly and the respondents are familiar with it, they still have difficulties associating a particular tone with the right meaning.

Palīdzībā lietoti darbības vārdi bērnu valodā *Verbs Used as Auxiliaries in Children's Language*

Baiba Ivulāne

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija
Bērnu valodas pētījumu centrs
Imantas 7. līnija 1, Rīga, LV-1083
E-pasts: baiba.ivulane@lu.lv

Rakstā aplūkots latviešu valodas darbības vārdu gramatisko funkciju dalījums, īpašu uzmanību pievēršot palīdzībā lietotajiem darbības vārdiem – palīdzības vārdiem, saitiņām un modificētājiem. Tas ilustrēts ar valodas praktiskā lietojuma piemēriem. Šāda darbības vārdu dalījuma pamatā ir darbības vārdu gramatizēšanās, jo sākotnēji arī palīdzībā lietotie darbības vārdi tikuši lietoti patstāvīgā nozīmē un tikai pakāpeniski ieguvuši palīdzības, ko rāda arī to lietojums bērnu valodā.

Šā pētījuma mērķis ir iespēju robežās izpētīt bērnu valodā lietotās darbības vārdu gramatiskās funkcijas un to apguves secību, analizēt īpatnības konstrukcijas, kas veidotas ar palīdzībā lietotiem darbības vārdiem, kā arī konstatēt problēmas, kas novērojamas pirms tālākiem pētījumiem – galvenā no tām ir ierobežotais bērnu valodas materiāls, kas pieejams šādiem pētījumiem. Lai varētu objektīvi spriest par to, kā bērnu valodā attīstās gramatikas sistēma, vispirms būtu pilnīgi jāizpētī atsevišķu bērnu valoda, jo tikai tā iespējams novērot secību un veidu, kādā bērnu valodā parādās kādas formas un konstrukcijas.

Bērnu valodā pastāv tāds pats darbības vārdu gramatisko funkciju dalījums kā vispārlietojamā valodā. Pirmie bērnu valodā parādās patstāvīgie darbības vārdi. Palīdzībā lietotos darbības vārdus bērni sāk lietot vēlāk – sākotnēji tiek lietoti vecāku valodā visbiežāk sastopamie palīdzībā lietotie darbības vārdi visbiežāk sastopamajās konstrukcijās. To parādīšanās secība ir šāda: saitiņa *būt*, modificētāji *gribēt*, *vajadzēt*, *varēt*, palīdzības vārds *būt* (sākumā īstenības izteiksmes saliktajās tagadnes formās, pārējās formas parādās ievērojami vēlāk). Ar palīdzībā lietotiem darbības vārdiem bērnu valodā sastopamas arī vispārlietojamai valodai neraksturīgas konstrukcijas. Šādas konstrukcijas tiek veidotas palīdzībā lietoto darbības vārdu lietošanas sākumposmā, kamēr darbības vārdu gramatisko funkciju sistēma vēl nav pilnībā izprasta.

Atslēgvārdi: patstāvīgs darbības vārds, palīdzības vārds, saitiņa, modificētājs, bērnu valoda.

Lielākoties tiek uzskatīts, ka, apgūstot vārdus, bērni vispirms sāk lietot lietvārdus un tikai pēc tam darbības vārdus. Parasts ir arī uzskats, ka darbības vārdu apguve ir grūta (sk., piemēram, Maguire, Hirsh-Pasek, Golinkoff 2006, 364–365). Tomēr procesa nozīme bērnu valodā ir tikpat būtiska kā priekšmeta nozīme un vārdi ar procesa nozīmi var bērnu valodā parādīties jau pavisam agri, tikai neilgi pēc

pirmajiem lietvārdiem. Sākotnēji ir grūti nošķirams, vai vārds tiek lietots ar lietvārda vai darbības vārda nozīmi. Taču droši var teikt, ka pirmie darbības vārdi, kam piemīt darbības nozīme, tiek lietoti patstāvīgā nozīmē, un tie ir bērna valodas vidē visbiežāk lietotie darbības vārdi. Bērna valodai attīstoties, pakāpeniski sāk parādīties arī dažādās darbības vārdu formas, kā arī palīgnozīmē lietoti darbības vārdi.

Pētījot darbības vārdus bērnu valodā, visskaidrāk pamanāmās īpatnības ir tieši neparastas darbības vārdu formas, resp., īpatnēja formveidošana (piemēram, *būt* paradigma: *iru* ‘esmu’, *iri* ‘esi’, *iram* ‘esam’, *irat* ‘esat’ (Freidenfelds et al. 2009, 32); *pasakt* ‘pasacīt’, *es sakšu* ‘pasacīšu’ (Freidenfelds et al. 2009, 70)), tāpat arī vārdarināšana – leksiski un morfoloģiski jaundarinājumi (*jūroties* ‘peldēties’ (Freidenfelds et al. 2009, 34); *karsināt* ‘karsēt’ (Freidenfelds et al. 2009, 36); *mūma* ‘govs’ (Freidenfelds et al. 2009, 52)), semantiskas pārmaiņas (*Dzenis izgrauza* ‘izkala’ *caurumu* (Freidenfelds et al. 2009, 32)) un fonētiski pārveidojumi (*gibēt*, *glibēt* ‘gribēt’ (Freidenfelds et al. 2009, 29); *nebās* ‘negribas’ (Freidenfelds et al. 2009, 54); *tadījās* ‘gadījās’ (Freidenfelds et al. 2009, 76)). Taču tās visas ir bērnu valodai kopumā raksturīgas iezīmes, kas tikpat lielā mērā attiecas arī uz pārējām vārdšķirām.

Šoreiz sīkāk tiks aplūkota darbības vārdu gramatisko funkciju parādīšanās bērnu valodā, īpaši palīgnozīmē lietotie darbības vārdi. To īpatnības pieejamā valodas materiāla ierobežotības dēļ gan ir grūtāk konstatējamas, taču tāpat vēra ņemamas un no valodas sistēmas apguves viedokļa pat būtiskākas.

Rakstā aplūkota teorētiskā literatūra par darbības vārdu gramatiskajām funkcijām, kā arī minēti un analizēti valodas piemēri. Izmantotais praktiskais valodas materiāls ir divējāds: 1) pieaugušo valodas piemēri (ņemti no Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa „miljons-2.0”, sk. www.korpuss.lv; piemēri tekstā apzīmēti ar saīsinājumu „K”) darbības vārdu gramatisko funkciju konstatēšanai vispārlietojamā valodā; 2) bērnu valodas piemēri (avoti: I. J. Freidenfelda, D. Lapānes, D. Markus „Bērnu valodas vārdnīca” (2009); RPIVA Bērnu valodas pētījumu centra bērnu valodas datubāze „Jēdzienu interpretācija bērnu zīmējumos”; D. Markus „Bērna valoda: no pirmā kļiedziņa līdz pasakai” (2003); D. Markus „Bērns runā kultūras pasaulē” (2005); V. Rūķes-Draviņas „Latviešu meitene apgūst savu pirmo valodu” (1993), kā arī atsevišķi autores novērojumi, pašas fiksēti piemēri).

Lai varētu runāt par darbības vārdu gramatiskajām funkcijām bērnu valodā, vispirms tās jāaplūko vispārlietojamā valodā.

Pēc sintaktiskajām funkcijām darbības vārdi ir dalāmi patstāvīgos darbības vārdos (*dziedāt*, *redzēt*, *snigt* utt.) un palīgnozīmē lietotos darbības vārdos, t. i., palīgdarbības vārdos (*būt*, *tikt*, *tapt*), saitiņās (*būt*, *tikt*, *tapt*, *kļūt*, *šķīst* utt.) un modificētajos (*varēt*, *vajadzēt*, *gribēt*, *beigt*, *laimēties* utt.). Par palīgdarbības vārdiem tradicionāli tiek saukti tie darbības vārdi, kas izmantoti patstāvīgu darbības vārdu analītisko formu veidošanā, taču palīgnozīmē piemīt arī visiem saitiņas funkcijā lietotajiem darbības vārdiem un modificētajiem.

Patstāvīgi darbības vārdi finītā formā teikumā vieni paši funkcionē kā izteicēji (*Putni dzied*), bet palīgnozīmē lietotie darbības vārdi veido izteicēju kopā ar kādu

patstāvīgu vārdu – palīgdarbības vārdi ar patstāvīgu darbības vārdu divdabja formā (*Putni bija dziedājuši visu vasaru*), saitiņas ar nomenu vai apstākļa vārdu (*Vasara būs karsta; Dziedāt ir spēcinoši*), modificētaji ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi (*Es arī gribu dziedāt*). Lai izteicēja nominālā daļa – nomens, vietniekvārds, lokāmais divdabis –, kā arī nenoteiksme un adverbs varētu veikt izteicēja funkciju, nepieciešams elements, kas rāda izteicējam (resp., patstāvīgam darbības vārdam) raksturīgās gramatiskās nozīmes – personu, laiku, izteiksmi, kārtu. Tādēļ ir tādi patstāvīgi darbības vārdi, kas sākotnēji izteicēja funkcijas veikuši vieni paši, bet šādās izteicēja konstrukcijās, paši daļēji desemantizēdamies, kļūst par vienotāju elementu – iegūst palīgnozīmi un izsaka lielāko daļu izteicēja gramatisko nozīmju, leksiskās nozīmes izteikšanu lielā mērā atstājot pārējai izteicēja daļai.

Šāda darbības vārdu dalījuma pamatā ir darbības vārdu gramatizēšanās process, resp., pakāpeniska leksisku vienību pāreja gramatiskās vienībās, zūdot vai vienkāršojoties valodas elementa semantikai, sintaktiskajai patstāvībai, morfoloģiskajai struktūrai, fonētiskajam sastāvam (Trask 2000, 141; Kalnača 2005, 125; VPSV 2007, 133). Tātad minētās atsevišķās darbības vārdu grupas ir dažādās gramatizēšanās pakāpēs esoši darbības vārdi, turklāt viens darbības vārds nereti var vienlaikus atrasties vairākās atšķirīgās pakāpēs.

Tā **palīgdarbības vārds** jeb palīgverbs ir „darbības vārds, kuru kopā ar patstāvīga darbības vārda divdabja formu izmanto analītiskas darbības vārda laika, veida, izteiksmes vai kārtas formas veidošanai” (VPSV 2007, 274). Palīgdarbības vārdi radušies gramatizējoties: *patstāvīgs darbības vārds > palīgdarbības vārds*. Latviešu valodā palīgdarbības vārdi ir *būt, tikt, tapt*. Piemēram: *Pasaule sākas no tās vietas, kur esi dzimis.* (K¹) *Protams, netikšot aizmirsti arī bērniem domāti darbi.* (K) *Tas viss arī noved pie tā, ka pārlieku lielas ļaužu masas karjera krīzes laikā top nevis nobremzēta, nevis pārinstrumentēta, bet pilnīgi degradēta.* (K)

Saitiņa jeb kopula ir „darbības vārds, kas veic sintaktisku palīgfunkciju sastata izteicējā un izsaka tā gramatiskās nozīmes – laiku, personu, modalitāti” (VPSV 2007, 334). Tas ir darbības vārds, kam ir vāji izteikta patstāvīga leksiska nozīme un kura galvenais uzdevums ir saistīt citus teikuma struktūras elementus. Saitiņas radušās gramatizējoties: *patstāvīgs darbības vārds > saitiņa* (par to netieši jau Mīlenbahs 1898, 27; Bergmane et al. 1962, 235; Beitiņa 1964, 8; Valdmanis 1989, 34). Tradicionāli latviešu valodniecībā par saitiņām uzskatīti darbības vārdi *būt, tikt, tapt, kļūt*: *Esmu lībietis, runāju lībiski, bet mans bērns ir latvietis.* (K) *Bet, ja arī visas, kas gribēja, netika aktrises, tad tomēr netika arī tik klaji publiski izrādīts, ka darba piramīdas pamatā dubļi vien.* (K) *Apmēram desmit gadus es mācījos, kamēr man tapa skaidrs, kas Jāņos ir jādara.* (K) *Pļāvums noteikti jāsavāc, citādi mauriņš izsūtīs, kļūs brūngans un sāks pelēt.* (K)

Tomēr kā saitiņas bieži lietoti arī citi darbības vārdi (latviešu valodniecībā ir tradīcija tos saukt arī par saitiņverbiem²). Tiem ir trejādas nozīmes (pēc: Kārklīšs 1974, 44–49; Freimane 1985, 56).

¹ Ar „K” apzīmēti piemēri, kas ņemti no Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa „miljons-2.0”. Pieejams: www.korpus.lv.

² Ievērojot saitiņu un saitiņverbu šķirumu, gramatizēšanās process būtu attēlojams šādi: *patstāvīgs darbības vārds > saitiņverbs > saitiņa*, resp., saitiņas ir desemantizējušās

1. Īpašības, pazīmes piemītības nozīme (līdzīgi *būt – gadīties, atgadīties, sagadīties, justies, sajusties, klāties, iznākt, nākties, izrādīties, turēties, noturēties, pieturēties, palikt, izdoties, padoties, stāvēt* u. c.): *Un pat tad, ja abi esat gadījušies tādi mierīgi un nosvērti, .. sirds nav brīva.* (K) *Bez veiksmes vienmēr klājas grūti.* (K) *Auns gan esot padevies nīkulīgs, bet melngalvu šķirne pati par sevi ir laba.* (K) *Malkas šķūnis stāv tukšs.* (K) *Filiāļu funkciju un uzdevumu apjoms palīks nemainīgs.* (K)
2. Stāvokļa, pazīmes maiņas nozīme (tāpat kā *klūt, tikt, tapt – arī mesties, apmesties, atmesties, samesties, nākt, vērsties, izvērsties, palikt*): *Abas spēles izvērtās gandrīz vienādas.* (K) *Cep aptuveni 6–8 minūtes, kamēr malas paliek brūnas.* (K)
3. Šķituma nozīme (*šķīst, šķīsties, likties, izlikties, izskatīties, skaitīties, sacīties*): *Tas, kas reiz šķīta tāls, pēkšņi ir tuvs.* (K) *Ugunscura gaismā gaiši zilā krāsa liksies zaļa, baltā – dzeltena un violetā – brūna.* (K) *Pašlaik, ziedēšanas laikā, astilbjū dobe izskatās patiešām krāšņa.* (K) *Man vēl jānoskaidro, kā īsti jāpiebūvē otra ēka, lai tā skaiļtos atsevišķa būve.* (K)

Modificētāji (agrāk dēvēti arī par semantiskajiem modifikatoriem (Freimane 1985, 32–35; Paele 2003, 91)) ir palīgnozīmē lietoti darbības vārdi, kas kopā ar nenoteiksmi veido izteicēju vai galveno locekli, piešķirot tam modālu, fāzes vai nejausības nozīmi (piemēram, attiecīgi *Mēs gribam strādāt; Mēs sākam strādāt; Mums izdevās pastrādāt*) (VPSV 2007, 237). Modificētāji radušies gramatizējoties: *patstāvīgs darbības vārds > modificētājs*. Paši būdami daļēji desemantizējušies, modificētāji tomēr piešķir patstāvīgajam vārdam semantisku niānsi. Iekļaudamies izteicējā vai galvenajā locekli (vai citās konstrukcijās), modificētāji patstāvīgajam darbības vārdam liek mainīties arī formāli, taču sākotnējās gramatiskās nozīmes konstrukcijā nezūd, bet tikai pāriet no patstāvīgā darbības vārda uz palīgdarbības vārdu. Modificētāji, tāpat kā citi palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, izsaka konstrukcijas gramatiskās nozīmes, taču modificētāju palīgnozīme raksturojama ne tikai kā gramatiska, bet arī kā semantiska. Tiem piemīt trejādas nozīmes (pēc: Kārklīņš 1976, 64–67; Freimane 1985, 32–35). Modificētāji ar **fāzes** nozīmi sīkāk raksturo ar nenoteiksmi apzīmēto darbību.

1. Verbi, kas izsaka darbības sākumu (*mesties, ņemties, sākt, atsākt, iesākt* u. c.): *Nonākot citā valstī un kultūrā, tu meties baudīt visu, ko ceļojums piedāvā.* (K) *Taču tad pamazām tirgū sāka parādīties baravikas, gailenes, bērzlapes.* (K) *Vai tā kādreiz atsāks pukstēt?* (K)
2. Verbi, kas izsaka darbības turpinājumu, ilgšanu (*nebeigt, palikt, turpināt* u. c.): *Esmu pārliecināts, ka dzīve nebeigs mani pārsteigt arī turpmāk.* (K)

gandrīz pilnīgi, bet saitiņverbi tikai daļēji, tiem piemīt leksiskā nozīme, kas ir spilgtāka nekā saitiņām, un tie biežāk nekā saitiņas (izņemot *būt*) lietoti arī kā patstāvīgi darbības vārdi. Tādējādi saitiņas tikai saista teikuma struktūras elementus, kamēr saitiņverbi piešķir izteicējam arī būtisku nozīmes niānsi. Šādi ir gramatizējie arī darbības vārds *būt*: *būt* 'augt, kuplot, elpot, mist, stāvēt utt.' (*viņš bija* 'viņš auga') > *būt* 'augt utt.' (*viņš bija liels* 'viņš auga, kļuva liels') > *būt* 'būt' (*viņš bija liels*) (Mīlenbahs 1898, 25–28; Ambrasas 2006, 155–156). Tomēr saitiņas funkcijā lietoto darbības vārdu desemantizēšanās pakāpi ir grūti noteikt, tāpēc saitiņu un saitiņverbu šķīrums nav uzskatāms par objektīvu.

*Ja iedzīvotāji **paliek** dzīvot denacionalizētajā namā, jārēķinās, ka īres griesti var strauji kāpt. (K) Vēl apmēram pusstundu **turpinām** vārīt uz lēnas uguns. (K)*

3. Verbi, kas izsaka darbības beigas (*beigt, mitēties, pārstāt, rimties u. c.*): *Pērn puķu audzētāji **beidza** maksāt aizņēmumu un paņēma jaunu. (K) Kad bērni **pārstāj** fantazēt? (K)*

Galvenās **modālas** nozīmes modificētāju grupas:

1. Verbi, kas izsaka prasmī, paražu, spēju, iespēju vai – noliegumā – tām ko pretēju (*drīkstēt, ierast, jaudāt, mācēt, mēgt, pagūt, prast, spēt, varēt u. c.*): *Ļoti daudzi no mums **ieraduši** nomainīt realitāti pret savām domām, iedomām un apsvērumiem. (K) Atceros, kā bērnībā **mēdzu** blēdīties, spēlējot aklās visticīnas. (K) Lai cilvēks **spētu** kaut ko radīt, viņam **ir jābū** ieklausīties klusumā un ieiet savā iekšējā telpā. (K)*
2. Verbi, kas izsaka nodomu, gribu, tieksmi, gatavošanos (*apņēmties, censties, gatavoties, grasīties, gribēt, gribēties, mēģināt, tīkot, uzdrošināties, vēlēties u. c.*): *Cilvēki paši **apņēmās** kopt apkārtni. (K) **Centāmi** nokļūt uz pareizā ceļa, bet pēc vairāku stundu braukšanas atkal iestīgām. (K) Viņa **grib** noskaidrot īstenības teoriju, kas atrodas starp faktiem un dzīvajām atmiņām. (K)*
3. Verbi, kas izsaka nevēlēšanos, nepatiku, vilcināšanos, vairīšanos (*baidīties, derties, kaunēties, kautrēties, kavēties, riebties, vairīties, vilcināties u. c.*): *Parasti pircēji **baidās** šos produktus pirkt, jo nezina, kā tos pagatavot. (K) Viens no vīriešiem atzinies, ka sabiedrībā **kautrējas** nosaukt savu nodarbošanos. (K) **Riebjas** lasīt mūžīgo „kurš” vienkāršā „kas” vietā, adverbu verba vietā, bezgalīgos prievārdus un to lietojumu nevietā. (K)*
4. Verbi, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību (*pieklāties, nākties, vajadzēt u. c.*): *Man pat **nācās** pielaikt bārdu un kļūt par Ziemassvētku vecīti. (K) Ja nebūtu makulatūras, **vajadzētu** nocirst 7579 kokus, lai saražotu atbilstošu papīra daudzumu, lēš akcijas rīkotāji. (K)*

Izpausmes veida nozīme piemīt modificētājiem, kas izsaka nejausību (*gadīties, izdoties, laimēties, trāpīties u. c.*): *Domāju, nu labi, mūsu paaudzei **gadījās** piedzimt tādos laikos. (K) Kāpēc latviešiem **izdodas** vienoties tikai ekstrēmos apstākļos? (K) Man **laimējās** būt īstajā vietā un īstajā laikā. (K)*

Šāds pats darbības vārdu gramatisko funkciju dalījums kopumā pastāv arī bērnu valodā, īpaši, ja pēti bērnu valodu bez viņu vecuma ierobežojuma. Lietots **palīgdarbības vārds** *būt* darbības vārdu saliktajās tagadnes un pagātnes formās, piemēram:

*Laime ir tas, kas, ja, piemēram, tu **esi** saņēmis dāvanu vai izlūdzies balonu vecākiem. 8 g. („Jēdzieni”, ID 65)*

*Sarkangalvīte ar omi devās uz mājām pie mammas, jo ome **bija** kļuvusi vesela un jaudāja iet Sarkangalvītei līdzī. No tā laika vilku Sarkangalvīte vairs **nebija** satikusi. 6 g. (Markus 2003, 106)*

Sastopamas arī **saitīņas**, galvenokārt *būt*, bet reizēm arī citas, piemēram, *kļūt*:

Laime ir ģimene. 7 g. („Jēdzieni”, ID 68)

*Citu reizi, kad es nāku, man nav bailes, bet šoreiz ap sirdi **kļūst** nelabāk.* 5 g. (Markus 2003, 105)

Aplūkotajā valodas materiālā visbiežāk lietotie **modificētāji** ir *varēt* un *gribēt*, sastopams arī *drīkstēt*:

*Darbs ir tāda lieta, kur **var** nopelnīt naudu.* 7 g. („Jēdzieni”, ID 114)

*Sarkangalvīte izcepa pīrāgus, maizes, salika grozā un ... **nevarēja** panest.* 3 g. (Markus 2003, 85)

*Es labāk zīmēšu, es **negribu** stāstīt.* 4 g. (Markus 2003, 89)

*Kad bites vāc medu, **nedrīkst** traucēt.* 5/6 g. (Markus 2007, 121)

Veids, kādā bērnu valodā ienāk palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, spilgti rāda iepriekš aplūkoto gramatizēšanās procesu, un bērnu valoda blakus diahroniskajam valodas materiālam ir būtisks gramatizēšanās izpētes avots.

Kad bērnu valodā parādās paši pirmie darbības vārdi, tiem var vēl nebūt darbības vārdu nozīmes. Vēlāk tie tiek lietoti kā patstāvīgi darbības vārdi, un tikai pēc tam šiem darbības vārdiem tiek piešķirta palīgnozīme.

– *Vai tu gribi padzerties?*

– *Gibi.* 1 g. 10 mēn.

Kā redzams piemērā, sākotnēji darbības vārds var tikt lietots arī ar plašāku nozīmi – ‘jā, gribu padzerties’. Citās situācijās *gibi* attiecīgā bērna valodā tiek lietots arī ar nozīmi ‘gribu to redzēt vēlreiz’ un vēl citām. Taču tas var nozīmēt arī vienkārši ‘gribu’.

Jau pavisam drīz, sākot veidot teikumu konstrukcijas, darbības vārdiem tiek piešķirta arī palīgnozīme (***gribu dzert, tas ir suns***).

Tāad gramatizēšanās procesu bērnu valodā shematiski varētu attēlot šādi:

darbības vārds ar vispārinātu, plašāka izteikuma nozīmi > patstāvīgs darbības vārds > palīgnozīmē lietots darbības vārds.

Kā rāda pieejamais valodas materiāls, sākotnēji tomēr lietoto konstrukciju dažādība ir ierobežota, tāpat kā pats palīgnozīmē lietoto darbības vārdu skaits – tiek lietoti vispār valodā visbiežāk sastopamie (vai – precīzāk – vecāku, vecvecāku, auklīšu valodā, apkārtējā valodas vidē visbiežāk sastopamie) palīgnozīmē lietotie darbības vārdi visbiežāk sastopamajās konstrukcijās: saitiņa *būt*, vēlāk arī *kļūt*, modificētāji *gribēt*, *vajadzēt*, *varēt*, *drīkstēt*, jau vēlāk palīgdarbības vārds *būt*. Saliktās laika formas parādās vēlāk, jo ir iespēja aptuveni to pašu izteikt ar vienkāršajām formām, tāad vienkāršāk. Konstrukcijās ar modificētājiem palīgnozīme, liekas, sākotnēji netiek īsti izjusta, sal. *gribu dzert* un *gribu sulu*. Šajā laikā pārējās nozīmes, kas pieaugušo valodā tiek izteiktas ar palīgnozīmē lietoto darbības vārdu konstrukcijām, bērnu valodā tiek izteiktas ar vienkāršākām konstrukcijām.

Tas būtībā sakrīt arī ar literatūrā pausto uzskatu, ka bērnu valodā kopumā vispirms var parādīties nenobriedušas konstrukcijas un, tikai runai attīstoties, tās var pāriet nobriedušās, pieaugušo valodai raksturīgās konstrukcijās, lai arī tas nav attiecināms uz visām konstrukcijām valodā. Atsevišķo konstrukciju tā dēvēto

„negramatisko” formu parādīšanās pirms pieaugušo valodas formām rāda, ka bērni mācās un izzina likumības, nevis vienkārši apgūst izpausmes. Jāņem vērā arī attiecīgo konstrukciju biežums vecāku runā, kas būtiski ietekmē šo konstrukciju parādīšanos bērna valodā (Brown and Hanlon 2004).

Te jāpiemin arī pētījums, kuru veicis Rodžers Brauns (*Roger Brown*) un kurā skatīts, kādā secībā triju angļiski runājošu bērnu valodā parādās noteiktas morfoloģiskas formas un konstrukciju elementi, piemēram, daudzskaitļa forma, regulāri veidojamā vienkāršā pagātne, neregulārā vienkāršā pagātne, artikuli u. c., tostarp arī saitiņa – gan pilnā, gan saīsinātā, resp., klītiskā, un pilnais un saīsinātais palīgdarbības vārds. Šajā pētījumā atzīts, ka no palīgnozīmē lietotajiem darbības vārdiem bērnu valodā pirmā parādās pilnā saitiņa, taču vēlāk nekā atsevišķas citas morfoloģiskas formas. Pārējie palīgnozīmē lietotie darbības vārdi sastopami jau ievērojami vēlāk, no tiem vispirms parādās pilnais palīgdarbības vārds, tad klītiskā saitiņa, un pēdējais ir klītiskais palīgdarbības vārds (Brown 2004, 275). Modālie darbības vārdi šai pētījumā diemžēl nav iekļauti.

Par palīgnozīmē lietoto darbības vārdu parādīšanās secību latviešu bērnu valodā pilnīgi droši nevar spriest ierobežotā pieejamā valodas materiāla dēļ, taču izsecināms, ka pēdējie parādās palīgdarbības vārdi saliktajās laika formās. Par to liecina arī Veltas Rūķe-Draviņas raksturotais valodas materiāls („Latviešu meitene apgūst savu pirmo valodu”, 1993), kur saliktā tagadne ar *ir* pirmo reizi novērota 2,5 g. vecumā (*tagad ir [at]braucis pastnieks*³ 2 g. 6 mēn., *tas lielais [lācītis] melno degunu ir [iz]staigājis* 2 g. 9 mēn., *to ir Dainis zīmējis* 2 g. 11 mēn. (Rūķe-Draviņa 1993, 39)), saliktā pagātne parādās vēlāk (*es bi ‘biju’ ēdusi ķīseli* 3 g. 9 mēn. (Rūķe-Draviņa 1993, 40)) un saliktā nākotne vēl vēlāk ([*kad es pārnākšu*] *pasaki, kādi mani bērni ‘lelles’ būs bijuši; vēlāk viņi būs norunājušies ‘izrunājušies’* 4 g. 2 mēn. (Rūķe-Draviņa 1993, 40)). Šīs pašas meitenes runā atsevišķiem darbības vārdiem vienkāršo laika formu šķīrums parādās ap 2 gadu vecumu (Rūķe-Draviņa 1993, 36). Savukārt atstāstījuma izteiksmes un vēlējuma izteiksmes formas reģistrētas vēl vēlāk nekā saliktās laika formas īstenības izteiksmē – ap 3–4 gadu vecumu (Rūķe-Draviņa 1993, 43).

Sprīžot pēc citiem valodas materiāla avotiem, biežāk lietotās saitiņas un modificētajai tiek lietoti jau kādu laiku pirms palīgdarbības vārdiem.

Saitiņas funkcijā citi darbības vārdi, izņemot *būt*, parādās reti un vēlāk, bet atsevišķi ir lietoti. Piemēram, D. Markus grāmatā „Bērna valoda: no pirmā kļiedziņa līdz pasakai” atrodamajās bērnu stāstītajās pasakās par Sarkangalvīti tie ir ar pazīmes maiņas nozīmi, kā arī pazīmes piemītības nozīmi:

Meitenīte raudāja, raudāja, bet tad palika priecīga. Mamma vecmāmiņai nopirka kāmīti, un viņa palika priecīga. 5 g. (Markus 2003, 100)

Sarkangalvīte ar omi devās uz mājām pie mammas, jo ome bija kļuvusi vesela un jaudāja iet Sarkangalvītei līdz. 6 g. (Markus 2003, 106)

Es aiziešu uz vecmāmiņas mājiņu, apēdīšu vecmāmiņu un izlikšos par vecmāmiņu. 7 g. (Markus 2003, 112)

Vairāk šādu lietojuma gadījumu sastopams jau vecāku bērnu stāstījumā:

³ Piemēri citēti, neievērojot lielāko daļu fonētisko īpatnību, jo pārējos izmantotajos avotos tās nav tik detalizēti reģistrētas.

*Viņas māte palūdza, lai Sarkangalvīte aiziet pie vecāsmammās, jo viņa **jutās** slima un vientuļa.* 12 g. (Markus 2003, 137)

*Kad vilks pamodās, viņš **jutās** ļoti izslāpis.* 12 g. (Markus 2003, 138)

*Sarkangalvītei **metās** mazliet bail, bet, lai omu uzjautrinātu, viņa sacerēja dziesmiņu par meitenīti, kurai nebija bail.* 12 g. (Markus 2003, 137)

Sastopams arī netipisks darbības vārds saitiņas funkcijā ar pazīmes maiņas nozīmi:

*„Kāpēc tev ir tik liels un brūns deguns?” – „Es jau tev teicu, ka man ir tik lielas iesnas, kad es šķaudu, man deguns **izstiepjās** šausmīgi garš!” – „Kāpēc tev ir tik lieli zobi?” – „Es sen neesmu neko ēdusi, un mani zobi **izstiepās** tik gari!”* 10 g. (Markus 2003, 136)

Ar modificētājiem ir līdzīgi – visbiežāk sastopamie, kā jau minēts, ir *gribēt*, *varēt*, arī *drīkstēt*, domājams, arī *vajadzēt*, bet atsevišķos gadījumos lietoti arī citi, lielākoties ar fāzes nozīmi, taču sastopami arī daži citu nozīmju modificētāji:

*Un tad Sarkangalvīte **sāka** puķītes lasīt.* 3 g. (Markus 2003, 129)

*Kad viņi bija izņemti ārā no vēdera, viņi **sāka** atgūties.* 7 g. (Markus 2003, 112)

*„Laikam nāk pavasaris!” teica meitiņa un tad **turpināja** ar vilku iet kopā.* 3 g. (Markus 2003, 129)

*Vilks labdienu nepadeva, bet **metās** aprīt vecmāmiņu.* 5 g. (Markus 2003, 102–105)

[..] vilks **nemācēja** peldēt un tāpēc noslīka. 4,5 g. (Markus 2003, 133)

*Sarkangalvīte ar omi devās uz mājām pie mammās, jo ome bija kļuvusi vesela un **jaudāja** iet Sarkangalvītei līdz.* 6 g. (Markus 2003, 106)

*Tomēr [Sarkangalvīte] **uzdrošinājās** ienākt iekšā un tad saredzēja vecmāmiņu, gulēdamu krēslā.* 8 g. (Markus 2003, 117)

Jāpiemin arī kāds piemērs, kur, salīdzinot ar atbilstošajiem izteikumiem citu bērnu stāstījumos, trūkst modificētāja vai, iespējams, saitiņas vēlējuma izteiksmes formā. Arī šis piemērs var liecināt par to, ka palīgnozīmē lietotie darbības vārdi kopumā bērnu valodā parādās vēlāk nekā patstāvīgu darbības vārdu vienkāršās formas:

„Cik tev liela mute!” – „Lai tevi labāk apēst!” 5 g. (Markus 2003, 89)

Sal. ar: *„Kāpēc tev ir tik lieli zobi?” – „Lai **varētu** apēst!”* 4 g. (Markus 2003, 96)

Atsevišķi jārunā par īpatnējām konstrukcijām, kas parādās bērnu valodā un kurās iesaistīti palīgnozīmē lietotie darbības vārdi. Domājams, ka tādu ir vairāk, īpaši sākotnējā valodas apguves posmā, taču manā rīcībā ir nonākusi viena:

es gribu derēt ‘es gribu, lai der’ 2 g. 3 mēn.

es gribu putru uztaisīt ‘es gribu, lai (tu) uztaisi putru’ 2 g. 7 mēn.

Abi piemēri ir saklausīti vienas un tās pašas meitenes valodā, un pēc šāda parauga viņa aktīvi veido atbilstošas konstrukcijas līdz 2 g. 8 mēn. vecumam un, iespējams, darīs to vēl ilgāk. Piemēros ir izmantota modificētāja konstrukcija,

nešķirot ar otro darbības vārdu nosauktās darbības veicēju. Tātad, domājams, noticis modificētāja konstrukcijas nozīmes paplašinājums bērna uztverē.

Secinājumi

Tas, kā bērnu valodā ienāk palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, rāda darbības vārdu gramatizēšanās procesu, un bērnu valoda blakus diahroniskajam valodas materiālam ir būtisks gramatizēšanās izpētes avots. Gramatizēšanās process bērnu valodā shematiski attēlojams šādi:

(darbības) vārds ar vispārīnātu nozīmi > patstāvīgs darbības vārds > palīgnozīmē lietots darbības vārds.

Izņemot pirmo šā procesa posmu, bērnu valodā pastāv tāds pats darbības vārdu gramatisko funkciju dalījums kā vispārlietojamā valodā. Taču sīkāk ir pētījams tas, kādā secībā dažādās gramatiskās funkcijas bērnu valodā ienāk. Lai arī šim pētījumam pieejamais bērnu valodas materiāls bija ierobežots, var secināt, ka pirmie bērnu valodā parādās patstāvīgi darbības vārdi. Palīgnozīmē lietotos darbības vārdus bērni sāk lietot vēlāk, sākotnēji tiek lietoti vecāku valodā (arī vecvecāku, auklīšu, kā arī apkārtējā valodas vidē kopumā) visbiežāk sastopamie palīgnozīmē lietotie darbības vārdi visbiežāk sastopamajās konstrukcijās. To parādīšanās secība ir šāda: saitiņa *būt* un modificētāji *gribēt, vajadzēt, varēt* (pagaidām nav droši izsecināms, vai pirmā ir saitiņa vai kāds no modificētājiem), palīgdarbības vārds *būt* (sākumā īstenības izteiksmes saliktajās tagadnes formās, pārējās formas parādās ievērojami vēlāk).

Ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem bērnu valodā sastopamas arī vispārlietojamai valodai neraksturīgas konstrukcijas, kas liecina par bērnu radošo pieeju, apgūstot un lietojot valodu. Šādas konstrukcijas tiek radītas palīgnozīmē lietoto darbības vārdu lietošanas sākumposmā, kamēr darbības vārdu gramatisko funkciju sistēma vēl nav pilnībā izprasta.

Tomēr kopumā jāsecina, ka objektīva pētījuma veikšanai vispirms būtu nepieciešami vēl vairāki vākumi un pētījumi par atsevišķu bērnu valodas attīstību, līdzīgi tam, kāds ir V. Rūķes-Draviņas grāmatā „Latviešu meitene apgūst savu pirmo valodu”. Tad arī par darbības vārdu gramatiskajām funkcijām varētu ko drošāk un pilnīgāk izsecināt, jo lielākā daļa pašreiz brīvi pieejamā valodas materiāla ir vākta citādi, citiem pētniecības mērķiem un gramatikas attīstības izpētei nav piemērota.

Avoti

1. Freidenfelds, I. J., Lapāne, D., Markus, D. 2009. *Bērnu valodas vārdnīca*. Rīga: RPIVA Bērnu valodas pētījumu centrs.
2. *Jēdzienu interpretācija bērnu zīmējumos*. RPIVA Bērnu valodas pētījumu centra bērnu valodas datubāze. Pieejams: http://www.rpiva.lv/index.php?mh=bvpc_jedzieni (skatīts 23.10.2011.)
3. LU Matemātikas un informātikas institūts. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*. (Izmantots „miljons-2.0”.) Pieejams: www.korpus.lv
4. Markus, Dace. 2003. *Bērna valoda: no pirmā kliedziņa līdz pasakai*. Rīga: Rasa.
5. Markus, Dace. 2005. *Bērns runā kultūras pasaulē*. Rīga: Rasa.

6. Rūķe-Draviņa, Velta. 1993. *Latviešu meitene apgūst savu pirmo valodu*. Rīga: Dio Nordik.

Literatūra

1. Ambrazas, Vytautas. 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
2. Beitiņa, Maigone. 1964. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*). *Teikuma uzbūve*. Rakstu krājums. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 7-50.
3. Bergmane, A., Blinkena, A., Grabis, R., Sokols, E. (red.) 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II. Sintakse*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
4. Brown, R., Hanlon, C. 2004. Derivational Complexity and Order of Acquisition in Child Speech. In: Lust, B. C., Foley, C. (eds.) *First Language Acquisition: The Essential Readings*. Blackwell Publishing, 155–175.
5. Brown, R. 2004. The Order of Acquisition. In: Lust, B. C., Foley, C. (eds.) *First Language Acquisition: The Essential Readings*. Blackwell Publishing, 274-278.
6. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
7. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums. 9. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 125-131.
8. Kārklīšs, Jūlijs. 1974. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē*. I daļa. Otrs papildināts izdevums. Rīga: P. Stučkas LVU redakcijas un izdevniecības daļa.
9. Kārklīšs, Jūlijs. 1976. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Mācību līdzeklis sintaksē. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
10. Maguire, M. J., Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R. M. 2006. A Unified Theory of Word Learning: Putting Verb Acquisition in Context. In: Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R. M. (eds.) *Action Meets Word. How Children Learn Verbs*. Oxford University Press, 364-391.
11. Mīlenbahs, Kārlis. 1898. *Teikums*. Rīga: Pūcīšu Ģederta apgādība.
12. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.
13. Trask, R. L. 2000. *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
14. Valdmanis, J. 1989. Teikums. Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmanis, J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 13-141.
15. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

In the article, grammatical functions of Latvian verbs are discussed, especially focusing on the verbs used as auxiliaries – auxiliary verbs themselves, as well as copulas and modal verbs. The basis of such distinction of verb groups in Latvian is the process of grammaticalization, as the auxiliaries were initially used as independent verbs. This is proved also by the use of these verbs in children's language.

The aim of this study is to state which grammatical functions of verbs exist in children's language and to find out which of them is acquired first and which ones later, as well as to analyze auxiliary verb constructions that are characteristic only of children's language. The problems of such research are also stated – the main one of them being an insufficient amount of Latvian children's language material that can be widely accessed for this kind of research. To be able to objectively analyze the way that the grammatical system of children's language develops, first several overall studies on the language acquisition of a separate child should be done.

In the article, it is concluded that the grammatical functions of verbs are the same both in children's language, as well as in fully formed language. The first ones to be acquired in children's language are independent verbs. Auxiliary verbs and other groups are acquired later on, the first of them being the ones that are most frequently used in their parents' language. The sequence of how these verbs appear in children's language is as follows: copula *būt* 'be', modal verbs *gribēt* 'want', *vajadzēt* 'need', *varēt* 'can', auxiliary verb *būt* 'be' (first in the indicative analytic present forms with the other forms following much later). There are also constructions with auxiliary verbs used in the children's language that are not characteristic of fully formed language.

Darbības vārds *SACĪT* un netiešas informācijas izteikšana

The Verb Sacīt and the Marking of Indirectly Expressed Information

Liene Kalviša

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
 Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
 E-pasts: *lienek@lanet.lv*

Evidencialitāte saistīta ar vienu no izteikuma semantiskajiem parametriem, kas atspoguļo savstarpējo saikni starp teksta autoru un sniegto informāciju, konkrēti – atsauci uz šīs informācijas avotu. Norāde uz netieši saņemtu informāciju un tās izteikšanas līdzekļi ir viens no visplašāk apspriestajiem jautājumiem evidencialitātes analīzes sakarā. Pārstāstošā jeb citējošā nozīme ir viens no netiešas evidencialitātes tipiem, kas norāda uz informāciju, kura saņemta no citas personas, dzirdēta, noklausīta, pārstāstīta u. tml. veidā iegūta. To var uzskatīt arī par vienu no izplatītākajiem evidencialitātes tipiem pasaules valodās, kas tiek gramatiski marķēts. Evidencialitātes un gramatizēšanās savstarpējā saistība ir aktuāls pētījumu objekts ārzemju valodniecībā, turpretī latviešu valodniecībā šis jautājums pagaidām nav analizēts. Raksta uzmanības centrā izvirzīta darbības vārda *sacīt* vārdformas *saka* analīze saistībā ar netiešas informācijas izteikšanu un gramatizēšanās/leksikalizēšanās procesu. Viens no izplatītākajiem gramatiskās evidencialitātes veidošanās avotiem ir tieši runas verbu gramatizēšanās rezultāts, tāpēc rakstā analizēts vārdformas *saka* lietojums dažāda veida sintaktiskajās funkcijās un konstrukcijās, salīdzinot šī darbības vārda funkcijas katrā konkrētajā lietojumā.

Atslēgvārdi: evidencialitāte, gramatizēšanās, netieši saņemta informācija, informācijas avots, leksiskā nozīme.

Ārzemju un arī latviešu valodniecībā arvien aktuālāka kļūst evidencialitātes analīze dažādos aspektos. Šajā rakstā uzmanība tiks pievērsta vienai evidencialitātes nozīmei, proti, netieši saņemtas informācijas izteikšanai. Tiks analizēts darbības vārda *sacīt* vārdformas *saka* lietojums un tā iespējamā saistība ar gramatizēšanos vai leksikalizēšanos, kā arī mēģināts atbildēt uz jautājumu, vai vārdformu *saka* varētu uzskatīt par evidencialitātes gramatisko/leksisko marķētāju latviešu valodā.

Joprojām valodniecībā nav izstrādāta konsekventa evidencialitātes jēdziena definīcija, taču, cenšoties pielāgot tās izpratni latviešu valodas piedāvātajām iespējām izteikt evidenciālas nozīmes, to var definēt kā semantisku kategoriju, kuras galvenā funkcija ir norādīt uz teksta autora rīcībā esošās informācijas avotu vai šīs informācijas ieguves veidu. Resp., tas ir veids, kā valodā tiek marķēta cilvēka pieredze un zināšanas. Turpinājumā – dažas jēdziena definīcijas. Tās ir diezgan

dažādas un pievērš uzmanību atšķirīgiem evidencialitātes aspektiem – informācijas avots, teksta autora attieksme, pārliecības pakāpe, epistēmiskā modalitāte u. tml.:

„Evidencialitāte attiecas uz informācijas avotu, uz kura pamata runātājs izsaka savu apgalvojumu; tas var būt cita runātāja izteikums, secinājums, kas balstīts uz tā, ko redz, dzird vai uztver citā veidā, kā arī pieņēmumi, kas balstīti uz veselā saprāta vai vispārīgām zināšanām par situāciju.” (Wiemer 2006, 34)

„Modalitātes paveids, kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma (sprieduma apgalvojuma) saturu, norādot, ka teksta autors nav pārliecināts par teksta satura patiesumu vai ka tekstam ir cits autors.” (Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007, 112)

„Epistēmiskās modalitātes paveids, kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu, balstoties uz faktiem, kas ir teksta autora rīcībā ..” (Palmer 2001, 8–9)

„Lingvistiska kategorija, kuras galvenā nozīme ir informācijas avots.” (Aikhenvald 2004, 3)

Tradicionāls evidencialitātes kategorijas dalījums (skat. shēmu) atkarībā no informācijas avota veida ir tieša (teksta autors pats ir bijis situācijas liecinieks) un netieša informācija (uztverta netieši – secināta, dzirdēta no citas personas u. c.).

Tieša informācija:

- 1) dzirdēta;
- 2) redzēta;
- 3) ar citiem sajūtu orgāniem uztverta.

Netieša informācija:

- 1) atstāstīta:
 - a) no konkrētas personas saņemta;
 - b) dzirdēta no nekonkrētiem avotiem;
 - c) tautas kopējais zināšanu fonds, pieredze;
- 2) secināta:
 - a) no rezultātiem;
 - b) ar spriedumu palīdzību.

Kā redzams, netieša informācija tiek iedalīta no trešās personas saņemtā un secinājumos iegūtā informācijā. Savukārt secināšanā daļa tiek dalīta atkarībā no darbības rezultativitātes vai paša teksta autora spriedumiem, zināšanām (Willet 1988, 57). Rakstā uzmanības centrā tiks izvirzīta informācija, kas saņemta no citiem avotiem, resp., atstāstīta.

Latviešu valodā pagaidām nav termina, kas apzīmē no trešās personas saņemtu informāciju. Taču pasaules valodniecībā šai nozīmei atrodami dažādi apzīmējumi: *citātīvs*, *kvotatīvs*, *renaratīvs*, *meditatīvs* (Плунгян 2000; De Haan 2001; Lazard 2001). Latviešu valodas terminoloģijai atbilstošs būtu jau citās valodās lietotais termins *citātīvs*. Šī nozīme ir viens no netieši saņemtas informācijas tipiem, kas norāda uz informāciju, kura saņemta no citas personas, dzirdēta, noklausīta, pārstāstīta u. tml. veidā iegūta. Gandrīz katrā valodā ir viens vai vairāki veidi, kā norādīt uz faktu, ka konkrētā informācija saņemta no cita avota, resp., saņemta

netieši. Līdz ar to šis informācijas saņemšanas tips var tikt uzskatīts par universālu evidencialitātes nozīmi.

No trešās personas saņemtai informācijai var būt dažādas vispārinājuma pakāpes – sākot no informācijas, kas saņemta no konkrēta avota, līdz informācijai, ko sniedz kopējais zināšanu fonds vai pieredze.

Informācijas pilnīguma vai ticamības pakāpe var tikt konkretizēta atkarībā no informācijas avota tipa:

- 1) informācija, kas iegūta no konkrētas personas, personu kopuma, konkrēti zināma avota, tātad informācija ietver pirmās pakāpes pastarpinājumu;
- 2) informācija, kas iegūta baumu, valodu rezultātā, netiek konkretizēts tās sniedzējs, dota tikai vispārīga norāde, ka konkrēts uzskats sabiedrībā pastāv;
- 3) informācija, kuras avots saistās ar tautas kopējo zināšanu fondu, tādā gadījumā informācijas avots nav būtisks, jo informācijai piemīt augsta ticamības pakāpe un teksta autors uz to pašlūg.

Valodās katrs no šiem apakštīpiem var būt izteikts ar savu gramatisko marķētāju. Latviešu valodā netieši saņemta informācija tiek marķēta ar gramatiskiem un leksiskiem līdzekļiem. Kā gramatiskais netieši saņemtas informācijas izteikšanas līdzeklis latviešu valodā minama atstāstījuma izteiksme, kuras primārā funkcija ir norādīt, ka informācija saņemta no citas personas vai zināma netieši. Atstāstījuma izteiksmi var lietot visu minēto informācijas tipu izteikšanai. Konkrētais informācijas apakštīps konstatējams kontekstā. Informācijas netiešo raksturu latviešu valodā bieži izsaka sintaktiskas konstrukcijas – salikti teikumi ar informācijas avota norādi virsteikumā, kā arī leksiski līdzekļi – iespraudumi, konkrētas semantikas darbības vārdi. Informācijas avotu var šķirt pēc šādām pazīmēm:

- 1) nekonkrēti nosaukts informācijas avots (piemēram: *runā; tiek lēsts; baumo* u. tml.);
- 2) konkrēti nosaukts informācijas avots, piemēram:
 - a) informācijas sniedzēja vārds un/vai uzvārds;
 - b) ziņu aģentūra;
 - c) noteiktu un ierobežotu cilvēku kopumu pārstāvošs orgāns vai arī tā pārstāvji, kuru identitāte netiek konkretizēta;
 - d) profesijas, tautības, interešu grupas u. c. pārstāvji;
 - e) pētījumi, dati, statistika u. c.

Netieši saņemtas informācijas izteikšanas līdzekļus latviešu valodā semantiski var šķirt pēc divām pazīmēm:

- 1) tieša norāde uz informācijas avotu;
- 2) norāde uz informācijas netiešo raksturu.

Norāde uz informāciju, kas saņemta no citiem avotiem, ir būtiska gan ikdienas komunikācijā, gan valodas sistēmā vispār. Liela daļa no ikdienā saņemtās informācijas ir saistīta ar citu personu teikto, komunikācija galvenokārt balstīta uz dažāda pastarpinājuma pakāpes informācijas pārraides. Arī plašsaziņas līdzekļu valodas nepieciešams komponents ir norāde uz saņemtās informācijas avotu, tādā

veidā norādot, cik autoritatīvs un uzticams ir informācijas sniedzējs, no kā lielā mērā atkarīga informācijas ticamība.

Evidencialitātes un gramatizēšanās savstarpējām attieksmēm uzmanību pievēršusi evidencialitātes pētniece Aleksandra Aihenalde (*Alexandra Aikhenvald*), norādot, ka evidenciāļi vēsturiski veidojušies dažādi – daļa no vārdiem, kas ir gramatizējušies, daļa no t. s. evidenciālām stratēģijām (Aikhenvald 2004, 271). Par evidenciālām stratēģijām tiek saukti dažādi valodas līdzekļi, kas no īstiem evidenciāļiem atšķiras ar to, ka evidencialitāte ir to blakus nozīme (Aikhenvald 2004, 105). Evidenciāļi pēc to izcelsmes ir neviendabīgi. Bieži vien evidenciālas stratēģijas vēsturiski ir evidenciāļu avots, resp., laika gaitā, zaudējot savu pamatnozīmi, kā primārā izvirzās evidenciālā nozīme un konkrētais līdzeklis valodā sāk funkcionēt kā evidencialitātes marķētājs. Piemēram, mūsdienu persiešu valodā perfekts var marķēt informāciju, kas saņemta netieši, savukārt imperfekts var attiekties uz informāciju, kas saņemta nepastarpināti. Bet spāņu valodā pluskvamperfekts tiek lietots, lai norādītu uz „netiešām zināšanām”. Taču pamatnozīme tam ir cita, lietojums evidenciāļa funkcijā ir tikai viena no pluskvamperfekta papildu nozīmēm (Aikhenvald 2004, 114). A. Aihenalde norāda, ka dažādas valodas kategorijas, kā izteiksme, modalitāte, persona, arī nākotnes vai pagātnes laiks u. c. var attīstīt sevī iezīmes, kas attiecas arī uz evidencialitāti (Aikhenvald 2004, 105). Valodā var tikt lietotas dažādas evidenciālas stratēģijas dažādos kontekstos un ar dažādām nozīmes niansēm. Evidenciālās stratēģijas nav universālas, tās atkarīgas no katras valodas lietojuma īpatnībām. Evidenciālo stratēģiju jēdziens latviešu valodniecībā nav pētīts, un tas noteikti ir uzmanības vērts pētījuma objekts, tomēr šajā rakstā evidenciālo stratēģiju plašāka analīze netiks veikta. Gramatiskās evidencialitātes izpausmi analizējis arī franču valodnieks Žilbērs Lazards (*Gilbert Lazard*), balstoties uz Balkānu un Tuvo Austrumu valodās atrodamajām iezīmēm. Pēc viņa domām, par evidencialitāti kā gramatisku kategoriju valodā var runāt tikai tādā gadījumā, ja valodā pastāv t. s. *evidencialitātes marķētais reģistrs* un *neitrālais reģistrs* (marķētais – neitrālais diskurss), resp., valodas lietotājam ir iespēja izvēlēties – lietot vai nelietot konkrētajā situācijā evidenciālas nozīmes marķētāju (Lazard 2001, 360). Turpretī, ja valodā evidenciāla nozīme atkarībā no konteksta vai runas situācijas var piemist kādam valodas līdzeklim, kura primārā funkcija ir izteikt citu nozīmi, tad var teikt, ka šādā gadījumā gramatiskā evidencialitāte atrodas tikai noteiktā savas attīstības posmā, bet vēl nav izveidojusies kā gramatiska kategorija (Lazard 2001, 360). Attiecinot šo uzskatu uz latviešu valodu, jāsecina, ka latviešu valodā nevar runāt par plašu gramatiskās evidencialitātes sistēmu, taču ir iespējams runāt par atsevišķiem valodas elementiem, kuru primārā funkcija ir evidenciālas nozīmes izteikšana. Un viens no tiem ir vārdformas *saka* lietojums evidencialitātes marķētāja funkcijā.

Kā norāda A. Aihenalde, visbiežāk evidenciāļi, kas marķē netieši saņemtu jeb pārstāstītu informāciju, veidojušies no gramatizētiem runas vārdiem (Aikhenvald 2004, 271). Autore min vairākus veidus, kā pasaules valodās runas vārdi gramatizēšanās ceļā pārtapuši par netiešas informācijas marķētājiem. Piemēram, reanalīzes procesa rezultātā salikts pakārtots teikums, ko veido papildinātāja palīgteikums un runāšanas verbs virsteikumā, var kļūt par vienkāršu teikumu, zaudējot abu teikuma daļu savstarpējo pakļautību (Aikhenvald 2004, 272). Pēc raksta autores domām, šo parādību var attiecināt arī uz latviešu valodu. Piemēram,

teikumu *Saka, ka cilvēka labākais draugs ir suns* var drīzāk uztvert kā vienkāršu teikumu, nevis saliktu pakārtotu, jo netiek izjesta teikuma daļu savstarpējā pakļautība un palīgteikums jēdzieniski pārņem virsteikuma funkciju, turpretī galvenais verbs *saka* ir daļēji gramatizējies un norāda uz informācijas netiešo raksturu. Šī parādība tiks analizēta turpmākajā raksta daļā.

Vārdforma *saka* sastopama dažāda veida sintaktiskajās konstrukcijās un var veikt šādas funkcijas:

- 1) nosaukt kādu situācijas objektu (*ko saka?, kam saka?* u. tml.):

Rīgas Dinamo saka paldies līdzjutējiem. (G)

Kā panākt, lai mana meitiņa saka taisnību? (G)

Brigmanis saka to pašu, ko Segliņš. Interesanti, kā viņi nezina, ko citi saka? (G)

- 2) atrasties virsteikumā, kuru paskaidro sekojošs palīgteikums; iespējami divi izteikumu veidi:

a) darītājs tiek nosaukts: *X saka, ka ..*

Vīrs saka, viņš gribētu vasaras māju Ziemeļkurzemes jūrmalā. (G)

Atvadoties garās sarunas beigās viņš pēkšņi saka, ka viņa vecmāmiņa esot latviete. (G)

Pretēji farmakoloģijai, kas saka, ka vienīgais patiesais drauds ir vīruss, pastāv cita teorija. (G)

b) darītājs nosaukts netiek: *Saka, ka ..*

Saka jau, ka tieši pārdzīvojumos rodas jauni mākslinieciskie sasniegumi. (G)

Pļaviņās saka, ka tas ir dārgi, bet Ogrē brīnījās, kur tik lēti. (G)

Kādā valsts iekārtā mēs dzīvojam? Saka, ka tā esot demokrātija. (G)

Saka jau, ka divreiz uz viena un tā paša grābekļa nevar uzkāpt, bet es to izdarīju. (G)

Redzams, ka starp pirmo un otro teikuma apakštīpu pastāv atšķirība. Pirmajā gadījumā skaidri norādīts informācijas avots, *saka* lietots, apzīmējot runāšanas procesu, kurā iesaistīta konkrēta persona. Otrajā gadījumā *sacīt* galvenā funkcija ir netiešas informācijas marķēšana, pats informācijas avots nosaukts netiek vai arī tas šai situācijā nav svarīgs. Nosaucot pašu sacītāju, teiktajam tiek piešķirta autorība un izteiktais viedoklis saistīts ar konkrēto personu. Savukārt *saka* viens pats, bez subjekta, izteikumam drīzāk piešķir netiešas informācijas raksturu, konkrēti nenosaucot informācijas avotu. Ar runāšanas procesu vai atstāstīšanu bieži vien šādiem teikumiem nav lielas saistības, to semantika galvenokārt ir saistīta ar vispārzināmu saturu. Šie izteikumi vairs netiek saistīti ar kādu konkrētu sacītāju, tie drīzāk ir tradicionāli un visiem zināmi. Valodā un tradīcijā tie saglabājušies nostāstu formā, un autorības nozīme tiem nekad nav bijusi aktuāla. *Sacīt* ietilpina sevī ne vairs tikai runāšanas nozīmi, bet arī zināšanas, pieredzi. Informācija ne vienmēr ir iegūta pārstāstot, tā var būt arī kādreiz dzirdēta, balstīta pieredzē, vispārzināma u. tml. *Sacīt* konkrētā lietojumā var ietvert dažādas nozīmes nianšes, pateicoties savai vispārīgajai leksiskajai nozīmei.

- 3) būt par iespraudumu:

a) *kā saka X, ..*

Kā saka angļu socioloģe Greisa Deivija, Eiropa izvelk no savas vērtību arkas pamatiem kristietību. (K)

.. kā saka psihoterapeiti – cilvēks apēd savu stresu. (K)

Un, kā saka premjers, IKP kritumu palielinot arī pelēkās ekonomikas augšana. (K)

Un šeit nav runa, kā saka viens mūsu dzejnieks, par krekliem, bet ir runa par sirdsapziņām. (K)

Šajos piemēros informācijas sniedzējs ir minēts un izteiktajam saturam var piedēvēt autorību. Minētās konstrukcijas (*kā saka psihoterapeiti; kā saka premjers; kā saka viens mūsu dzejnieks* u. tml.) formāli uzskatāmas par palīgteikumiem, jo tām ir pilna teikuma struktūra. Tomēr raksta autore uzskata, ka to nozīme ir transformējusies un semantiski tās teikumā veic drīzāk paskaidrojošu vienību funkcijas, līdz ar to uzskatāmas par evidencialitātes marķētājām. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” šādas konstrukcijas tiek sauktas par iespraustiem teikumiem, kas norāda uz izsakāmās domas piederību (MLLVG 1962, 577). Savukārt Aina Blinkena tās aplūko kā iespraustus vārdu savienojumus vai predikatīvus vārdu savienojumus (Blinkena 2009, 255–256). Tomēr jāatzīst, ka latviešu valodniecībā šis jautājums joprojām nav konsekventi atrisināts.

b) *kā saka, ..*

Kā saka, reizi desmit gados jebkura ekonomiskā iekārta piedzīvo satracinājumus .. (K)

Kā saka, stilam nav nozīmes, visu izšķir slāpes. (K)

Kā saka, neskaties uz maniem darbiem, ieklausies manā „analīzē” .. (K)

Mums, kā saka, bija dotas 50 minūtes laika, lai nopietni izsvērtu šādu dokumentu. (K)

Iepriekš minētajos piemēros nav nosaukts informācijas sniedzējs, bet ar iesprauduma *kā saka* palīdzību norādīts uz informācijas vispārzināmo raksturu. *Kā saka* tāda tipa izteikumos veic precizējošo, paskaidrojošo funkciju. Neko nepasakot par sniegtās informācijas autorību, tas tomēr zināmā mērā marķē tās vispārzināmo izcelsmi.

c) *saka, ..*

Saka, kāds piektdienas vakars, tāda visa nedēļas nogale. (G)

Pēdējā piemērā *saka* lietots iesprauduma funkcijā, un šādos gadījumos tam drīzāk var piedēvēt paskaidrojoša vārda funkcijas, resp., norādi uz informācijas netiešo raksturu.

Sacīt ir stilistiski neitrāls runāšanas verbs, tam nepiemīt stilistisks uzslāņojums, līdz ar to tas ir iederīgs jebkurā runas situācijā. Verbs *sacīt* neraksturo ne runātāja garastāvokli, ne mērķi, ne attieksmi pret konkrēto parādību, kas iespējams, lietojot citus runāšanas verbus: *apgalvot, informēt, uzsvērt, paziņot, atgādināt* u. c. Līdz ar to lielāka uzmanība tiek koncentrēta uz izteikuma saturu, akcentējot informācijas netiešo raksturu. Pēc raksta autore domām, tieši šis aspekts, proti, darbības vārda nozīmes neitralitāte, ļauj par to runāt arī informācijas marķētāja sakarā. Jo semantiski *tukšāka* ir kāda leksēma, jo vieglāk tā var transformēties un iegūt papildu funkcijas. Tas arī norāda uz verba desemantizēšanos, turklāt desemantizēšanās skar verbus ar vispārīgu leksisku nozīmi. Gramatizācija parasti

sākas ar desemantizēšanos, vārdam zaudējot savu leksisko nozīmi, un turpinās kā dekategorizēšanās, vārdam sastingstot vienā gramatiskajā formā un zaudējot locīšanas paradigmu. Daļēji šo procesu var attiecināt uz *saka*, kurš konkrētajos piemēros nefunkcionē kā pilnnozīmes verbs un ir sastindzis vienā gramatiskā formā. Minētajos gadījumos *saka* galvenā funkcija ir marķēt informācijas netiešo raksturu, norāde uz runāšanas aktu kļūst sekundāra:

X saka → tiek uztverta sacītāja loma informācijas pārraidē.

Ø saka, ka / Saka, .. / kā saka Ø → izteikums netiek saistīts ar runāšanas procesu, bet redzama teksta autora vēlme norādīt, ka izteikums balstīts uz netieši zināmiem faktiem – tie var būt gan lasīti, gan dzirdēti, gan noklausīti. Šāda tipa izteikumos ir vispārinājusies laika nozīme, arī skaitlis nav nosakāms, turklāt teksta autors ir vispārināts un abstrahēts, resp., forma ir standartizējusies konkrētas nozīmes izteikšanai.

Taču galvenais jautājums – vai šādos gadījumos, kad informācijas sniedzējs netiek nosaukts, var runāt par darbības vārda formas *saka* leksikalizēšanos vai gramatizēšanos? Tā kā analizētajos piemēros (*Ø saka, ka; saka, ..; kā saka ..*) tomēr ir zudusi *sacīt* saistība ar runāšanas procesu un tas primāri nefunkcionē kā runāšanas verbs, var apgalvot, ka notikusi daļēja gramatizēšanās, vārdformai *saka* un konstrukcijai *kā saka* primāri kļūstot par netiešas informācijas un evidencialitātes marķētāju latviešu valodā. Tomēr nevar apgalvot, ka verba *sacīt* leksiskā nozīme ir pilnībā zudusi, jo netiešas informācijas pārraidi nepārprotami var saistīt ar runāšanas procesu, kam vairumā gadījumu tomēr ir sekundāra loma.

Saisinājumi un apzīmējumi

G – www.google.com

K – www.korpuss.lv

MLLVG – Sokols, E. (atb. red.) 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. Sintakse*.

Literatūra

1. Aikhenvald, Alexandra. 2004. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
2. Blinkena, Aina. 2009. *Latviešu interpunkcija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. Haan, Ferdinand de. 2001. *The relation between modality and evidentiality*. Pieejams: <http://www.u.arizona.edu/~fdehaan/papers/lb01.pdf>
4. Lazard, Gilbert. 2001. On the grammaticalization of evidentiality. *Journal of Pragmatics*. 33. 359-366.
5. Palmer, Frank Robert. 2001. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Sokols, E. (atb. red.) 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. Sintakse*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
7. Skujiņa, Valentīna (atb. red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
8. Wiemer, Björn. 2006. Grammatical evidentiality in Lithuanian (a typological assessment). *Baltistica*. XLI (I). 33-49.

9. Willett, Thomas. 1988. A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality. *Studies in Language*. 12. 51-97.
10. Плунгян, Владимир. 2000. *Общая морфология: Введение в проблематику*. Москва: Эдиториал УРСС.

Summary

Evidentiality is associated with one of the semantic parameters of the statement, namely, with the reference to the source of information. It is the semantic category, the primary meaning of which is to indicate the source of information. Evidentiality is traditionally divided in two main categories:

- 1) direct evidentiality, which shows that the speaker has directly witnessed the action;
- 2) indirect evidentiality, which shows that the speaker has no direct evidence for his/her statement, but has other sources for making the statement (for example, information is reported or inferred).

There can be different levels of the source of indirectly received information – the source can be specific and it can be general as well. The use of markers of indirectly received information is one of the main parts of everyday communication and the language system in general.

This article pays attention to the indirect evidentiality and its manifestation in Latvian, and the analysis includes the verb *sacīt* ('to say') and its connection with evidentiality, as well as the process of grammaticalization of this verb. The article presents the analysis of different types of reported information and the semantics of the verb *sacīt* in different contexts and syntactic constructions. Markers of reported evidentiality often come from grammaticalized verbs. The verb form *saka* and its construction *kā saka* in specific syntactic and semantic conditions can be used as grammatical markers of evidentiality in Latvian.

Atgriezenisko kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā

Polysemy of Reflexive Verbs of Motion in the Latvian Language

Ieva Kuplā

LU aģentūra „Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: *Ieva.Kupla@gmail.com*

Rakstā pētīta daudznozīmīgo atgriezenisko kustības darbības vārdu leksikalizēšanās un to nozīmju sistēmas. Lai veiksmīgāk konstatētu atgriezenisko darbības vārdu nozīmju sistēmas īpatnības, to nozīmju sistēmas pretstatītas tiešajiem darbības vārdiem. Analizētie atgriezeniskie kustību verbi sadalīti šādās apakšgrupās: atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme no tiešā verba pamatnozīmes atšķiras tikai ar atgriezeniskumu, – *staiplīties, ārdīties, sviesties, rauties*; atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme ir attālinājusies no tiešā verba pamatnozīmes, – *ņemties, laisties*; atgriezeniskie darbības vārdi, kuriem nav atbilstoša tiešā verba, – *tuvoties, mosties*. Aplūkoto atgriezenisko kustību verbu nozīmju sistēmas ņemas no „Latviešu valodas vārdnīcas”.

Atgriezenisko verbu nozīmes iespējams klasificēt pēc to raksturotās darbības norises jomas, resp., subjekta un objekta jomas. Latviešu valodas atgriezenisko kustības verbu nozīmju sistēmās visbiežāk lietotas šādas atgriezenisko verbu nozīmes: subjekta jomā – īsti refleksīva verba nozīme, reciproka jeb savstarpējas darbības nozīme, autokauzāta nozīme, aspektuāla nozīme; objekta jomā – dekauzāta nozīme, modāla kvazipasīva nozīme, modāla nolieguma nozīme, bezpersonas modāla nejaušības nozīme.

Atslēgvārdi: gramatizēšanās, leksikalizēšanās, īsti refleksīva verba nozīme, reciproka jeb savstarpējas darbības nozīme, autokauzāta nozīme, aspektuāla nozīme, dekauzāta nozīme, modāla kvazipasīva nozīme.

Valodniecībā, analizējot valodas sistēmas attīstību, aplūko divus pretējus procesus: gramatizēšanos un leksikalizēšanos. „Gramatizēšanās ir valodas sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā” (VPSV 2007, 133–134) jeb „process valodā, kura rezultātā no leksiskām vienībām – patstāvīgiem vārdiem – rodas gramatiskas vienības: palīgvārdi un morfēmas; vai arī tāds process, kurā no gramatiskām vienībām rodas vēl gramatiskākas, resp., gramatiskā funkcijā lietotas vienības iegūst vēl kādu citu gramatisku funkciju” (Lokmane 2008, 259), piemēram, darbības vārds *mesties* saitiņas funkcijā var realizēt pazīmes maiņas nozīmi ‘kļūst’ – *Austrumos debess pamale metās pelēka* –, bet zaudēt verba *mesties* leksisko nozīmi ‘pārvietoties’. Turpretim „leksikalizēšanās ir process, kurā kāds afikss, vārdforma vai vārdu savienojums kļūst par atsevišķu vārdu vai tā ekvivalentu” (VPSV 2007, 208), piemēram, vārdu savienojumi *spert zemes gaisā* ‘dusmoties’, *sadot piparus*

‘rāt’ leksikalizējoties kļūst par frazeoloģismiem. „Valodā abi šie procesi ir cieši saistīti, jo liecina par valodas leksiskās un gramatiskās sistēmas attīstību un pārmaiņām – gramatisko kategoriju un to paradigmu pārveidošanos, kā arī valodas vārdu krājuma transformēšanos.” (Kalnača 2005, 125)

Atgriezeniskie darbības vārdi latviešu valodā analizēti gan gramatiskā, gan leksiskā aspektā. Gramatiskā aspektā refleksīvo verbu kārtas nozīmes aplūkotas „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (1959), atgriezenisko verbu refleksivitāti un kārtas kategoriju analizējis Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*) grāmatā *Studies in the Latvian Verb* (2001), savukārt Andra Kalnača rakstā „Refleksīvie verbi un darbības vārda transivitāte latviešu valodā” (2001) pievērsusies atgriezenisko verbu transivitātei latviešu valodā, bet rakstā „Atgriezeniskums plašsaziņas līdzekļu tekstos” (2009) aplūkojusi to lietojumu plašsaziņas līdzekļos stilistisko un gramatisko funkciju kontekstā u. c. Savukārt atgriezenisko verbu pētījumiem leksiskā aspektā pievērsusies Emīlija Soida, kura pētījumā „Vārddarināšana” (2009), kā arī zinātniskās konferences tēzēs „Refleksīvais verbs latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā” (1972) sniegusi ieskatu refleksīvo verbu pētījumos un to iespējamajos dalījumos latviešu valodniecībā un aplūkojusi refleksīvo verbu pazīmes to semantikas un funkciju skatījumā. Refleksīvo verbu semantiku un to funkcijas analizējusi arī Ruta Veidemane rakstā „Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā” (1972) un Dzintra Paegle grāmatā „Latviešu literārās valodas morfoloģija” (2003) u. c. Iepazīstoties ar refleksīvo verbu pētījumiem latviešu valodā, var secināt, ka atgriezeniskos verbos latviešu valodā iespējams saistīt ar kārtas kategoriju, ar transivitātes/intransivitātes kategoriju kā intransivitātes formālo rādītāju, ar to, ka refleksīvie verbi no attiecīgajiem nerefleksīvajiem vārdiem nereti atšķiras ar leksiskās nozīmes niansi vai tiem ir gluži cita leksiskā nozīme (Veidemane 2002, 422), kā arī ar verbu darināšanu, ja tiešais un refleksīvais verbs funkcionē kā atšķirīgas leksēmas (Kalnača 2001, 198).

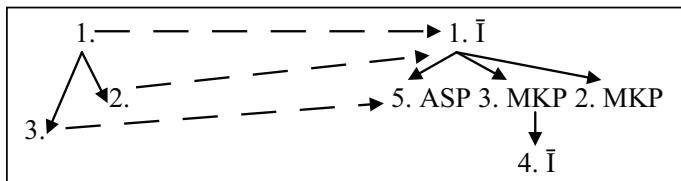
Šajā rakstā, pētot atgriezenisko kustības verbu daudznozīmību latviešu valodā, lielāka uzmanība pievērsta leksikalizēšanās gadījumiem. Par to, ka atgriezeniskie darbības vārdi ir atsevišķas leksēmas, liecina arī tas, ka tiem ir atsevišķa nozīmju sistēma. Aplūkojot atgriezenisko kustības verbu daudznozīmību latviešu valodā, analizētas verbu leksiskās nozīmes. To precizēšanai izmantotas „Latviešu valodas vārdnīcā” (LVV) minēto kustības verbu, kuriem ir vairāk nekā divas atvasinātās nozīmes, nozīmju sistēmas. Šāda atgriezenisko kustības verbu atlase izraudzīta tāpēc, ka dažkārt verbi ar vienu atvasināto nozīmi nav uzskatāmi par daudznozīmīgiem, jo atvasinātā nozīme raksturo tikai pamatnozīmes niansi. Lai vieglāk būtu konstatēt daudznozīmīgo atgriezenisko kustības verbu nozīmju sistēmas īpatnības, tie pretstatīti atbilstošo tiešo verbu nozīmju sistēmām. Šādi aplūkojot daudznozīmīgos atgriezeniskos kustības verbos, mēģināts noskaidrot, kas ir verba pamatnozīme, cik nozīmju vispār ir verbam un kādas ir tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju attiecības.

Pētot atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas, jāatzīst, ka tās pēc atgriezenisko verbu pamatnozīmju attiecībām pret tiešo verbu pamatnozīmēm iespējams klasificēt šādi:

Pirmkārt, atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme no tiešā darbības vārda pamatnozīmes atšķiras tikai ar atgriezeniskumu.

Staipīties

Šajā grupā iekļaujams darbības vārds *staiipīties*, kura pamatnozīme ‘stiept, iztaisnot ķermeni, locekļus, izvingrināt, atbrīvojot muskulatūru’ atbilst tiešā verba *stiept* nozīmēm ‘vairākkārt stiept’ un ‘vairākkārt saliekt un izstiept’, bet atvasinātā nozīme ‘ko smagu nest, cilāt, darīt pārāk smagu darbu’ atbilst tiešā verba nozīmei ‘vairākkārt, bieži nest’. No tā var secināt, ka atgriezeniskajam verbam *staiipīties* piemīt gan atgriezeniskuma nozīme, gan visas tiešā verba nozīmes. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attieksmes shematiski var attēlot šādi¹:

Atgriezeniskā verba *staiipīties* pamatnozīme, kā arī atvasinātā nozīme ‘stiepties, locīties, vīties (kur, ap ko)’ ir īsti refleksīva darbības vārda nozīme. Tātad raksturo darbību, kas izriet no subjekta un atgriežas pie tā atpakaļ, resp., nosauc darbību, kas noris subjekta jomā (Veidmane 1972, 429; Князев 2007, 268; Soida 2009, 214). Šādiem atgriezeniskajiem darbības vārdiem darbības subjekts reizē ir arī darbības objekts, piemēram, atgriezeniskā darbības vārda *staiipīties* subjekts un objekts ir persona, kura, apzināti darbojoties, ‘staiipa pati sevi’.

<u><i>staiipīt</i></u> (LVV 2006, 1038–1039)	<u><i>staiipīties</i></u> (LVV 2006, 1039)
1. Vairākkārt stiept (cenšoties padarīt garāku vai platāku). <i>Staiipīt drānu.</i>	1. Stiept, iztaisnot ķermeni, locekļus, izvingrināt, atbrīvojot muskulatūru. <i>Kaķēns pamo-dies staiipās. Staiipīties un gorīties.</i>
2. Vairākkārt saliekt un izstiept. <i>Staiipīt notirpušos locekļus. Staiipīt kaklu.</i>	2. Būt staiipīgam (2); stiepties (tekot). <i>Gumija staiipās. Medus staiipās.</i>
3. sar. Vairākkārt, bieži nest (ko smagu). <i>Staiipīt maisus. Katru dienu staiipīt līdzi smago somu.</i>	3. Būt tādām, kas zaudē sākotnējo formu, ja (to) stiepj. <i>Adījums, drēbe staiipās.</i>
	4. Stiepties, locīties, vīties (kur, ap ko). <i>Sliekas staiipās pa taciņu. Staiipās uguns mēles. Laksti, zirnāji staiipās pa kājām. pārņ.</i>
	5. sar. Nest, cilāt (ko) smagu, darīt pārāk smagu darbu. <i>Staiipīties ar maisiem.</i>

Analizējot atgriezeniskā verba *staiipīties* atvasināto nozīmju sistēmu, jāsecina, ka tā atvasināto nozīmju sistēmā ir arī modāli kvazipasīva nozīme. Šo nozīmi raksturo atgriezeniskie darbības vārdi, kuru darbība noris objekta jomā. To papildina modāli semantiskie komponenti, kuru konkrētais jēdzieniskais saturs

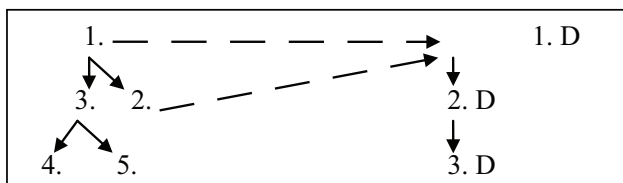
¹ Rakstā veidotajos tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju sistēmu shematiskajos attēlojumos ar nepārtrauktu bultu norādītas katra atsevišķa verba nozīmju attieksmes nozīmju sistēmā, bet ar rautsītu bultu – tiešā verba nozīmes, kas tam ir kopīgas ar atgriezenisko verbu. Ar cipariem atzīmēts nozīmes kārtas numurs. Tabulās doto saīsinājumu saraksts pievienots raksta nobeigumā.

ir atkarīgs no darbības vārda veida (Genušienē 1987, 109–118). Atgriezeniskā darbības vārda *staipties* nozīmju sistēmā šādu nozīmi izsaka atvasinātās nozīmes ‘būt staitīgam’, ‘būt tādām, kas zaudē sākotnējo formu, ja (to) stiepj’, piemēram, *gumija staitās* ‘gumija ir viegli staitāma’, *drēbe staitās* ‘drēbe ir viegli staitāma’. Kā redzams, nozīmes realizēšanā būtiskas ir objektu fizikālās īpašības, piemēram, lai gumiju staitītu, būtiski ir tas, ka tās sastāvā ir vielas, kas ļauj to pakļaut staitīšanas procesam.

Atgriezeniskā verba *staipties* atvasinātā nozīme ‘nest, cilāt (ko) smagu, darīt pārāk smagu darbu’ ir aspektuāla nozīme, ‘kas raksturo darbības izpausmi atkarībā no sasniegtā rezultāta, daudzuma, ilgstamības u. c. pazīmēm’ (VPSV 2007, 49), piemēram, *staipties ar maisiem* ‘subjekts vairākkārt pārvieto maisus’.

Ārdīties

Atgriezeniskā verba *ārdīties* pamatnozīmei ‘irt’ atbilst tiešā verba *ārdīt* pamatnozīme ‘dalīt šuvuma vietā’ un atvasinātā nozīme ‘šķetinot diegu, dziju, panākt, ka atris, izirst (adījums, tamborējums)’. Var secināt, ka atgriezeniskā verba *ārdīties* pamatnozīme, kam pievienota atgriezeniskuma nozīme, atbilst divām tiešā verba nozīmēm, tomēr citas nozīmes abiem analizējamajiem vārdiem nesakrīt. Šādas tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju sistēmu attiecsmes shematiski var attēlot šādi:

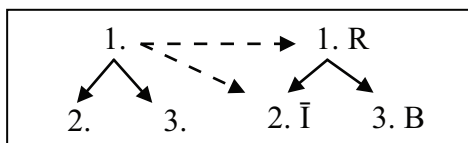

<u>ārdīt</u> (LVV 2006, 92)	<u>ārdīties</u> (LVV 2006, 92)
1. Dalīt šuvuma vietā. <i>Ārdīt vecos svārkus. Ārdīt vīles.</i>	1. Irt. <i>Vīles sāka ārdīties. Šī dzija slikti ārdās.</i>
2. Šķetinot diegu, dziju, panākt, ka atris, izirst (adījums, tamborējums). <i>Ārdīt zeķes, cimdus.</i>	2. Nesavaldīgi un trokšņaini uzvesties. <i>Neganti ārdīties. Ārdīties pretī.</i>
3. Jaucot, apvēršot izkļiedēt. <i>Ārdīt sienu vālu, ārdīt stirpu. Ārdīt sienu, āboliņu.</i>	3. 3. pers. Trakot, plosīties (par dabas parādībām). <i>Negaiss ārdās.</i>
4. Plēšot, laužot jaukt (celtni). <i>Strādnieki ārdīja nost vecās mājas. Mūri bija grūti ārdīt.</i>	
5. pārn. Bojāt, postīt. <i>Ārdīt organismu. Ārdīt ģimeni.</i>	

Atgriezeniskā verba *ārdīties* pamatnozīme ‘irt’, kā arī atvasinātās nozīmes ‘nesavaldīgi un trokšņaini uzvesties’ un ‘trakot, plosīties (par dabas parādībām)’ ir dekauzatīvas nozīmes. Atgriezenisko verbu dekauzatīvā nozīme raksturo situāciju, kas noris spontāni, patvaļīgi (Князев 2007, 284). Šī atgriezenisko verbu nozīme atspoguļo darbību objekta jomā, to, kas notiek ar objektu, piemēram, *vīles ārdās* ‘vīles tiek pakļautas iršanas procesam’, *negaiiss ārdās* ‘negaiiss plosās patvaļīgi’.

Sviesties

Atgriezeniskā verba *sviesties* pamatnozīme ‘savstarpēji (viens otram, cits citam) sviest (ko)’ un atvasinātā nozīme ‘ar ātru, pēkšņu kustību virzīties; mesties’ atbilst tiešā verba *sviest* pamatnozīmei ‘ar strauju (parasti rokas) kustību, vēzienu panākt, ka (kas) virzās pa gaisu; ar eksploziju, sitienu u. tml. (parasti šaujamerocī) panākt, ka (piem., šāviņš) virzās pa gaisu’. Var secināt, ka atgriezeniskā verba *sviesties* pamatnozīme, kam pievienota atgriezeniskuma nozīme, un viena atvasinātā nozīme atbilst tiešā verba pamatnozīmei, tomēr citas nozīmes abiem analizētajiem vārdiem nesakrīt. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attieksmes shematiski var attēlot šādi:

<u>sviest</u> (LVV 2006, 1061)	<u>sviesties</u> (LVV 2006, 1061)
1. Ar strauju (parasti rokas) kustību, vēzienu panākt, ka (kas) virzās pa gaisu; ar eksploziju, sitienu u. tml. (parasti šaujamerocī) panākt, ka (piem., šāviņš) virzās pa gaisu. <i>Sviest akmeni, bumbu. Sviest augšā, gaisā, pāri kam. Sviest maisu ratos. Sviest grāmatu uz galda. Sviest kādu ārā.</i> sar. – pavēlēt atstāt telpu, kurā atrodas. <i>Sviest naudu zemē.</i> sar. – izšķiest, nevajadzīgi izdot naudu. 2. Ātri ģērbt nost. <i>Pusdienas saulē malkas cirtēji svieda nost kamzoļus.</i> 3. Ar centrālās spēku atdalīt (ko). <i>Sviest medu (no šūnām).</i>	1. Savstarpēji (viens otram, cits citam) sviest (ko). <i>Sviesties ar smiltīm, sniega pikām.</i> 2. Ar ātru, pēkšņu kustību virzīties; mesties. <i>Zaķis sviedās atpakaļ krūmos.</i> 3. 3. pers.; sar. Veikties, klāties (dzīvē). <i>Kā tev labi sviežas?</i>

Atgriezeniskā verba *sviesties* pamatnozīme ‘savstarpēji (viens otram, cits citam) sviest (ko)’ ir reciproka nozīme jeb savstarpējas darbības nozīme. Reciprokā nozīme izsaka divu vai vairāku subjektu savstarpēju darbību, kur katrs no situācijā iesaistītajiem subjektiem vienlaikus ir darbības subjekts un objekts jeb adresāts, pret ko darbība vērsta, attiecībā pret situācijā iesaistītajiem dalībniekiem, tātad notiek semantisko lomu dubultošanās (Kalnača 2001, 202; VPSV 2007, 344; Князев 2007, 270–271; Soida 2009, 215). Šī atgriezenisko verbu nozīme atspoguļo darbību subjekta jomā, tātad nosauc to, kas notiek ar situācijā iesaistītajiem subjektiem, nediferencējot to, kurš konkrētajā situācijā ir darbības subjekts un darbības objekts. Turklāt teikuma priekšmets šādās situācijās var būt gan subjekts daudzskaitlī, gan vārdriinda. Verba *sviesties* reciproko nozīmi izsaka divi subjekti, kuri darbojas vienlaikus, piemēram, *sviesties ar sniega pikām* ‘divi subjekti vienlaikus viens otru apmētā ar sniega pikām’.

Atvasinātā nozīme ‘ar ātru, pēkšņu kustību virzīties; mesties’ ir īsti refleksīva verba nozīme, nosaucot darbību, kurā darbības subjekts reizē ir arī darbības objekts, piemēram, *sviesties* – ‘sviest sevi’, ‘pārvietot sevi’.

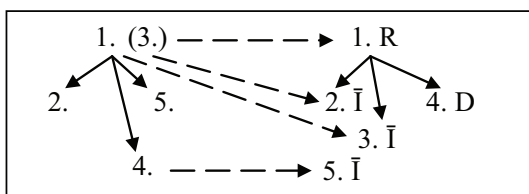
Atgriezeniskā verba *sviesties* atvasinātā nozīme ‘veikties, klāties (dzīvē)’ ir bezpersonas modāla nejaušības nozīme, tāvad raksturo procesu, kura nosauktai darbībai parasti nav veicēja, bet ir izjutējs, piemēram, *veiksme tev (viņam)*.

Rauties

Atgriezeniskā verba *rauties* pamatnozīme ‘raut (ko) katram uz savu pusi, mērojoties spēkiem’ un atvasinātās nozīmes ‘pēkšņi, strauji, ar rāvienu virzīties, censties atbrīvoties, attālināties (no kā)’ un ‘vilkties (kopā, čokurā)’ atbilst tiešā verba *raut* pamatnozīmei ‘vilk, stiept ar pēkšņu, strauju kustību; strauji vērt (vaļā, ciet); ātri steigā vilkt (virsū, nost)’ un atvasinātajai nozīmei ‘strauji, ar spēku virzīt (sev līdzī)’.

Savukārt atgriezeniskā verba *rauties* atvasinātā nozīme ‘daudz strādāt, pūlēties’ atbilst tiešā verba *raut* atvasinātajai nozīmei ‘ātri, sparīgi strādāt’.

Atgriezeniskā verba *rauties* pamatnozīme, kam pievienota atgriezeniskuma nozīme, un divas atvasinātās nozīmes atbilst tiešā verba pamatnozīmei un vienai atvasinātajai nozīmei. Turklāt savstarpējas atbilstības vērojamas arī starp atvasinātajām nozīmēm, tomēr kopumā atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmas nesakrīt. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attiecsmes shematiski var attēlot šādi:

<u>raut</u> (LVV 2006, 905)	<u>rauties</u> (LVV 2006, 905–906)
1. pārej. Vilk, stiept ar pēkšņu, strauju kustību; strauji vērt (vaļā, ciet); ātri steigā vilkt (virsū, nost). <i>Raut virsū no visa spēka. Raut roku ārā no kabatas. Raut kādu aiz rokas. Raut logu vaļā. Raut segu nost. Raut cepuri no galvas. Raut augšā, lejā. Steidzīgi raut zābakus kājās.</i>	1. Raut (ko) katram uz savu pusi, mērojoties spēkiem. <i>Rausimies, kurš stiprāks!</i>
2. pārej. Plēst (dalot nost), šķīt; vilkt (ārā), celt (ko ieaugušu, iesakņojušos). <i>Raut puķes. Vējš rauj kokiem lapas. Raut lapas no burtnīcas. Raut pušu virvi. Raut burkānus. Raut zobu. Raut kokus ar visām saknēm.</i>	2. Pēkšņi, strauji, ar rāvienu virzīties, censties atbrīvoties, attālināties (no kā). <i>Zirgs raujas uz priekšu. Bērns raujas ārā no rokām. Rauties sāņus.</i>
3. pārej. Strauji, ar spēku virzīt (sev līdzī). <i>Zirgs rauj vezumu pa izbraukto ceļu. Straume rauj līdzī kokus.</i>	3. Vilkties (kopā, čokurā). <i>Ezis raujas čokurā. Rauties zem segas. Rauties sevī. pārn.</i>
4. nepārej.; sar. Ātri, sparīgi strādāt. <i>Talcinieki rāva līdz tumsai, kamēr viss siens bija šķūnos.</i>	4. Kļūt mazākam apjomā. <i>Drāna mazgājot raujas. Naktis stiepjās, bet dienas raujas.</i>
5. Rautk (2).	5. sar. Daudz strādāt, pūlēties. <i>Rauties ar darbiem. Rauties no rīta līdz vakaram. Rauties sviedriem vaigā.</i>

Atgriezeniskā verba *rauties* pamatnozīme ir reciproka nozīme, piemēram, *Rausimies, kurš stiprāks!* ‘divi subjekti, savstarpēji cīnoties, mērojas spēkiem’.

Savukārt otrā, trešā, kā arī piektā atgriezeniskā verba *rauties* nozīme ir īsti reflektīva darbības vārda nozīme – ‘attālināt pašam sevi’, ‘savilkt čokurā pašam sevi’ un ‘nostrādināt pašam sevi’.

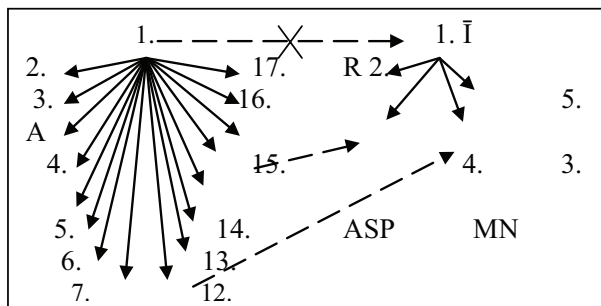
Pretstatā iepriekš minētajām atgriezeniskā verba *rauties* nozīmēm, kurās atspoguļota darbība subjekta jomā, jāmin ceturta atvasinātā nozīme ‘kļūt mazākam apjomā’, kuras darbība noris objekta jomā un kura ir dekauzatīva nozīme, kas raksturo patvaļīguma nozīmi, piemēram, *drāna mazgājot raujas* ‘drāna tiek pakļauta saraušanās procesam’, *dienas raujas* ‘dienas paliek īsākas’. Šīs nozīmes realizēšanai objekts var būt gan konkrēts, gan abstrakts, taču tiem jāpiemīt īpašībām, kuras ļauj tos pakļaut procesam, kura rezultātā objekts tiek samazināts.

Otrkārt, atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme attālinājusies no tiešā darbības vārda pamatnozīmes.

Analizējot šīs grupas verbus, jāatzīst, ka atgriezeniskā verba pamatnozīme neatbilst tiešā verba pamatnozīmei, taču tas, ka vērojamas atbildes starp dažām tiešā un atgriezeniskā verba atvasinātajām nozīmēm, ļauj tos salīdzināt.

Nemties

Šajā grupā iekļaujams atgriezeniskais darbības vārds *ņemties*, kura pamatnozīme ‘strādāt, darboties, rīkoties, pūlēties (parasti enerģiski, intensīvi)’ neatbilst tiešā verba pamatnozīmei ‘tvert (ko), piem., ar rokām, ar kādu rīku, lai dabūtu, turētu, arī lai novietotu, pārvietotu’. Savstarpējas atbildes vērojamas starp abu verbu atvasinātajām nozīmēm, piemēram, atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘būt ar mieru (darīt ko); uzņemties, apņemties’ atbilst tiešā verba *ņemt* atvasinātajai nozīmei ‘pieņemt (2) ko, piem., savā pārziņā, arī lai veiktu (ar ko) kādu darbību; uzņemties kādas saistības (ko sistemātiski veikt, pildīt)’, bet atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi – uzsver ar to nosauktās darbības sākumu, norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu’ atbilst tiešā verba *ņemt* atvasinātajai nozīmei ‘sākt (ko darīt)’. Lai gan vērojamas atbildes starp analizējamo verbu atvasinātajām nozīmēm, tomēr jāatzīst, ka atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmas nesakrīt. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attiecības shematiski var attēlot šādi:

<u>nemt</u> (LVV 2006, 741–742)	<u>nemties</u> (LVV 2006, 742)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Tvert (ko), piem., ar rokām, ar kādu rīku, lai dabūtu, turētu, arī lai novietotu, pārvietotu. <i>Ņemt cirvi rokā. Ņem zīmulī un raksti! Ņem medu ar karoti.</i> 2. kopā ar vārdu „līdz”. Ļaut, arī aicināt doties (kopā ar sevi); dodoties (kur), nest, vest (kopā ar sevi). <i>Ņemt bērnu līdzī uz pilsētu. Ņemt ganos līdzī sunī.</i> 3. Dot apmešanās vietu (savā mājā, dzīvoklī); ļaut apmesties, novietoties. <i>Ņemt īrniekus savā dzīvoklī.</i> 4. Vākt (ražu ar rokām, parasti augļus, dārzeņus). <i>Ņemt ābolus, bumbierus no koka.</i> 5. Iegūt, dabūt lietošanā; pirkt, iegādāties. <i>Kur Ņemt līdzekļus mājas celšanai?</i> 6. Prasīt un iegūt; prasīt (piem., samaksu). <i>Ņemt atlīdzību naudā. Ņemt samaksu par pakalpojumu.</i> 7. Patērēt, izmantot (to, kas pienākas, ir vajadzīgs). <i>Ņemt atvaļinājumu vasarā.</i> 8. kopā ar vārdu „nost”. Šķirt, atdalīt. <i>Neņem nost bērnam lelli! Ņemt nost elektrības vadus.</i> 9. Izraudzīt, paredzēt un izmantot (darbā, darbībā); izvēlēties. <i>Ņemt citātus no dažādu autoru darbiem.</i> 10. Pieņemt (2) ko, piem., savā pārziņā, arī lai veiktu (ar ko) kādu darbību; uzņemties kādas saistības (ko sistēmātiski veikt, pildīt). <i>Ņemt mantas glabāšanā.</i> 11. Ligt, algot (strādnieku noteikta darba, uzdevuma veikšanai); pieņemt (darbā); iesaukt (karadienestā). <i>Ņemt amatniekus ēkas celšanai.</i> 12. Strādājot aptvert (piem., kādu joslu, platību); tiekot darbinātam, aptvert (kādu joslu, platību) – par darbarīkiem, ierīcēm. <i>Ņem platu vālu.</i> 13. sar. Griezt, šķelt, arī citādā veidā (ko) apstrādāt (par asmeni, mašīnu, ieroci). <i>Jaunā izkopts labi Ņem.</i> 14. Sākt (ko darīt). <i>Viņš Ņēma krāsot sienu.</i> 15. Kopā ar citu darbības vārdu un saikli „un” – norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu. <i>Viņš Ņēma un pateica visu. Ņemšu un uzrakstīšu vēstuli.</i> 16. Uztvert. <i>Ņemt nopietni. Viņš visu Ņēma pa jokam. Stingri Ņemot – nopietni, kritiski vērot.</i> 17. Precēt. <i>Ņemt sievu. Viņš Ņemšot kaimiņa meitu.</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Strādāt, darboties, rīkoties, pūlēties (parasti enerģiski, intensīvi). <i>Ņemties līdz vēlai naktij. Ņemties ar saimniecības darbiem. Vīri Ņemas nosvīduši.</i> 2. Draiskuļoties; skaļi, trokšņaini rotaļāties. <i>Zēns Ņemas ar suni. Bērni Ņemas pa dārzu.</i> 3. Būt ar mieru (darīt ko); uzņemties, apņemties. <i>Es neņemos to izdarīt. Es par to neņemos galvot.</i> 4. Kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi – uzsver ar to nosauktās darbības sākumu, norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu. <i>Brīdi atpūtāties un Ņēmāties atkal mācīties. Ņēmās slavēt, cildināt.</i> 5. kopā ar lietu. lok. Pieņemties, augt (spēkā, prātā, lielumā u. tml.) <i>Ābelīte pa vasaru Ņēmusies kuplumā.</i>

Atgriezeniskā verba *ņemties* pamatnozīme ir īsti refleksīva verba nozīme, resp., nosauc darbību, kurā subjekts apzināti strādina jeb nodarbina pats sevi.

Savukārt atvasinātā nozīme ‘draiskuļoties; skaļi, trokšņaini rotaļāties’ ir reciproka nozīme, kura atspoguļo darbību, kas noris divu subjektu rīcībai mijiedarbojoties – *rotaļāties ar kādu*.

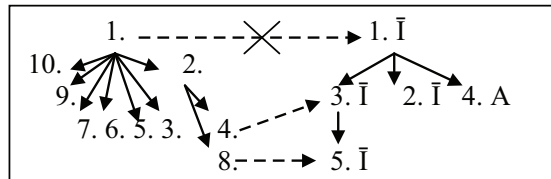
Atvasinātā nozīme ‘būt ar mieru (darīt ko); uzņemties, apņemties’ ir modāla nolieguma nozīme, tāvad paskaidro subjekta gribas ietekmi uz objektu – *es neņemos to izdarīt* ‘es negribu to darīt’, *es par to neņemos galvot* ‘es nevaru to darīt’, resp., nosauc iemeslus, kāpēc nevar paveikt minēto darbību, jo subjekts negrib vai nevar.

Ceturtnā atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi – uzsver ar to nosauktās darbības sākumu, norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu’ ir aspektuāla nozīme, kas raksturo subjekta atkārtotu darbību – *ņēms slavēt, cildināt* ‘subjekts vairākkārt izsaka savu viedokli’.

Atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘pieņemties, augt (spēkā, prātā un lielumā u. tml.)’ ir autokauzafīva nozīme. Tā nosauc darbību subjekta jomā, precīzāk, „situāciju ar darbības subjektu, kurš ar savu rīcību maina sava ķermeņa stāvokli vai situāciju, kurā mainās subjekta stāvoklis telpā” (Князев 2007, 276), piemēram, *ābelīte pa vasaru ņēmusies kuplumā* ‘ābele aug’.

Laisties

Atgriezeniskā darbības vārda *laisties* pamatnozīme ‘lidot (1)’ neatbilst tiešā verba pamatnozīmei ‘ļaut doties, virzīties; neaizturēt; ļaut (kur) tikt, piekļūt’, taču vērojamas sakritības to atvasinātajās nozīmēs, piemēram, atgriezeniskā verba atvasinātā nozīme ‘strauji virzīties (piem., skrienot, braucot kur, kādā virzienā), bēgt’ atbilst tiešā verba atvasinātajai nozīmei ‘ātri braukt, skriet’. Šādas tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju sistēmu attiecsmes shematiski var attēlot šādi:

laist (LVV 2006, 577)

1. Ļaut doties, virzīties; neaizturēt; ļaut (kur) tikt, piekļūt. *Laist putnu brīvībā. Laist kam paiet garām. Skatītājus laiž zālē desmit minūtes pirms seansa sākuma.* u. c.
2. Panākt, būt par cēloni, ka (kas) dodas, virzās (kur). *Laist lopus ganībās. Laist bērnus skolā.* u. c.
3. parasti kopā ar vārdiem „vaļā”, „darbā”, „klāt”. Panākt, ka sāk darboties; iedarbināt. *Laist mašīnu darbā. Laist uguni klāt* – aizdedzināt. u. c.
4. Virzīt vai ļaut virzīties uz noteiktu vietu, noteiktā virzienā, stāvoklī; panākt, būt par cēloni, ka (kas) izplatās. *Laist plostus. Laist kokus* – zāgēt, cirst augošus kokus. *Laist grāmatas klajā* (izdot). u. c.
5. Radīt (vairojoties, attīstoties); būt par cēloni, ka rodas un izplatās. *Laist asnus, saknes.* u. c.
6. 3. pers., kopā ar apstākļa vārdu. Pietiekami neaizturēt (ko). *Lietusmētelis laiž cauri ūdeni.* u. c.
7. Sviest, mest. *Laist kādam ar akmeni.* u. c.
8. sar. Ātri braukt, skriet. *Laist rikšiem.* u. c.
9. kopā ar vārdu „vaļā”. Pieļaut, ka skaļi izpaužas. *Laist raudas, bļāvienu vaļā.*
10. Tecināt, panākt, ka tek. *Laist bērzam sulu.* u. c.

laisties (LVV 2006, 577)

1. 3. pers. Lidot (1). *Putni laižas uz dienvidiem.*
2. Virzīties leju. *Laisties no kalna lejā. Saule laižas uz vakariem.*
3. Ļauties; doties. *Zirgs nelaižas rokā.*
4. Lēnām, pamazām ieņemt kādu stāvokli, nonākt kādā stāvoklī; slīgt. *Laisties guļus. Laisties miegā, snaudā.*
5. Strauji virzīties (piem., skrienot, braucot kur, kādā virzienā), bēgt. *Laisties no istabas ārā. Laisties projām, ko kājas nes.* u. c.

Dažkārt nozīmju iekļaušana kādā no reflektīvo verbu nozīmju grupām ir problemātiska, jo to nozīmes ir attālinājušās no tiešā verba nozīmju sistēmas, piemēram, atgriezeniskā verba *laisties* pamatnozīme ir nosacīti raksturojama kā īsti reflektīva verba nozīme ‘laist sevi’.

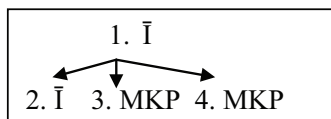
Atgriezeniskā verba *laisties* atvasinātās nozīmes ‘virzīties lejup’, ‘ļauties, doties’ un ‘strauji virzīties (piem., skrienot, braucot kur, kādā virzienā), bēgt’ ir īsti reflektīvas nozīmes, resp., nosauc darbību, kurā subjekts apzināti pārvieto sevi vai ļaujas sevis pārvietošanai. Savukārt ceturkā atvasinātā nozīme ‘lēnām, pamazām ieņemt kādu stāvokli, nonākt kādā stāvoklī; slīgt’ atbilst autokauzātvai nozīmei, kurā mainās subjekta stāvoklis, piemēram, *laisties miegā, snaudā* ‘iemidzināt sevi’.

Treškārt, atgriezeniskie darbības vārdi, kuriem nav atbilstoša tiešā darbības vārda.

Analizējot šīs grupas verbu, jāatzīst, ka nav nosakāms, pie kuras atgriezenisko verbu nozīmes tie pieder, jo nav tiešā verba, ar ko tos salīdzināt. Nosacīti to pamatnozīmes var uzskatīt par īsti reflektīvām, bet tās var būt arī dekauzātvās nozīmes, izsakot darbības patvaļīgumu. Šādas nekonkrētības dēļ pētnieki, kuri analizē atgriezeniskos darbības vārdus, šai grupai pievēršas maz.

Tuvoties

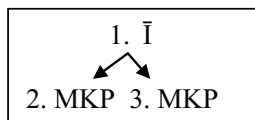
Šajā grupā iekļaujams darbības vārds *tuvoties*, kura nozīmju sistēmu shematiski var attēlot šādi:

Atgriezeniskā verba *tuvoties* pamatnozīme ‘pakāpeniski virzīties aizvien tuvāk (kam)’ un atvasinātā nozīme ‘kļūt tuvākam, samazinoties vietas vai laika atstarpei’ (LVV 2006, 1116) ir īsti reflektīva verba nozīme ‘tuvināt sevi kādam objektam’.

Savukārt atvasinātās nozīmes ‘aptuveni atbilst, līdzināties, būt tuvu (kādai robežai)’ un ‘censties iegūt kāda labvēlību, simpātijas, atsaucību’ (LVV 2006, 1116) ir modāli kvazipasīvas nozīmes. Tajās darbība norisinās objekta jomā, turklāt darbībai pakļautais objekts maina subjekta stāvokli, piemēram, *subjekts iegūst labvēlību, subjekts kļūst vecāks*.

Mosties

Atgriezeniskais kustības verbs *mosties* raksturo ķermeņa daļu kustību, nosaucot subjekta veikto darbību ar acīm. Tā pamatnozīme ‘pārstāt būt aizmigušam’ (LVV 2006, 659) ir īsti reflektīva verba nozīme ‘modināt sevi’, ‘atvērt acis sev’, bet atvasinātās nozīmes ‘sākt darboties, kļūt aktīvam (pēc pasīva stāvokļa)’ un ‘veidoties, rasties (par psihisku stāvokli)’ ir modāli kvazipasīvas nozīmes, kurās darbība norisinās objekta jomā, tādējādi mainot subjekta stāvokli, piemēram, *subjekts iegūst līdzjūtību, interesi*.

Secinājumi

Atgriezeniskie darbības vārdi uzskatāmi par atsevišķām leksēmām, jo tiem veidojas no tiešo verbu nozīmju sistēmām neatkarīgas nozīmju sistēmas, turklāt ir verbi, kam nav atbilstoša tiešā verba, un arī tie var būt daudznozīmīgi, tātad veidot savu nozīmju sistēmu.

Tiešo un atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas ir atšķirīgas, tikai dažos gadījumos vērojams paralēlisms.

Atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas var būt

- 1) vienkāršas – veidotas no viena tipa atgriezenisko verbu nozīmēm, piemēram, tikai no dekauzātīvas nozīmes;
- 2) saliktas – veidotas no dažāda tipa atgriezenisko verbu nozīmēm, piemēram, vienā sistēmā apvienojot īsti reflektīvu nozīmi ar modāli kvazipasīvu nozīmi.

Atgriezenisko verbu pamatnozīme visbiežāk raksturo darbību subjekta jomā, retāk – objekta jomā.

Šādi aplūkojot atgriezenisko verbu daudznozīmību, iespējams precīzāk definēt tā nozīmes, noteikt to, vai atgriezeniskais verbs ir daudznozīmīgs vai nav, jo, apvienojot pēc jēdzieniskā satura līdzīgas nozīmes, var veidot konkrētākas atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas.

Avots

Latviešu valodas vārdnīca. 30 000 pamatvārdu un to skaidrojumu. Rīga: Avots, 2006.

Saīsinājumi

A – autokauzātīva nozīme

ASP – aspektuāla nozīme

B – bezpersonas modāla nejausības nozīme

D – dekauzātīva nozīme

LVV – Latviešu valodas vārdnīca

MKP – modāli kvazipasīva nozīme

MN – modāla nolieguma nozīme

Ī – īsti reflektīva nozīme

R – reciproka nozīme

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Literatūra

1. Geniušienē, Emma. 1987. *The Typology of Reflexives*. Empirical Approaches to Language Typology, 2. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Holvoet, Axel. 2001. *Studies in the Latvian Verb*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
3. Kalnača, Andra. 2009. Atgriezeniskums plašsaziņas līdzekļu tekstos. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 73-79.
4. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePA, 125-131.

5. Kalnača, Andra. 2001. Refleksīvie verbi un darbības vārda transivitāte latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 5. Liepāja: LiePA, 198-209.
6. Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 259-268.
7. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Fonētika un morfoloģija*. 1959. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
8. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
9. Soida, Emīlija. 2009. *Vārdarināšana*. Rīga: Latvijas Universitāte.
10. Soida, Emīlija. 1972. Refleksīvais verbs latviešu valodas vārdarināšanas sistēmā. 8. *Artura Ozola. Valodniecība, folkloristika, metodika*. Rīga: P. Stučkas LVU Redakcijas un izdevniecības daļa, 33-37.
11. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
12. Veidemane, Ruta. 2002. Refleksīvo verbu lietojuma īpatnības. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 422-432.
13. Veidemane, Ruta. 1972. *Morfēmas -ies vieta latviešu valodas verbu sistēmā*. Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1973–1973. Rīga: Zinātne, 427-442.
14. Князев, Юрий. 2007. *Грамматическая семантика: Русский язык типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур.

Summary

The article explores the lexicalization of polysemous reflexive verbs of motion and the systems of their meanings. In order to establish the peculiarities of the meaning systems of reflexive verbs of motion more successfully, the systems of their meanings are opposed to those of non-reflexive verbs. The analyzed reflexive verbs of motion are divided into the following groups: reflexive verbs, the basic meanings of which differ from the basic meanings of non-reflexive verbs due to reflexivity only – *staiplīties* ‘to stretch’, *ārdīties* ‘to rave’, *sviesties* ‘to get along, as in how are you getting along?’, *rauties* ‘to shrink’; reflexive verbs the basic meanings of which are withdrawn from the basic meanings of non-reflexive verbs – *ņemties* ‘to toil’, *laisties* ‘to fly’, and reflexive verbs that lack non-reflexive verbs – *tuvojies* ‘to get closer’, *mosties* ‘to awake’. The meaning systems of the reflexive verbs of motion mentioned above are taken from the “Dictionary of the Latvian Language”.

The meaning of the reflexive verbs can be classified by the activity area they describe, that is, subject and object domains. The following meanings of the reflexive verbs are the most common in the systems of reflexive verbs of motion in the Latvian language: in the subject domain – prototypical reflexive meaning, reciprocal or mutual activity meaning, autocausative meaning, aspectual meaning; in the impersonal domain – modal accidental meaning; in the object domain – decausative meaning, modal quasi-passive meaning and negative modal meaning.

Observing the meaning systems of reflexive verbs, it can be concluded that they are to be considered as separate lexemes:

- 1) There are reflexive verb meaning systems created independently from the meaning systems of non-reflexive verbs.
- 2) Meaning systems are created also by those reflexive verbs that have no appropriate non-reflexive verb.

Gramatikalizācija un leksikalizācija runas darbības nominācijā

Grammaticalization and Lexicalization in Speech Acts Nomination

Svetlana Polkovņikova

Daugavpils Universitāte

Vienības iela 13–308, Daugavpils, LV-5401

E-pasts: svetlana.polkovnikova@du.lv

Mūsdienās arī latviešu valodniecībā vērojama pastiprināta interese par gramatikalizācijas un leksikalizācijas procesiem, turklāt pētījumi rāda, ka dažādās valodās atsevišķu vārdu grupās šai ziņā ir vērojamas līdzīgas likumsakarības. Aplūkojot dažādus gramatikalizācijas gadījumus latviešu valodā, kā arī sastatot tos ar vispārīgām, daudzām valodām kopīgām attīstības likumībām, ir nepieciešams teorētiski un arī praktiski analizēt semantisko un formālo mehānismu, kas nosaka gan valodas leksisko elementu pāreju gramatiskajos, gan atsevišķu gramatisku elementu kļūšanu par leksēmām. Lai arī gramatikalizācija un leksikalizācija parasti ietver noteiktu redukciju satura un formas ziņā, tipisks leksikalizācijas rezultāts ir individuāls, savukārt gramatikalizācijas rezultāts attiecībā pret dažādām leksisko vienību grupām parasti ir regulārs.

Pētījumi atklāj, ka noteiktas leksiskās vienības tiek īpaši bieži pakļautas gramatikalizācijai, kas balsta atzinumu, ka gramatikalizācijas procesu analizē būtu lietderīgi pievērsties noteiktas leksiski semantiskas grupas vārdiem. Latviešu un krievu valodā viens no gramatikalizācijas un leksikalizācijas piemēriem ir tādi lietvārda un darbības vārda savienojumi, kur darbības vārds daļēji vai pilnīgi zaudējis savu leksisko nozīmi un nokļuvis palīgvārdu lomā.

Orģinālteksta un tulkojuma sastatāmā analīze ļauj secināt, ka lielākoties krievu valodas analītiskus savienojumus, kas aktualizē runāšanas nozīmi, konkrētā kontekstā iespējams adekvāti atveidot latviešu valodā, tieši tāpat kā vārdus, kuriem ir atbilstošs vienvārda ekvivalents. Pētījums rāda, ka latviešu valodai salīdzinājumā ar krievu valodu piemīt lielāks analītisms atsevišķu runas darbību nominācijā.

Atslēgvārdi: analītiska leksiska vienība, sintētiska leksiska vienība, verbs, semantika, tulkojums, ekvivalents.

Pēdējā desmitgadē arī latviešu valodniecībā vērojama pastiprināta interese par gramatikalizācijas un leksikalizācijas procesiem, kas saistīti, no vienas puses, ar valodas leksiskās sistēmas elementu pāreju gramatiskajā sistēmā, t. i., sākotnēju leksēmu pārtapšanu par gramatiskajiem elementiem (VPSV 2007, 133–134), un, no otras puses, valodas gramatiskās sistēmas elementu pāreju leksiskajā sistēmā, kas visbiežāk īstenojas, atsevišķām gramatiskajām formām kļūstot par patstāvīgām dažādu vārdšķiru leksēmām (VPSV 2007, 208). Turklāt, apzinot lingvistisko

literatūru, var secināt, ka gramatikalizācijas un leksikalizācijas parādības dažādās valodās atklāj līdzīgas iezīmes.

Andra Kalnača raksta: „Aplūkojot dažādus gramatizēšanās gadījumus latviešu valodā, kā arī sastatot tos ar vispārīgām, daudzām valodām kopīgām attīstības likumībām, ir nepieciešams teorētiski un arī praktiski analizēt semantisko un formālo mehānismu, kas nosaka gan valodas leksisko elementu pāreju gramatiskajos, gan atsevišķu gramatisku elementu kļūšanu par leksēmām.” (Kalnača 2008, 254)

Zinātniskajā literatūrā pausts arī viedoklis, ka gramatikalizācijas un leksikalizācijas procesi ir savstarpēji saistīti – tie var norisināties paralēli vai autonomi, taču kopumā tie veido tandēmu. Analizējot krievu un lietuviešu darbības vārda veida kategoriju, Bjerns Vīmers (*Björn Wiemer*) akcentē, ka valodā gramatiskajām un leksiskajām kategorijām nenoliedzami ir atšķirīgs statuss. Lai arī gramatikalizācija un leksikalizācija parasti ietver noteiktu redukciju satura un formas ziņā, tipisks leksikalizācijas rezultāts ir individuāls, savukārt gramatikalizācijas rezultāts attiecībā pret dažādām leksisko vienību klasēm (piemēram, vārdšķirām) lielā mērā ir regulārs. B. Vīmers piekrt atziņai, ka gramatikalizācija un leksikalizācija veido viena kontinuuma polus (Wiemer 2000, 27; 31).

Savukārt, aplūkojot latviešu un norvēģu valodas darbības vārda gramatizēšanos, Ilze Lokmane uzsver: „Tā kā šajā procesā nenotiek nekādas formālas pārmaiņas, ir svarīgi pateikt, kā konstatēt gramatizēšanās faktu, proti, kas notiek ar attiecīgās valodas vienības nozīmi.” (Lokmane 2008, 259–260) Kā norāda I. Lokmane, desemantizēšanos veicina vairāki faktori: pirmkārt, verba leksiskā semantika (vieglāk desemantizējas vispārīgas nozīmes vārdi, otrkārt, apkaime (te var būt svarīgi gan leksiski, gan gramatiski faktori), treškārt, apkaimes komponentu vārdšķira, piemēram, šķituma verbi vairāk desemantizējas tad, ja tiem blakus ir īpašības vārds, mazāk – saistījumā ar divdabi (Lokmane, 2010).

Apkopojot plašu lingvistisko materiālu, Timurs Maisaks (*Тимур Майсак*) secina: „Valodnieki ir vienisprātis, ka gramatikalizācijas avots ir visai ierobežots – šim procesam ir pakļautas nevis patvaļīgas leksēmas, bet gan noteiktu leksiski semantisko grupu vārdi. Visbiežāk gramatikalizācijai ir pakļauti vārdi, kas norāda ķermeņa daļas (galva, seja, roka u. c.), verbi ar eksistences nozīmi (būt, eksistēt, atrasties u. c.), kustības verbi (iet) utt.” (Maїсак 2002, 26) Tas savukārt balsta atzinumu, ka, pētot gramatikalizācijas procesus kādā valodā vai dažādās valodās, lietderīgi ir pievērsties tieši noteiktas semantikas vārdu analīzei (Maїсак 2000, 11).

Gan latviešu, gan krievu valodā funkcionē nominācijas vienības, kuras atrodas gramatikalizācijas un leksikalizācijas procesu sadūrā, proti, tie ir lietvārda un daļēji vai pilnīgi desemantizēta darbības vārda savienojumi. Pārsvārā šie verbālie komponenti pēc semantiskās struktūras ir daudznozīmīgi vārdi – jo plašāka ir vārda semantika, jo augstāks ir tā lietošanas biežums. Darbības vārda daudznozīmība var labvēlīgi ietekmēt analītisko savienojumu izplatību, un analītisko savienojumu verbālie komponenti šajā ziņā nav izņēmums (Bankavs 1973, 18; Bankavs 1974, 10).

Tādi vārdu savienojumi kā *dot atļauju, izdarīt aptauju* u. tml. ir sintaktiski un semantiski nedalāmi, parasti apzīmē darbību un funkcionāli tuvojas vienkāršajam darbības vārdam. Desemantizētais darbības vārds izpilda gramatiskās funkcijas, piemēram, apzīmējot laika, izteiksmes un personas kategorijas, bet lietvārds kā jēdzieniskā satura nesējs – leksiskās funkcijas. Tādējādi šie analītiskie savienojumi

pēc struktūras līdzinās vārdkopām, bet pēc funkcijas teikumā – vārdam (Bankavs 1973, 16). „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” tie definēti ar terminu *analītiska leksiska vienība* (VPSV 2007, 31).

Daudzās valodās funkcionē verbi, kas pieder pie leksikas pamatfonda un bieži ir gramatikalizācijas avots, piemēram, latviešu valodas verbs *dot* un tā krievu valodas ekvivalents *дать / давать*. Pamatnozīmē tie ir fiziskas darbības verbi (*dot ziedus, dot atslēgas, дать книгу 'iedot grāmatu', дать денег на дорогу 'iedot naudu ceļam'*), taču metaforizācijas rezultātā verbs zaudējis nozīmes konkrētību un ieguvis spēju saistīties ar abstraktas semantikas substantīviem, piemēram, *dot atļauju – atļaut, дать разрешение – разрешить*. Inta Freimane atzīst, ka šādu vārdkopu lietojums galvenokārt ir kontekstuāli nosacīts: analītiskas leksiskas vienības ir raksturīgas zinātniskajam un oficiālajam stilam. Ne visas analītiskas leksiskas vienības no valodas kultūras viedokļa ir vēlamas vai pieņemamas, neitrālā lietojumā tās būtu aizstājamas ar vienvārda korelātu – parasti tas ir ar vārdkopas otro komponentu derivatīvi saistīts verbs, piemēram, *uzlikt akcentu – akcentēt; dot apmācību – apmācīt; nodot balsi – balsot; nodot ziņojumu – ziņot* u. c. (Freimane 1993, 400). Tomēr kopumā analītiskas leksiskas vienības ir būtiska valodas vārdu krājuma daļa ar nominatīvām, ekspresīvām un stilistiskām īpašībām.

Šis pētījums ir novērojums par gramatikalizācijas un leksikalizācijas procesiem krievu un latviešu valodā. Tas balstās uz visai ierobežotu lingvistisku materiālu, kurš ekscerpēts no Antona Čehova (*Антон Чехов*) oriģināltekstiem un to latviskajiem tulkojumiem¹. Par pamatu analīzei ir ņemtas analītiskas leksiskas vienības, kuras veido verba un substantīva savienojums, kas kontekstā aktualizē runāšanas nozīmi.

Konstatētos piemērus atkarībā no atbildmes rakstura var apvienot vairākās grupās. Pirmkārt, tie ir gadījumi, kad valodā bez analītiskām leksiskām vienībām nevar iztikt, jo tās valodas sistēmā aizpilda leksiskas lakūnas. Tie ir bezekvivalenta leksikas gadījumi, kad kādas valodas leksiskajai vienībai nav tiešas leksiski semantiskas atbildmes citā valodā (Bankavs 2001, 9). Šādi krievu un latviešu valodas piemēri vienmēr ir piesaistījuši īpašu uzmanību, jo tos vēl var vērtēt no etnospecifiskā marķējuma viedokļa.

Arī A. Čehova stāstos ir vairāki konteksti ar bezekvivalenta runas vārdiem, kuriem latviešu valodas leksikas sistēmā nav atbilstoša vienvārda ekvivalenta. Divvalodu leksikogrāfijā jau ir nostiprinājusies pieeja bezekvivalenta leksiku atveidot aprakstoši, kas būtībā ir bezekvivalenta vārda skaidrojums citā valodā, taču daiļdarbu tulkošanas praksē šādas vienprātības nav, jo ekvivalenta atlasī parasti nosaka konteksts un tulkotāja radošās darbības īpatnības.

Analizētais valodas materiāls rāda, ka tulkotāji krievu valodas bezekvivalenta runas verbu parasti atveido tieši analītiski. No A. Čehova oriģināltekstiem ekscerpēti trīs konteksti ar krievu valodas bezekvivalenta runas vārdiem *намекает / намекнуть* ar nozīmi ‘dot mājienu (netieši izteikta doma; izteikums, kas liek noprast, nojaust)’, sal.: *Он намекал на Владимира IV степени ...* (Анна на шее); *Ar to bija dots mājiens uz IV pakāpes Vladimīru ..* (Anna kaklā, tulk. R. Ezera, 271); *... говорили о грамоте с золотой печатью, ... намекали на*

¹ Antons Čehovs. *Stāsti*. Rīga: Liesma, 1985.

что-то ... (Мужики); .. *tika mēļots par valdības rakstu ar zelta zīmogu, .. tika doti neskaidri mājiēni* .. (Zemnieki, tulk. P. Kalva, 312); *И когда однажды директорша намекнула ему, что хорошо бы пристроить его сестру за такого солидного, всеми уважаемого человека, как Беликов* ... (Человек в футляре); *Un, kad direktora madāma viņam reiz pateica, cik labi būtu izdot māsu par sievu pie tik solīda, visu cienījama cilvēka, kāds ir Beļikovs* .. (Cilvēks futrālī, tulk. P. Kalva, 343) R. Ezera bezekvivalenta runas verbu *намекает* tulko ar vārdkopu *dot mājienu*, kas sakrīt arī ar divvalodu vārdnīcā minētu paralēli; tulkotājs P. Kalva to atveido atšķirīgi: pirmajā gadījumā – *dot neskaidrus mājienu*s, otrajā – *pateikt*. Domājams, ka tulkotājs precizitātes labad ir sadalījis vārdkopu ar precizējošu vārdu *neskaidrus*, tāpēc nozīme ‘netieši’ tiek aktualizēta atkārtoti (šo nozīmi eksplicē arī substantīvs *mājiens*). Savukārt pēdējā P. Kalvas tulkojuma fragmentā rodas nozīmes transformācija, jo runas verbs *pateikt* salīdzinājumā ar krievu valodas verbu *намекает* un tā analītisko ekvivalentu *dot mājienu* ir vispārinātas semantikas vienība (*pateikt* – runājot, parasti īsi, izpaust ko). Līdz ar to krievu valodas bezekvivalenta verbs *намекает* stāstā „Cilvēks futrālī” pilnīgi zaudē savu nozīmes specifiku.

Salīdzinājumā ar krievu valodu viens no latviešu valodas bezekvivalenta vārdiem ir runas verbs *bildināt*. Krievu valodā nozīmi ‘aicināt kļūt par sievu’ var izteikt tikai analītiski, ko apliecina arī A. Čehova oriģināltekstu konteksti, sal.: ... *он поехал к Туркиным делать предложение* (Ионыч); .. *viņš brauca pie Turkiniem bildināt Jekaterinu Ivanovnu* (Joničs, tulk. J. Ozols, 327); *Он сделал предложение* .. (Душечка); *Куклинс Оļu bildināja* .. (Sirsniņa, tulk. J. Ozols, 378); *И он не делал предложения* ... (Человек в футляре); *Un viņš viņu nebildināja* .. (Cilvēks futrālī, tulk. P. Kalva, 342a); ... *в конце концов он сделал бы предложение* ... (Человек в футляре); .. *ka beigu beigās viņš to būtu bildinājis* .. (Cilvēks futrālī, tulk. P. Kalva, 342b); ... *и в один прекрасный вечер вдруг – бац! сделал предложение* ... (Попрыгунья); .. *un kādā jaukā vakarā viņš pēkšņi – bāc! – bildina* .. (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 158); ... *Андрей Андреич стал ухаживать за ней и сделал ей предложение* ... (Невеста); .. *Andrejs Andrejičs sāka ar viņu lakstoties un viņu bildināja* .. (Līgava, tulk. A. Grēviņa, 407); *Сегодня предложение сделал* (Учитель словесности); *Šodien bildināju* (Literatūras skolotājs, tulk. L. Rūmniece, 251); ... *он предложения не делал* ... (Учитель словесности); .. *viņš bildinājumu nav izteicis* .. (Literatūras skolotājs, tulk. L. Rūmniece, 257) Kā redzams, J. Ozola, P. Kalvas, V. Grēviņa, A. Grēviņas un vienā L. Rūmnieces tulkojuma fragmentā latviešu valodas runas verbs *bildināt* konsekventi lietots kā oriģinālteksta vārdkopu *делать предложение* un *сделать предложение* ekvivalents. Tulkotāja L. Rūmniece tajā pašā stāstā „Literatūras skolotājs” vārdkopu *предложения не делал* līdz ar runas verbu *bildināt* atveido analītiski kā *bildinājumu nav izteicis*. Šķiet, ka burtisks tulkojums varētu būt saistīts, pirmkārt, ar iespēju izvairīties no vienas un tās pašas leksiskas vienības atkārtojuma, otrkārt, oriģinālteksta iespaidā. Tomēr vienveidības labad, kā arī lai saglabātu leksiskā atkārtojuma māksliniecisko slodzi, tulkojumā būtu vēlams konsekventi lietot runas verbu *bildināt*.

Oriģinālteksta un tulkojuma sastatīšanas gaitā konstatēti piemēri, kas atklāj, ka runāšanas nozīme abās valodās var būt verbalizēta tikai analītiski, sal.: ... *она мысленно молилась и давала обет* богу, что если Дымов выздорoveет ...

(Попрыгунья); .. *viņa domās lūdza dievu un deva solījumu* – ja *Dimovs atvaseļosies* .. (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 177); ... *как будто он дал обет никогда не возвышать голоса* ... (Палата № 6); .. *ka viņš būtu cieši nosolījis nekad nepacelt balsi* .. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 191) Krievu valodas vārdkopas *давать обет / дать обет* kontekstā realizē nozīmi ‘svinīgi apsolt’, vienlaikus piešķirot tam arī pacilātas konotācijas, kuras aktualizē grāmatu stila substantīvus *обет*. Minētajos tulkojumu fragmentos oriģinālteksta konotācijas nivelējas, jo latviešu valodas analītiskas atbildes *dot solījumu* un *cieši nosolīties* šai ziņā ir neitrālas. Aktualizētās konotācijas ir būtiskas tekstveidē, jo pauž personāža portretējuma ētisko vērtējumu, kas tulkojumā pilnībā nerealizējas.

Vienu no plašākajām grupām veido krievu-latviešu paralēles, kurās lietotas sintētiskas un analītiskas leksiskas vienības. Tā, nozīmi ‘jautāt’ oriģināltekstā parasti realizē runas verbi *спросить* (vairāk nekā 140 vārdlietojumu) un *спрашивать* (vairāk nekā 70 lietojuma kontekstu), taču konstatēti piemēri, kad šādu nozīmi eksplicē arī analītiskas leksiskas vienības *задавать вопросы / задать вопросы*, sal.: *Никитин и Манюся ... задавали изредка друг другу отрывистые вопросы* ... (Учитель словесности); *Никитин и Манюся .. paretam uzdeva viens otram aprautus jautājumus* .. (Literatūras skolotājs, tulk. L. Rūmniece, 250); *Он задавал вопросы, а медик отвечал* (Припадок); *Арстс узdeva jautājumus, bet mediķis atbildēja* (Lēkme, tulk. A. Rudzroga, 143); *Андрей Ефимович ... машинально задает вопросы* (Палата № 6); *Andrejs Jefimičs .. automātiski uzdod jautājumus* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 193); ... *и свои собственные вопросы, которые он задает неизменно уже более двадцати лет* (Палата № 6); .. *un paša vienveidīgie jautājumi, ko viņš uzdod jau vairāk nekā divdesmit gadu* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 194); *Иван Дмитрич ... задавал вопросы* ... (Палата № 6); *Ivans Dmitričs .. uzdeva jautājumus* .. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 204); ... *ему не задавали никаких вопросов* (Палата № 6); .. *nekādus jautājumus viņam neuzdeva* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 213); *Он вспомнил вопросы, которые задавали ему* ... (Палата № 6); *Атцерējies uzdotos jautājumus* .. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 214); „*Мне всё равно, – думал он, когда ему задавали вопросы* (Палата № 6); „*Ман ир viss vienalga,*” *viņš domāja, kad viņam ko jautāja* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 229). L. Rūmniece un A. Rudzroga analītiskas leksiskas vienības *задавать вопросы / задать вопросы* (izņemot pēdējo lietojuma kontekstu) konsekventi atveidojušas ar semantiski un strukturāli identu vārdkopu *uzdot jautājumus*, kas arī tulkojumā ļauj aktualizēt analītisku konstrukciju stilistisko slodzi, šajā gadījumā – paspilgtināt lietiskajam stilam raksturīgas konotācijas.

Oriģināltekstā ar vārdkopu *задавать вопросы* saskārās arī tulkotāja R. Ezera, sal.: *Она ... задавала всё одни и те же вопросы, волнуемая то ревностью, то страхом, что он недостаточно ее уважает* (Дама с собачкой); *Viņa .. uzplijās viņam ar vienu un to pašu jautājumu* – vai viņš joprojām viņu cīenot (Dāma ar sunīti, tulk. R. Ezera, 394). Salīdzinot minētos ekscerptus, redzams, ka latviešu valodas vārdkopa *uzplīties ar jautājumiem* salīdzinājumā ar krievu valodas *задавать вопросы* ir semantiski un stilistiski komplicētāka, jo kontekstā papildus eksplicē adverbiālas sēmas ‘neatlaidīgi’, ‘netaktiski’ un negatīvi vērtējamas konotācijas.

Ar vienvārda ekvivalentu *pavaicāt* un *jautāt* tulkotas arī analītiskas konstrukcijas *зadать вопрос* un *задавать вопрос*, kurās piesaistītais substantīvs ir vienskaitlī, sal.: *Задать ей вопрос и не получить ответа тоже страшно* (Горе); *Kaut ko viņai pavaicāt un nesajemt atbildi arī ir baismi* (Bēda, tulk. A. Rudzroga, 44); ... *и когда говорили при нем о религии или чудесном и задавали ему какой-нибудь вопрос ...* (Мужики); .. *un, kad viņa klātbūtnē spriedēja par ticību vai par brīnumiem un viņam kaut ko jautāja ..* (Zemnieki, tulk. P. Kalva, 313) Iespējams, šādu tulkojumu provocējis sarunvalodas konteksts, kurā iederīgāks šķiet tieši runas verbs.

Konstatēti gadījumi, kad analītisku leksisku vienību lietojumu acīmredzami balsta to semantiskā un stilistiskā niansētība. Tā, piemēram, vairāku analītisku leksisku vienību nozīmes struktūrā ietilpst komunikatīvi pragmatiskā sēma 'lai noticētu', kuru aktualizē substantīvs *vārds / goda vārds*, sal.: ... *давал себе клятвы ...* (Припадок); .. *deva pats sev zvērestus ..* (Lēkme, tulk. A. Rudzroga, 140); – *Он дал мне слово, что займется вами* (Палата № 6); – *Viņš deva man vārdu, ka vēltīs jums iztanību* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 223); *Даю себе честное слово, клянусь богом, что не буду робеть ...* (Учитель словесности); „*Dodu sev goda vārdu, zvēru dieva priekšā, ka nekautrēšos ..* (Literatūras skolotājs, tulk. L. Rūmniece, 340) Minētajos piemēros A. Rudzroga un L. Rūmniece lieto semantiski un strukturāli pilnīgus ekvivalentus *dot vārdu / dot goda vārdu*, kas ļauj arī tulkojumā aktualizēt identiskas sēmas un konotācijas.

Tomēr jāsecina, ka vairumā gadījumu tulkotāji ir izvēlējušies daļēju – semantiski vai strukturāli atšķirīgu – ekvivalentu, sal.: ... *человек с таким лицом может и украсть, и убить, и дать ложную клятву* (Припадок); .. *cilvēks, kam tāda seja, var gan nozagt, gan nogalināt, gan nepatiesi zvērēt* (Lēkme, tulk. A. Rudzroga, 129); – *Дайте, голубчик, слово, что вы будете слушаться во всем Евгения Федорыча* (Палата № 6); – *Apsolieties, mīlais, ka visās lietās klausīsiet Jevgeņiju Fjodoroviču* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 224a); – *Извольте, даю слово* (Палата № 6); – Lūdzu: *apsolos* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 224b); ... *и он дал слово, что уедет первого июля ...* (Невеста); .. *viņš apsolījās, ka aizbrauks pirmajā jūlijā ..* (Līgava, tulk. A. Grēviņa, 411); – *И зачем я, дура, дала слово телеграфисту?* (Попрыгунья); – *Kālab gan es, muļķe, apsolīju телеграфистам?* (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 164); – *Даю тебе честное слово, уж больше никогда не пойду с тобой в другой раз* (Припадок); – *Ar godavārdu solos – nekad vairs kopā ar tevi nekur neiešu* (Lēkme, tulk. A. Rudzroga, 136); *Мы ... дали ему честное слово быть у него на свадьбе ...* (Попрыгунья); *Mēs .. apsolījāmies ar godavārdu būt viņa kāzās ...* (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 163); – *Даю вам честное слово, что доставлю вас туда и обратно в один час* (Враги); – *Un es jums svēti apsolu, ka jūs stundas laikā aizvizināšu turp un atpakaļ* (Ienaidnieki, tulk. P. Kalva, 96). Salīdzinot krievu un latviešu ekvivalentu semantiku, jāatzīst, ka tulkojumā sintētiskas leksiskas vienības lietojuma dēļ oriģinālteksta komunikatīvi pragmatiskā nianse nivelējas.

Ekscerpēti arī piemēri, kad oriģinālteksta runas verbam tulkojumā atbilst analītiska leksiska vienība, sal.: ... *он стал советовать своему другу оставить водку и ниво ...* (Палата № 6); .. *viņš bija pasācis draugam dot padomus, lai atsakoties no degvīna un alus ..* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 211–212); ... *он*

тоже **советовал** оставить спиртные напитки ... (Палата № 6); .. *arī tas deva padomi* atsacīties no alkoholiskiem dzērieniem .. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 212); *Ну, придешь распорядишься, посоветуешь* ... (Бабы); *Aizgāju, izrīkoju, devu padomi* .. (Sievišķi, tulk. J. Ozols, 147); ... *после завтрака они поехали к себе на дачу, чтобы распорядиться там насчет зимы* ... (О любви); .. *rēc brokastīm viņi brauca uz savu vasaras mītni, lai nodotu rīkojumus sakarā ar tuvo ziemi* .. (Par mīlestību, tulk. P. Kalva, 362); *Недолго думая, благословили* и в одну неделю всё дело оборудовали (Бабы); *Bez kādas prātošanas vecāki deva savu svētību, un vienā nedēļā viss bija nokārtots* (Sievišķi, tulk. J. Ozols, 147); ... *но тут горбач вздыхает и заявляет, что, слава богу, они, наконец, приехали* (Тоска); .. *taču tanī brīdī kuprītis atviegloti nopūšas un dara zināmu, ka, paldies dievam, beigu beigās šie esot atbraukuši* (Sirids smeldz, tulk. R. Ezera, 49). Šajā gadījumā starp krievu valodas sintētisku un latviešu valodas analītisku leksisku vienību nav vērojamas būtiskas semantiskas atšķirības, tomēr dažos kontekstos būtu vēlams lietot struktūras ziņā identisku ekvivalentu. Piemēram, R. Ezeras tulkojumā par krievu verba *заявлять* atbilstošāku ekvivalentu jāatzīst kāds cits runas verbs, piemēram, *sacīt*, kas sarunvalodas kontekstā iederētos labāk, jo analītisks savienojums *darīt zināmu* aktualizē citādas – lietišķajam stilam – raksturīgas nokrāsas. No latviskajiem tulkojumiem ekscerpēti piemēri, kuros lietots strukturāli identisks ekvivalents, sal.: ... *приказчик Булдеева Иван Евсевич* ... **посоветовал** полечиться заговором (Лошадиная фамилия); .. *Buldejeva mižas pārvaldnieks Ivans Jevsejičs* .. **ieteica** ārstēties ar vārdošanu (Zirdziskais uzvārds, tulk. V. Grēviņš, 14); *Ну, придешь распорядишься, посоветуешь* ... (Бабы); *Aizgāju, izrīkoju, devu padomi* .. (Sievišķi, tulk. J. Ozols, 147); – *Господь благословит!* – *кричала с крыльца бабушка* (Невеста); – *Lai dievs svēt!* – *vestāmiņa sauca no lieveņa* (Līgava, tulk. A. Grēviņa, 416); – *Из-за этих решеток благословляю вас!* (Палата № 6); – *Aiz šīm restēm nīkdams, es svētīju jūs!* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 203); – *Я в этом ничего не понимаю, – угрюмо заявляет Иван Дмитрич* (Палата № 6); – *Es nekā tur nesaprotu, – Ivans Dmitričs drūmi nosaka* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 188).

Atšķirības starp oriģināltekstu un tulkojumu vērojamas vienā V. Grēviņa tekstā, sal.: *Отчего ты, говорю, урядник, начальству знать не даешь?* (Унгер Пришибеев); *Кārēs, saku, tu, uradņik, neziņo priekšniecībai?* (Unters Prišibejevs, tulk. V. Grēviņš, 39) Arī šajā kontekstā stilistiski iederīgāks būtu analītisks ekvivalents *darīt zināmu*, kas ļautu arī V. Grēviņa tulkojumā paspilgtināt lietišķas un klišeiskas izteiksmes konotācijas.

Semantikas neprecizitātes vērojamas arī J. Ozola un P. Kalvas tulkojumu fragmentos, sal.: ... *она ... на репетициях вмешивалась, неправляла* актеров ... (Душечка); .. *viņa .. tēģinājimos iejaucās aktieru darbā, deva tiem norādījumus* .. (Sirsnīņa, tulk. J. Ozols, 378); – *Я тоже за обедом и на охоте поучал, как жить* ... (Крыжовник); – *Arī es, ēzdams pusdienas un iedams un medībām, esmu devis padomus, ka jādzīvo* .. (Ērkšķogās, tulk. P. Kalva, 356) Gan krievu valodas runas verbs *неправлять*, gan *поучать* pauž apzīmētās darbības negatīvu vērtējumu, ko kontekstā realizē voluntatīvā sēma ‘uzspiežot savu gribu’, savukārt latviešu atbilstmes *dot norādījumus* un *dot padomu* šai ziņā ir neitrālas, kas nenoliedzami mazina valodas līdzekļu izteiksmīgumu. Te noteikti jāpiebilst, ka krievu valodas verbam *поучать* latviešu valodas leksikas sistēmā atrodams

semantiski un stilistiski precīzs ekvivalents *pamācīt* ar nozīmi ‘izteikt pamācības (kā rīkoties, izturēties)’, kura lietojums tulkojumā ļautu izvairīties no diametrāli pretēju konotāciju realizācijas.

Tāpat pētījuma gaitā ir konstatēts, ka latviešu un krievu valodā gramatikalizācijas un leksikalizācijas piemēri ilustrē līdzīgas tendences to veidošanā un lietojumā. Nenoliedzami, ekscerpēto krievu un latviešu valodas paralēļu salīdzināšana atklāj, ka liela daļa gadījumu apliecina kādu būtisku iezīmi, proti, sintētisku un analītisku leksisku vienību sinonīmu, dažkārt – arī konkurenci. Parasti analītiska leksiska vienība salīdzinājumā ar vienvārda ekvivalentu ir semantiski un stilistiski diferencētāka.

Piemēri rāda, ka daiļdarbā analītiskas leksiskas vienības veic vairākas stilistiskas funkcijas, piemēram, ar dažādām konotācijām paspīlgtina vēstījumu, asociatīvi sasaista teksta fragmentus, individualizē personāžu runu, un citas.

Gadījumi, kad analītiska leksiska vienība ir tulkota ar vienvārda ekvivalentu, ir saistīti ar tulkotāja vēlmi izvairīties no smagnējas un stilistiski neveiksmīgas konstrukcijas, kas varētu izveidoties kontekstā, ja tiktu lietota analītiska atbilde. Semantiski un strukturāli atšķirīgu ekvivalentu lietojuma dēļ tulkojumā nivelējas sintētisku un analītisku leksisku vienību korelācija un sinonīmika. Atsevišķos gadījumos tomēr būtu vēlams pilnīgu ekvivalentu lietojums, jo nepārdomātas atveides dēļ tulkojumā zūd būtiskas oriģinālteksta nianšes.

Saīsinājums

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Literatūra

1. Bankavs, Andrejs. 1973. Dažas analītisma iezīmes mūsdienu latviešu valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 9. laidziens. Rīga: Liesma, 16-20.
2. Bankavs, Andrejs. 1974. Darbības vārds analītiskajos savienojumos. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 10. laidziens. Rīga: Liesma, 10-14.
3. Bankavs, Andrejs. 2001. Lakūnas latviešu valodā. *Leksika: vēsturiskais un aktuālais. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 128. dzimšanas dienas atceres zinātniskās konferences tēzes. 2001. gada 23. februāris*. Rīga: LVI, 9-11.
4. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
5. Kalnača, Andra. 2008. Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 250-258.
6. Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 259-268.
7. Lokmane, Ilze. 2010. *Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis*. Pieejams: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=152&id=346>
8. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
9. Вимер, Бйорн / Wiemer, Björn. 2001. Аспектуальные парадигмы и лексическое значение русских и литовских глаголов. *Вопросы языкознания*. № 2, 26-58.

10. Майсак, Тимур. 2000. Грамматикализация глаголов движения: опыт типологии. *Вопросы языкознания*. № 1, 10-32.
11. Майсак, Тимур. 2002. *Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва.

Summary

In the last decade the processes of grammaticalization and lexicalization have also come into the focus of Latvian linguistics; furthermore, the research results demonstrate that, in this respect, similar regularities across the same word classes can be found in different languages.

While examining various cases of grammaticalization in Latvian and contrasting them with the respective recurrent developmental regularities, I have tried to provide a theoretical and practical account of the semantic and formal mechanisms that determine both the development of lexical items into grammatical ones and grammatical elements into lexemes. Although both the grammaticalization and lexicalization involve semantic bleaching and erosion, a typical result of the lexicalization is individual, while the result of grammaticalization in relation to different semantic classes of lexical units is largely regular.

The research results indicate that certain lexical items are subjected to grammaticalization particularly frequently, thus supporting the approach which requires the examination of different semantic classes separately.

Combinations of a noun with a verb constitute examples of grammaticalization and lexicalization in Latvian and Russian. Here, the verb has partially or completely lost its lexical meaning and become a functional word. As to its semantic structure, such verbal components are mostly polysemous words. This is expected given that the polysemy of a word can further the distribution of analytic combinations.

Leksēmas *Mann/man* gramatizēšanās latviešu valodā

Grammaticalization of the Lexeme Mann/man in the Latvian Language

Iveta Pūtele

LU aģentūra „Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: *ivetap@lza.lv*

Līdz ar vācu valodas ienākšanu un nostiprināšanos Latvijā līdztekus citiem aizguvumiem latviešu valodā tiek pārņemti arī salikteņi, kuru otro daļu veido elements *-manis*, kas vācu valodā ir leksēma *Mann* ‘vīrs; cilvēks’. 19. gs. vidū, 20. gs. pirmajā pusē latviešu valodā ienāk arī no angļu valodas aizgūti salikteņi ar atbilstošu leksēmu *man* [mæn] ‘vīrietis; vīrs’ otrajā komponentā.

No latviešu valodas viedokļa šie vārdi ar elementu *-manis/-menis* savu salikteņa raksturu ir zaudējuši. Latviešu valodā aizguvums tiek pārņemts kā vienots veselums reālijas nosaukšanai un salikteņa otrā daļa netiek saistīta ar noteiktu leksisko nozīmi. Īstenojas viena no gramatizēšanās pazīmēm – desemantizēšanās. Vācu valodas leksēma *Mann* un angļu valodas leksēma *man* latviešu valodā zaudē savu leksisko nozīmi un gramatizējas, iegūstot piedēkļa (vai attiecīgi – izskaņas, fināles) funkcijas.

Zemākā gramatizācijas pakāpe ir vārdos, kur elements *-manis/-menis* ir aizguvuma sastāvdaļa. Spilgtāk gramatizēšanās izpaužas nevis aizguvumos, bet jaundarinājumos ar vārdisko fināli *-manis/-menis*, jo šajos gadījumos tai ir izteiktākas afiksa pazīmes, turklāt tā veic vārddarināšanas afiksa funkcijas.

Tipiska postfiksa funkcija un līdz ar to gramatizācijas pakāpe elementam *-man-* ir mūsdienu sarunvalodiskajos darinājumos, jo šajos gadījumos vārdiskā fināle *-manis/-menis* celmam tiek pievienota, nedomājot par tās leksisko nozīmi.

Atslēgvārdi: desemantizēšanās, gramatizēšanās, aizgūts saliktenis, jaundarinājums.

Termina „gramatizēšanās” būtība latviešu valodnieciskajā literatūrā viskoncentrētāk pausta „Valodas pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (VPSV 2007, 133): „Gramatizēšanās ir valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā. Afiksu morfēmas gramatizācijas procesā ir cēlušās no patstāvīgiem vārdiem vai palīgvārdiem. .. Gramatizācija parasti sākas ar desemantizēšanos, vārdam zaudējot savu leksisko nozīmi, turpinās kā deķategorizēšanās, vārdam sastingstot vienā gramatiskajā formā un zaudējot locīšanas paradigmu, un parasti beidzas ar fonētisku redukciju, vārdam fonētiski saīsinoties.”

Līdz ar vācu valodas ienākšanu un nostiprināšanos Latvijā līdztekus citiem aizguvumiem latviešu valodā tiek pārņemti arī salikteņi, kuru otro daļu veido elements *-manis*, kas vācu valodā ir leksēma *Mann* ‘vīrs; cilvēks’.

Ienākot latviešu valodā, šie salikteni iegūst latviešu valodas gramatisko noformējumu – galotni. Izveidojas vārds ar beigu elementu *-manis*. Šādi gramatiski elementi, kuru pamatā ir aizgūtu salikteņu beigu komponents, latviešu valodniecībā dēvēti dažādi, piemēram, – vārdiskā izskaņa (MLLVG I 1959, 80), vārdiskā finālē (Kalme, Smiltnece 2001, 77).

Rakstā lietots termins „vārdiskā finālē”, tādējādi norādot, ka šī elementa, kas latviešu valodā ieguvis vairāk postfiksa funkciju, pamatā ir patstāvīgs celms. Taču no latviešu valodas viedokļa šie vārdi ar elementu *-manis* savu salikteņa raksturu ir zaudējuši. Latviešu valodā aizgūvums tiek pārņemts kā vienots veselums reālījas nosaukšanai un salikteņa otrā daļa netiek saistīta ar noteiktu leksisko nozīmi. **Īstenojas viena no gramatizēšanās pazīmēm – desemantizēšanās.** Vācu valodas leksēma *Mann* latviešu valodā zaudē savu leksisko nozīmi un gramatizējas, iegūstot piedēkļa *-ēj-, -tāj-, -niek-* u. tml. (vai attiecīgi – izskaņas, fināles) funkcijas.

Tādējādi rakstā aplūkots jautājums par kādas valodas leksēmu gramatizēšanos, ienākot citā valodā kā aizgūvumam un zaudējot leksisko nozīmi.

Vācu valodā ar salikteņa otro komponentu *-mann* darināti daudzi cilvēku nodarbošanās nosaukumi. Arī latviešu valodā šie aizgūvumi visbiežāk ir nodarbošanās nosaukumi.

Vārdiem ar elementu *-manis/-menis* latviešu valodā var šķirt vairākas gramatizācijas pakāpes. Zemākā gramatizācijas pakāpe ir vārdos, kur elements ***-manis/-menis* ir aizgūvuma sastāvdaļa.**

Jau pirmajās latviešu valodas vārdnīcās sastopami ģermānismi

*dreimanis*¹ ‘virpotājs’ (< vlv. *dreien* ‘virpot’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’) (Mancelius 1638₁, 49),

timmermanis ‘namdaris’ (< vlv. *Timmermann* < vlv. *timmeren* ‘būvēt no koka’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’) (Mancelius 1638₂, 405).

Vēlāku laiku vārdnīcās šādu aizgūvumu skaits papildinās, piemēram:

ģērmanis ‘ādmīnis’ (< vlv. *germann* < vlv. *geren* ‘ģērēt’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

andelmanis ‘tirgotājs’ (< v. *Handelsmann* < v. *Handel* ‘tirdzniecība’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

būmanis ‘namdaris’ (< vlv. *būwman* < vlv. *būwen* ‘būvēt’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

kopmanis ‘tirgotājs’ (< vlv. *kopman*),

leimanis ‘brīvzemnieks, brīvlaistais zemnieks’ (< v. *leh(en)mann* < v. *Lehen* ‘lēnis’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

lansmanis ‘tautietis; novadnieks’ (< v. *Landsmann*),

lasmanis ‘locis’ (< v. *Lootsmann*),

ormanis ‘cilvēks, kas ar pajūgu pārvadā pasažierus un mantas’ (< vlv. *vorman*),

spēlmanis ‘muzikants’ (vlv. *spelman*).

¹ Etimoloģijas skaidrojumiem rakstā izmantotas vārdnīcas: Mīlenbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap., turpinājais J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga, 1923–1932; Endzelīns, J., Hauzenberga, E. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946; Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: Avots, 1992; *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 1999.

Vēlākā periodā ar vācu valodas leksēmu *Mann* aizgūts, piemēram, vārds *bocmanis* (< v. *Bootsmann* < v. *Boot* ‘laiva’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’).

Tas fiksēts 1922. gada „Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” (ZTV 1922, 145), bet Jēkaba Dravnieka vācu-latviešu vārdnīcā (1933) (Dravnieks 1933, 123) *Bootsmann* vēl tulkots kā *laivnieks*.

Lai gan lielākā daļa savulaik no vācu valodas aizgūto vārdu ar vārdisko fināli *-manis* 19. gs. beigās izskausti, mūsdienu latviešu valodā kā termini saglabājušies profesiju nosaukumi *stūrmanis* (< lv. *stureman*), *bocmanis* (< v. *Bootsmann*), kā historisms – *ormanis* (< vlv. *vorman*), kā sarunvalodas vārdi – *andelmanis* (< v. *Handelsmann*), *spēlmanis* (< vlv. *spelman*).

19. gs. vidū, 20. gs. pirmajā pusē, kā arī vēlāk latviešu valodā ienāk no angļu valodas aizgūti salikteni ar atbilstošo leksēmu *man* [mæn] ‘vīrietis; vīrs’ otrajā komponentā. Latviešu valodā atbilstoši skanējumam angļu valodā šo vārdu beigu daļā ir vārdiskā fināle *-menis*:

bārmenis (< ang. *barman*),
biznesmenis (< ang. *businessman*),
blūzmenis (< ang. *bluesman*),
džentlmenis (< ang. *gentleman*),
džezmenis (< ang. *jazzman*),
jahtsmenis (< ang. *yahtsman*),
kongresmenis (< ang. *congressman*),
polismenis (< ang. *policeman*),
rekordsmenis (< ang. *recordsman*),
sportsmenis (< ang. *sportsman*),
supermenis (< ang. *superman*).

Latviešu literārajā valodā nostiprinājušies tikai daži no tiem.

Liecība uzskatam, ka aizgūtā salikteņa otrais komponents zaudē savu leksisko nozīmi un veic fināles funkcijas, ir, piemēram, vārda *bārmenis* lietojums sieviešu dzimtē – *bārmene*. Tātad netiek izjūsts, ka vārda beigu daļas leksiskā nozīme ir ‘vīrietis’.

Spilgtāk gramatizēšanās izpaužas nevis aizguvumos, bet **jaundarinājumos** ar vārdisko fināli *-manis*, jo šajos gadījumos tai ir izteiktākas afiksa pazīmes, turklāt tā veic vārddarināšanas afiksa funkcijas. Šādu darinājumu gan ir salīdzinoši maz (daudz vairāk ir aizguvumu).

Paralēli aizguvumiem *brāķeris*, *zāģeris*, *snīķeris* fiksēti arī varianti ar vārdisko fināli *-manis*. Tie varētu būt latviešu valodas darinājumi, kur fināle *-manis* jeb postfiks *-man-* lietoti afiksa funkcijā:

brāķmanis ‘brāķētājs’ (*brāķēt* + *-manis* ‘-tājs’),
zāģermanis ‘zāģētājs’ (*zāģeris* + *-manis* ‘-tājs’),
snīķermanis ‘galdnieks’ (*snīķeris* + *-manis* ‘-tājs’).

Dažkārt, piemēram, Kārļa Ulmaņa vārdnīcā (Ulmann 1872, 223), paralēli izplatītākajam ar latviešu valodas piedēkli *-niek-* no ģermāniskā celma *reiz-* atvasinātajam vārdam *reiznieks* lietots atvasinājums ar vārdisko fināli *-manis*:

reizmanis (< v. *reisen* + *-manis* ‘-nieks, -tājs’) ‘1) ceļotājs, 2) cilvēks, kas pārvadā ar ratiem’.

(Šķiet, šis latviešu valodā varētu būt darinājums ar fināli *-manis*, nevis aizguvums no vācu valodas, jo atbilstošs vācu valodas vārds *Reisemann* aplūkotajās vācu-latviešu dažādu laiku vārdnīcās nav fiksēts.)

Iespējams, vārds *spēlmanis* ar nozīmi ‘azartspēļu spēlētājs’ arī darināts latviešu valodā no ģermānisma *spēle* + *-manis*. Sākotnēji vārds *spēlmanis* latviešu valodā aizgūts no viduslejasvācu valodas ar nozīmi ‘muzikants’. Vēlākos laikos, arī mūsdienās, vārds *spēlmanis* vairāk lietots ar negatīvu nokrāsu azartspēļu spēlētāja nozīmē. Šī vārda *spēlmanis* nozīme varētu nebūt aizgūta no vācu valodas, jo tajā atbilstošais vārds ir *Spieler*.

Interesants ir darinājums *bizmanis* (*bize* + *-manis*), kas 19. gs. lietots Baltijas vāciešu saīrīskam raksturojumam. Šajā gadījumā nav saprotams, vai *-manis* ir vārdiska fināle vai tomēr leksēma ar nozīmi ‘vīrs’ un visa vārda nozīme – ‘bižains vīrs’.

Ir arī **darinājumi** ar *-manis* **no latviskas cilmes vārdiem**. Daži šādi darinājumi sastopami 17.–19. gs. vārdnīcu materiālā. Varētu domāt, ka šajos gadījumos gramatizēšanās pakāpei vajadzētu būt augstākai.

Šo prognozi var attiecināt, piemēram, uz interesanto Jakoba Langes vārdnīcā fiksēto vārdu *adatmanis* (Lange 1773, 4):

adatmanis ‘adātņīca, adatu kārbīņa’ (*adata* + *-manis* ‘-nīca’).

Šķiet, šeit elementam *-manis* ir nepārprotama afiksa funkcija, kur tas izmantots piedēkļa *-nīc-* vietā.

Nepārprotama afiksa funkcija elementam *-manis* varētu būt arī Gotharda Fridriha Stendera vārdnīcā fiksētajā vārdā *burmanis* (Stender 1789, 32):

burmanis ‘burvju mākslinieks’ (*burt* + *-manis* ‘-ējs’) (vācu valodā tam atbilstošais vārds ir *Taschenspieler*).

Taču ir arī gadījumi, kad afiksa funkcija elementam *-manis* nav tik skaidra. Dažos darinājumos varētu būt izmantota arī šī elementa leksiskā nozīme ‘vīrs’. Šajos gadījumos vispiemērotākais šķiet termins *vārdiskā fināle*, norādot, ka vārda beigu daļa ir elements, kas ir ceļā starp leksēmu un afiksu – tādējādi gramatizācija vēl nav pilnīga, piemēram:

augstmanis ‘dižciltīgais’; ‘augsts vīrs’ (*augsts* + *-manis*) (‘ein grosser vornehmer Herr’ (Stender 1789, 10)),

lielmanis ‘lepnis vīrs; cilvēks, kam ir augsts stāvoklis’; ‘liels vīrs’ (*liels* + *-manis*) (‘ein Vornehmer, ein Hochmüthiger’ (Ulmann 1872, 137)),

dižmanis ‘dižciltīgais’; ‘dižs vīrs’ (*dižs* + *-manis*) (‘der Aristokrat, der Vornehme’ (ME I 1923-25, 475).

Visizteiktākā postfiksa funkcija un līdz ar to gramatizācijas pakāpe elementam *-man-* ir darinājumos, kam mūsdienās ir sarunvalodisks lietojums, jo šajos gadījumos vārdiskā fināle *-manis* celmam tiek pievienota, nedomājot par tās leksisko nozīmi – kā esošam vārddarināšanas tipam raksturīgs postfiks:

pīpmanis ‘pīpētājs’ (*pīpēt* + *-manis*),

strīdmanis ‘strīdnieks’ (*strīdēties* + *-manis*),

sūdzmanis ‘sūdzētājs’ (*sūdzēties* + *-manis*).

No iepriekš aplūkotā var secināt, ka aizgūtu salikteņu beigu komponenta leksēmas latviešu valodā mēdz gramatizēties – zaudēt savu leksisko nozīmi un kļūt par postfiksiem, ar kuriem tiek darināti jauni vārdi, neņemot vērā šo elementu leksisko nozīmi avotvalodā. Šis process raksturīgs tieši aizguvumiem, jo avotvalodas leksēmu leksiskā nozīme aizguvējvalodā nav saprotama. Šajā rakstā aplūkota leksēmu *Mann/man* gramatizēšanās, bet līdzīgi procesi varēti būt vērojami arī ar citu aizgūtu salikteņu beigu komponentiem.

Avoti

- Dravnieks, Jēkabs. 1933. *Vāciski-latviska vārdnīca*. Ceturtais pārstrādātais iespiedums. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab.
- Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946.
- Krievu-latviešu-vācu vārdnīce*. 1872. Москва: Tautas Apgaismošanas Ministerija.
- Lange, Jacob. 1773. *Lettisch-deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici*. Oberpahlen.
- Mancelius, Georgius. 1638. *Lettus das ist Wortbuch samt angehängtem täglichen Gebrauch der lettischen Sprache*. Riga. [Arī grām.: Günther, A. 1929. *Altlettische Sprachdenkmäler*. Heidelberg.]
- Mancelius, Georgius. 1638. *Phraseologia Lettica*. In: Günther, A. *Altlettische Sprachdenkmäler*. Heidelberg, 1929, 223-414.
- Mīlenbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap., turpinājis J. Endzelīns, 1.–4. sēj. Rīga, 1923–1932.
- Soida, Emīlija, Kļaviņa, Sarma. 2000. *Latviešu valodas inversā vārdnīca*. Rīga: RaKa.
- Stender, Gotthard, Friedrich. 1789. *Lettisches Lexikon*. Mitau.
- Ulmann, Carl, Cristian. 1872. *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Riga, 1872.
- Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca*. 1922. Rīga: A. Gulbja izdevniecība.

Saīsinājumi un apzīmējumi

- Dravnieks 1933 – Dravnieks, Jēkabs. 1933. *Vāciski-latviska vārdnīca*. Ceturtais pārstrādātais iespiedums.
- EH I, II – Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj.
- Lange 1773 – Lange, Jacob. 1773. *Lettisch-deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici*.
- LEV – Latviešu etimoloģijas vārdnīca.
- LVIV – Latviešu valodas inversā vārdnīca.
- Mancelis 1638₁ – Mancelius, Georgius. 1638. *Lettus das ist Wortbuch samt angehängtem täglichen Gebrauch der lettischen Sprache*.
- Mancelis 1638₂ – Mancelius, Georgius. 1638. *Phraseologia Lettica*.
- ME – Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap., turpinājis J. Endzelīns, 1.–4. sēj.
- MLLVG – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.

Stenders 1789 – Stender, Gotthard, Friedrich. 1789. Lettisches Lexikon.

SV – Svešvārdu vārdnīca.

Ulmanis 1872 – Ulmann, Carl, Cristian. 1872. Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch.

Valdemārs 1872 – Krievu-latviešu-vācu vārdnīce. 1872.

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca.

ZTV – Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca.

Literatūra

Baldunčiks, Juris. 1989. Aizguvumi ar fināli *-menis*. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 25. laid. Rīga: Avots, 1989, 131-134.

Kalme, Vilma, Smiltnece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.

Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePA, 125-131.

Latviešu etimoloģijas vārdnīca. 1.–2. sēj. 1992. Rīga: Avots.

Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 259-268.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1. sēj. 1959. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.

Svešvārdu vārdnīca. 1999. Rīga: Jumava.

Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

With the advent of the German language and its establishment in Latvia along with other borrowings, compounds containing the element *-manis*, which in German is the lexeme *Mann* ‘man’ came into the Latvian language. In the mid-19th century and the first half of the 20th compounds borrowed from English with the lexeme *man* as the second component also entered the Latvian language.

From the point of view of Latvian these words containing the element *-manis/ -menis* have lost the characteristics of a compound. In Latvian this borrowing becomes a coherent entity used for designation of some objects and the second element is no more related to any certain lexical meaning. Thus one of the characteristics of grammaticalization is brought about, namely – desemantisation. The German lexeme *Mann* and the English lexeme *man* in Latvian lose their lexical meaning and become grammaticalized, taking on the functions of a suffix (or correspondingly – final, suffix plus ending).

A lower level of grammaticalization is observed in words where the element *-manis/ -menis* is part of the borrowing.

A more pronounced grammaticalization is observed not in the borrowings but in new formations with the finale *-manis/ -menis*, as in these cases it has more pronounced characteristics of an affix, furthermore – it actually performs the functions of an affix in the word-building process.

The element *-man-* displays the most pronounced postfix function and with that – grammaticalization level in the modern colloquial formations, as in these cases the finale *-manis/ -menis* is attached to the stem without noticing its lexical meaning.

Teikuma dziļās struktūras īstenošanās virsējā: subjekta nullforma

Realization of Deep Sentence Structure into Surface Sentence Structure: Subject Zero Form

Līga Vogina

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *liga.vogina@lu.lv*

Teikuma virsējā struktūra ir teikuma dziļās struktūras realizācija. Teikuma dziļā struktūra virsējā var tikt realizēta pilnībā – katram dziļajā struktūrā nosauktajam dalībniekam virsējā struktūrā ir atbilstošs teikuma loceklis. Taču starp dziļo un virsējo struktūru var veidoties asimetrija. Tas notiek tādā gadījumā, ja kāds no teikuma dziļās struktūras dalībniekiem netiek izteikts virsējā struktūrā. Ģeneratīvajā gramatikā pastāv viedoklis, ka ikvienā teikumā jābūt subjekta pozīcijai. Tā teikuma virsējā struktūrā var palikt nerealizēta. Nerealizētu sintaktisko pozīciju nosaukšanai tiek lietots nullformas jēdziens. Tas ļauj pilnīgāk izpētīt teikuma struktūras līmeņu savstarpējās attiecības.

Latviešu valodā var runāt par šķietamām nullformām teikumos, kuros par subjektu liecina darbības vārda personas forma, un par īstām nullformām teikumos, kuros par subjekta esamību neliecina nekas. Tie ir bezpersonas darbības vārdi, kas nosauc dažādus meteoroloģiskus un astronomiskus procesus, piemēram, *snigt, miglot, krēslot*.

Atslēgvārdi: subjekts, nullforma, gramatizēšanās, bezpersonas darbības vārdi, dziļā struktūra, virsējā struktūra, ģeneratīvā gramatika.

Ikvienu teikuma pamatā ir noteikta īstenības situācija, kurā starp tās dalībniekiem pastāv noteiktas attiecības, piemēram, darītāja un darbības objekta attiecības teikumos *Katrīna vāra kafiju* un *Miķelis pļauj zāli*. Tā ir teikuma semantiskā struktūra. Savukārt teikuma dziļā sintaktiskā struktūra ir semantiskās struktūras gramatisks atspoguļojums, kur katru situācijas dalībnieku iespējams izteikt ar kādu no teikuma locekļiem. Teikuma virsējā sintaktiskā struktūra ir īstenības situācijas interpretācija – teksta autors veido izsakāmā teksta struktūru atkarībā no informācijas aktualizācijas, respektīvi, izceļ daļu informācijas kā zināmo, bet daļu – kā jauno. „Saziņas process, tā obligāta aktualitāte ikvienā runas vai rakstu situācijā nosaka nepieciešamību ne tikai atspoguļot, bet arī precizēt un atjaunināt cilvēka un apkārtējās pasaules attiecības valodas sistēmā.” (Kalnača 2008, 250) Tas nozīmē, ka saziņas situācijā notiek valodas elementu aktualizācija. Kā norāda Andra Kalnača, aktualizācija valodā izpaužas kā fonētisku pārmaiņu pavadīts gramatizēšanās un leksikalizēšanās process (Kalnača 2005, 125–126).

Teksta autora ziņā ir tas, vai teikumā nosaukt visus situācijas dalībniekus vai kādu no tiem neminēt. Tā, piemēram, teikumā *Es lasu* pārejošam darbības vārdam nav minēts objekts. Tas iespējams dažādu iemeslu dēļ – gan tādēļ, ka sarunas biedram var būt redzama lasāmviela, tāpēc nav nepieciešamības to nosaukt, gan arī tādēļ, ka sarunā svarīgākā var būt pati veicamā darbība, tātad lasīšana. Latviešu valodā teikuma virsējā struktūrā neizteikts var būt arī subjekts, piemēram, *Noskatījos jaunāko filmu* un *Visu rītu smidzina*.

Raksta autore izvīrījusi hipotēzi par to, ka sintaktiskajā struktūrā nerealizētu subjektu iespējams saistīt ar gramatizēšanās teoriju (par to sk. turpmāk rakstā). Sintaktiskajā struktūrā neizteikta subjekta nosaukšanai rakstā lietots **nullformas** jēdziens un aplūkoti subjekta nullformas tipiskākie gadījumi.

Nullformas jēdziens saistāms ar ģeneratīvo gramatiku. Tā, piemēram, Noama Čomska (*Noam Chomsky*) Pārvaldījuma un saistījuma teorijā norādīts, ka katrā teikumā, precīzāk, katra teikuma dziļajā struktūrā, jābūt ietvertam subjektam, kurš teikuma virsējā struktūrā var būt realizēts vai arī var palikt nerealizēts (sk., piem., Chomsky 1982, 10; Holvoet 2001, 55). Tādā gadījumā runā par subjekta nullformu. Pārvaldījuma un saistījuma teorijā lietots arī vārdkoptermins *tukša kategorija*, ar to saprotot elementu, kas aizņem sintaktisku pozīciju, bet kurš fonētiski netiek izteikts (Matthews 2007, 121). Teikuma virsējā struktūrā neizteikti subjekti saukti arī par trūkstošajiem subjektiem (*missing subjects*) (sk., piem., Chomsky 1982; Safir 1984; Hoening 1994). Pārvaldījuma un saistījuma teorijā izvīrēts nulles subjekta parametrs (jeb *pro-drop* parametrs), kas tiek izmantots, lai šķirtu valodas, kurās vārdam nepieciešams eksplīcīts subjekts, no tām valodām, kurās eksplīcīts subjekts nav obligāts (Matthews 2007, 271). Tā, piemēram, angļu vai vācu valodā subjektam jābūt eksplīcītam. Tātad teikuma struktūrā tam ir atvēlēta noteikta pozīcija, kurai jābūt leksiski piepildītai, savukārt latviešu valodā subjekta vieta var palikt leksiski nepiepildīta (sal. latv. *Līst* un ang. *It rains*). Tādus subjektus, kuri formāli aizpilda noteikto pozīciju, sauc par neīstajiem subjektiem („*dummy subjects*”) (Malchukov, Ogawa 2011, 25). Pīters Metjūss (*Peter Matthews*) norādījis, ka lietderīgāk būtu attiecināt tukšās kategorijas jēdzienu uz neīstajiem elementiem, bet nulles jēdzienu – uz elementiem, kuriem nav fonētiskas, tātad formālas izpausmes (Matthews 2007, 121).

Latviešu valodniecībā ar nullformu saprot „formālās izpausmes trūkumu vārdformai, kas veic noteiktu sintaktisku funkciju un konstatējama pretstatā formāli izteiktiem tās pašas paradigmas elementiem” (VPSV 2007, 265).

Nullformas jēdziens saistīts ar teikuma struktūras izpratni. Šķirot teikuma dziļo sintaktisko un virsējo sintaktisko struktūru, iespējams runāt par sintaktiskajām pozīcijām, kuras teikuma virsējā struktūrā var būt piepildītas vai arī var palikt tukšas. Ņina Valgina (*Нина Валгина*) norāda, ka sintaktiskās pozīcijas jēdziens ļauj atklāt daudzu sintaktisko parādību gramatisko dabu, piemēram, vienveidīgu teikuma locekļu, nepilnu teikumu gramatisko dabu. Ņ. Valgina uzsvērusi šī jēdziena noderīgumu, runājot tieši par nepilniem teikumiem. Autore norādījusi, ka nepilnu teikumu vispār nav, jo ikvienā teikumā vajadzīgās sintaktiskās pozīcijas ir. Taču runas situācijā šīs pozīcijas var palikt neaizņemtas, tātad leksiski nepiepildītas (Valgina 2000). Ņ. Valginas viedoklis sasaucas ar N. Čomska Pārvaldījuma un saistījuma teorijā izteikto viedokli par to, ka katrā teikumā jābūt subjektam. Aksels

Holvūts (*Axel Holvoet*) norādījis, ka subjekta nulles realizācija, tātad nerealizēts subjekts nenorāda uz subjekta dzēšanu no semantiskās struktūras, bet gan uz subjekta nenoteiktību un/vai to, ka subjektam nav references (Holvoet 2001, 56). Tātad nullformas jēdziens ir lietderīgs, pētot teikuma struktūras līmeņu attieksmes.

Kā norādīts iepriekš, autore izvirzījusi hipotēzi par iespēju nullformas jēdzienu saistīt ar **gramatizēšanās teoriju**. Gramatizēšanās, gramatizācija latviešu valodniecībā definēta kā „valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā. Piemēram, [...] visi palīgdarbības vārdi ir gramatizējušies patstāvīgas nozīmes un funkciju darbības vārdi. Gramatizācija parasti sākas ar desemantizēšanos, vārdam zaudējot savu leksisko nozīmi, turpinās kā dekategorizēšanās, vārdam sastingstot vienā gramatiskajā formā un zaudējot locīšanas paradigmu, un parasti beidzas ar fonētisku redukciju, vārdam fonētiski saīsinoties” (VPSV 2007, 133–134). Bernds Heine (*Bernd Heine*) un Taņa Kuteva (*Tania Kuteva*) skaidro gramatizēšanos kā procesu, kurā leksiskas vienības kļūst gramatiskas un gramatiskas vienības kļūst vēl gramatiskākas (Heine, Kuteva 2005, 14). Kā norādīts definīcijā, gramatizēšanās notiek pakāpeniski – vispirms vārds desemantizējas, tātad zaudē savu leksisko nozīmi. Desemantizēšanās ir „valodas vienības (parasti vārda vai morfēmas) sākotnējās nozīmes pilnīgs vai daļējs zudums” (VPSV 2007, 86). B. Heine un T. Kuteva desemantizēšanos skaidro plašāk – tā ir semantiska izbalēšana, nozīmes zudums vai nozīmes vispārināšanās (Heine, Kuteva 2005, 14). Tātad gramatizēšanās sākumpunkts ir valodas vienība, kurai ir noteikta nozīme, kas var zust, vārds var kļūt par klītiku, pēc tam – par afiksu. Gramatizēšanās noslēdzas ar nulli (sk., piem., Hopper, Traugott 1997; Givón 1979). Izstrādājot pētījumu par subjekta nullformām, sākotnēji šķita, ka nerealizēts subjekts varētu būt zaudējis savu leksisko nozīmi, tātad desemantizējies. Tā kā gramatizēšanos iespējams aplūkot gan diahroniski, gan sinhroniski, bija jānoskaidro, kurš no aspektiem varētu būt piemērots nullformu aprakstam. Gramatizēšanās diahroniskā aspektā nozīmē lingvistisku pārmaiņu kopumu, kam tiek pakļauta kāda leksiska vienība un kas noteiktā lietojumā kļūst par gramatisku vienību vai no gramatiskas vienības kļūst par vēl vairāk gramatisku vienību. Savukārt sinhroniskajā aspektā gramatizēšanās tiek aplūkota kā primāri sintaktiska, ar diskursu saistīta parādība (Hopper, Traugott 1997, 2). No teiktā izriet, ka latviešu valodā subjekta nullformu sakarā noteikti nevar runāt par gramatizēšanos kā pabeigtu procesu. Tātad nullformas nav iespējams skatīt diahroniskā aspektā, jo vienā un tajā pašā teikumā var būt gan sintaktiski realizēts, gan sintaktiski nerealizēts subjekts, piemēram, *Vakar mēs braucām pētīt zvaigznes* un *Vakar braucām pētīt zvaigznes*. Savukārt par sinhronisko aspektu Ilze Lokmane norāda, ka „sinhroniskā aspektā gramatizēšanās process ir vērojams tādējādi, ka viena un tā pati valodas vienība dažādā apkaimē var būt gan leksiska vienība ar patstāvīgu nozīmi, gan gramatiska vienība ar daļēji vai pilnīgi zaudētu leksisko nozīmi. [...] Tātad valodā sistēmā varam vienlaikus novērot dažādas gramatizēšanās attīstības stadijas” (Lokmane 2008, 259). Iepriekš teiktais liecina par to, ka subjekta nullformas tomēr nevar aplūkot arī gramatizēšanās sinhroniskajā aspektā. Neatkarīgi no tā, kādā kontekstā ir subjekta nullforma, subjekts nezaudē savu leksisko nozīmi. Pat ja teikumā izlaists nenoteiktas vai vispārinātas nozīmes subjekts, tik un tā varam iedomāties kādu subjektu kopumu, kas varētu iederēties attiecīgajā situācijā. Tā, piemēram, teikumā *Pašmāju dārzenus pārē labi* subjekts

ir vispārināts, taču tas var būt tikai cilvēks, jo pirkšana ir darbība, ko veic cilvēks. Tātad subjekta nozīmes vispārināšanās nenozīmē nozīmes izbalēšanu vai zudumu, tādēļ pētījuma sākumā izvirzītā hipotēze pētījuma laikā nav guvusi apstiprinājumu.

Turpmāk rakstā aplūkoti gadījumi, kad latviešu valodā subjekts teikuma virsējā struktūrā var nebūt izteikts eksplicīti.

Latviešu valodas materiālā (piemēri ekscerpēti no līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa (pieejams: *www.korpuss.lv*), turpmāk tekstā – K) iespējams šķirt teikumus, kuros par subjekta esamību liecina darbības vārda finītā forma, piemēram:

Aromterapijas kursos [...] mācu gatavot kosmētiskos līdzekļus no dabiskām vielām. (K)

Iepriekš spinningoju arī pērķona negaisā bez kāda satraukuma, tagad gan uzmanos. (K)

Vai tā ir taisnība, ka sagatavošanās procesā strādāji ar Andri Veismani? (K)

Izdomājām paskatīties Zvārtes iezī. [...]gājām baudīt dabu. (K)

Ja braucat ar auto, līdzi jābūt tiem pašiem dokumentiem kā Latvijā. (K)

Kā zināms, latviešu valodā personas kategorija tiek izteikta morfoloģiski – ar darbības vārdu finītajām formām (Paegle 2003, 92). Tās skaidri norāda subjektu teikumā. Ja personas nozīmi iespējams izteikt ar darbības vārda personas galotni, kā tas redzams iepriekšējos piemēros, tad teikuma sintaktiskajā struktūrā var nebūt eksplicīta subjekta.

Var būt tādi teikumi, kuros ir vienlīdzīgi izteicēji, piemēram, *Tādēļ nesmīkņā, nekurni, ņem slotu un strādā.* (K) Darbības vārdu *nesmīkņāt, ņemt un strādāt* vienskaitļa 2. un 3. personas formas ir vienādas. Tā kā minētajā teikumā izteikts rosinājums vai pavēle, subjekts netiek nosaukts. Parasti rosinājumu vai pavēli adresē 2. personai. To apstiprina arī darbības vārda *nekurnēt* 2. personas forma. Šādi teikumi latviešu valodniecībā tiek aplūkoti gan kā divkopu teikumi ar potenciāli sadalāmu gramatisko centru (sk., piem., Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989; Ozols 1993; Beitiņa 2009), gan kā vienkopas teikumi (sk., piem., MLLVG 1962). Raksta autore pievieno viedokli, ka šādi teikumi jāuzlūko par divkopu teikumiem ar potenciāli sadalāmu gramatisko centru, jo darbības vārda personas forma norāda uz konkrētu semantiski iespējamu subjektu. Minētie teikumi nosauc noteiktu personu – vai nu atsevišķu runātāju/runātāju grupu, vai uzrunāto personu. Par šādiem teikumiem rakstīts jau agrāk. Piemēram, Kārlis Mīlenbahs norādījis, ka „latvietis [...] personas var bez kaut kāda pārpratuma apzīmēt ar personas apzīmētāju galotni, patstāvīgu vietnieka vārdu talkā nemaz nesaucot. P. piem.: *Vai iesi? Iešu.* Bet, ja personai sevišķs svars piešķirams, tā, p. piem., pretstādījumos, tad arī latviešu valodā patstāvīgais personiskais vietnieka vārds lietojams. P. piem.: *Vai tu iesi jeb vai viņš?*” (Mīlenbahs 2009, 225). Tāpat arī Jānis Endzelīns norādījis, ka „verba pirmajā un otrajā personā subjekts jau ir personas galotnē, un bieži [...] tam blakus atbilstošais personas vietniekvārds (kā subjekts) var būt neizteikts” (Endzelīns 1951, 1019). J. Endzelīna teiktais sasaucas ar iepriekš minēto K. Mīlenbaha atziņu. Tātad pirmās vai otrās personas formā subjekta nosaukums blakus darbības vārdam nemaz nav vajadzīgs, jo tas jau tāpat norāda vai nu uz runātāju (ja darbības vārdam ir pirmās personas galotne), vai uz

uzrunāto (ja darbības vārdam ir otrās personas galotne). Tātad teikumos *Es lasu grāmatu* vai *Tu vāri kafiju* subjekts var palikt neminēts – *Lasu grāmatu* un *Vāri kafiju*. Šajos teikumos subjekts ir implicēts darbības vārda personas galotnē. Tādēļ jāsecina, ka tādu piemēru sakarā tomēr nevar runāt par īstu subjekta nullformu, jo subjekta nozīme tiek izteikta ar citiem līdzekļiem. Šādas subjekta nullformas varētu dēvēt par šķietamām nullformām.

Latviešu valodā ir iespējami arī teikumi bez subjekta pie darbības vārda trešajā personā. Tomēr te jāšķir tādi teikumi, kuros darbības vārdu iespējams lietot visās trīs personās, no teikumiem, kuros ir bezpersonas darbības vārdi (tātad darbības vārdi, kuri nosauc darbību, kurai parasti nav darītāja). Teikumus ar šādiem darbības vārdiem latviešu valodniecībā neuzlūko par divkoku teikumiem ar potenciāli sadalāmu gramatisko centru, jo tikai darbības vārds 1. un 2. personas formā nepārprotami norāda uz noteiktu darītāju – uz runātāju vai uzrunāto personu (Beitiņa 2009, 88). Tādējādi teikumi ar vienpersonas darbības vārdiem būtu analizējami kā vienkopas teikumi. Vienkopas teikums ir „teikums, kura gramatiskajā centrā ir tikai viens virsloceklis – galvenais loceklis – un par otru iespējamo virslocekli nekas neliecina, piemēram, *Ārā piesalst. Krēslo.*” (VPSV 2007, 447–448). K. Mīlenbahs norādījis, ka subjekta nosaukums pie darbības vārda trešajā personā ir nepieciešams. Pirmā persona „apzīmē tikai runātāju, tāpat otrā persona tikai uzrunāto”, savukārt „trešajai personai ir plašas jo plašas robežas: viņa var attiekties uz visu, tikai ne uz runātāju un uzrunāto [...] No tam izskaidrojas, kamdēļ sevišķi trešajai personai visnepieciešamāk piešķirams subjekta vārds” (Mīlenbahs 2009, 226). Līdzīgu viedokli izteikusi A. Kalnača, norādot, ka „pirmā un otrā persona ir dialoga dalībnieces, tāpēc tās ir opozīcijā trešajai personai, kurai nav saiknes ar dialogu. Darbības vārda trešā persona attēlo to, kas ir ārpus komunikatīvā akta. [...] Darbības vārda trešajai personai nav ierobežota darbības subjekta, tas var būt jebkas – dzīva būtne, nedzīvs priekšmets, abstrakts nojēgums, dabas parādība utt. [...] Tā kā darbības vārda 3. persona latviešu valodā ir morfoloģiski nemarkēta forma, tad, lai būtu skaidrs teikuma saturs, parasti darbības subjektu 3. personā teikumā neatmet” (Kalnača 2011, 45–46).

Teikumus ar izlaistu subjektu pie darbības vārda trešajā personā var sīkāk aplūkot noteiktas personas, nenoteiktas personas, vispārinātas personas vai bezpersonas aspektā.

Teikumā darbības vārda trešās personas formai ir noteikta subjekta nozīme, ja subjekta nosaukums atrodams kontekstā, piemēram, *Viņa studējusi filmu režiju Lietuvas Mūzikas akadēmijā. Kopš 1975. gada strādā Lietuvas televīzijā.* (K) 2. teikumā nav minēts subjekts pie darbības vārda *strādāt*, taču iepriekšējā teikumā atrodams 3. personas vietniekvārds *viņa*, kas ir subjekts ne vien pie darbības vārda *studēt*, bet arī pie darbības vārda *strādāt*. Savukārt sludinājuma teikumā *Pārdod zemi* subjekts nav izteikts, taču semantiski tas var būt tikai kāds konkrēts cilvēks, kuram zeme pieder.

Subjekta nullforma iespējama arī pie dzīvniekskaņu darbības vārdiem. Piemēram, darbības vārds *kūkot* varētu būt lietots bez eksplīcīta subjekta nosaukuma, turklāt saglabājot noteikta subjekta nozīmi, jo šī darbības vārda leksiskajā nozīmē ir iekļauta darītāja nozīme, proti, kūkošana ir raksturīga tikai dzeguzei. Inta Freimane norādījusi, ka implicēts subjekta nosaukums ir nozīmīgs

semantiskais elements darbības vārda nozīmē. Šī darbības vārda saistījumā ar subjekta nosaukumu *dzeģuze kūko* divas reizes atkārtojas semantiskais elements 'dzeģuze'. Rodas iespēja vienu semantisko elementu nenosaukt. Atmetamu semantisko elementu pārstāv patstāvīgais subjekta nosaukums (Freimane 1983, 42). Tomēr kaut arī darbības vārda nozīmē jau skaidri norādīts darītājs, mūsdienu latviešu valodas līdzsvarotajā korpusā vaicājumam „kūko” atrasti 140 vārdlietojumi ar eksplicītu subjekta nosaukumu *dzeģuze*, taču nav atrasts neviens vārdlietojums bez subjekta nosaukuma. Līdzīgi arī darbības vārdu *naudēt, kurkstēt, klukstēt* nozīmē jau ietverta subjekta nozīme, taču piemērus bez eksplicīta subjekta nosaukuma latviešu valodas korpusā raksta autorei nav izdevies atrast. Tādējādi var sacīt, ka attiecīgie darbības vārdi tomēr biežāk tiek lietoti ar eksplicītu subjekta nosaukumu, turklāt noteikta subjekta nozīmē, nevis vispārināta subjekta nozīmē, kā tas ir ar subjektu – cilvēku.

Noteikta subjekta nozīme ir arī teikumos ar nedzīva subjekta nullformu, piemēram:

No griestiem pilēja. (K)

Devos iekšā siltā lietus pielietajā mežiņā. Visur pilēja un žļarkstēja. (K)

Kad mēs abi ienācām smalkajā un stilīgajā kafūzī, tagad, ar ofisa mēbeli līdzās man kaut kā bija stipri vienalga, ka no manis pil kā no sieta. (K)

Kaut arī minētajos teikumos nav eksplicīta subjekta, tomēr darbības vārda *pilēt* leksiskā nozīme (līdzīgi kā dzīvniekskaņu darbības vārdu leksiskā nozīme) norāda, ka teikumos var būt tikai konkrēts subjekts, respektīvi, pilēt var tikai šķidrums.

Ja subjekta nosaukums nav atrodams kontekstā, tad teikumā darbības vārdam ir nenoteiktas personas nozīme, piemēram:

Ruti pārdod izolē. (K)

Mūs ar brālīti izšķīra, kad viņš vēl negāja skolā, un tikāmies tikai jau kā lieli puīši. (K)

Minētajiem teikumiem ir nenoteiktas personas nozīme – „darītājs runātājam nav īsti zināms vai arī nav īpašas vajadzības to nosaukt, jo pats svarīgākais ir darbība, nevis tās veicējs” (MLLVG 1962, 512). Šajā sakarā A. Kalnača rakstījusi, ka teikumos ar subjekta nullformu „tā var būt arī kāda fakta konstatācija, kur nav svarīgs darbības veicējs” (Kalnača 2011, 48). Par nenoteiktas personas subjekta nullformām rakstījis arī A. Holvūts, norādot, ka iespējams šķirt divus nenoteiktas personas subjekta nullformu tipus: nenoteiktas personas subjekta nullformu ar subjekta referenci un nenoteiktas personas subjekta nullformu bez subjekta references (Holvoet 2001, 54). Šķiet, ka teikumi ar nenoteiktas personas subjekta nullformām, kurām ir subjekta reference, ir teikumi, kuros iespējams viens vai daži subjekti. Par subjekta references esamību varētu domāt teikumu *Ruti pārdod izolē* un *Mūs ar brālīti izšķīra [...] sakarā*, jo tajos, visdrīzāk, ir viens vai nedaudzi iespējamie subjekti.

Savukārt vispārinātas personas nozīme atklājas šādos teikumos:

Runā, ka kartē kāds strauts bijis. (K)

Ja sapnī lasa ogas, tad būs jāraud. (K)

Kad sapnī ātri zirgus brauc vai govīs ganot skrien, tad būs liels vējš. (K)

Izrādēs, filmās rāda, ka tādā traģiskā mirklī sākas histērija, asaru plūdi. (K)

„Ar tādām lietām nejoko!” es dusmīgi atbildēju. (K)

Tā jau saka: „Dievi nemīl laimīgos.” (K)

Vispārinātas personas nozīme piemīt subjektam, ja tas ir cilvēks. Turklāt tas var būt jebkurš cilvēks.

Par teikuma virsējā struktūrā nerealizētu subjektu var runāt arī pie bezpersonas darbības vārdiem. Tie ir darbības vārdi, kuru nosauktai darbībai parasti nav veicēja un kurus lieto tikai vienskaitļa vai daudzskaitļa 3. personā (VPSV 2007, 63). Bezsubjekta teikumus (arī bezpersonas un vienkopas teikumus), kā norāda I. Freimane, veido darbības vārdi, kas nosauc meteoroloģiskus procesus (*līst, snieg, miglo*) un implicē subjekta nosaukumu, kā arī astronomiskus procesus (*krēslo, tumst*) (Freimane 1983, 43), piemēram:

Pēdējoreiz lija krietni pirms Jāņiem. (K)

Ārā līst. (K)

Ja otrā martā pa zemi puteņo, tad kustoņiem trūkst barības. (K)

Pirmās dekādes pašā sākumā laiks bija auksts, snīga un puteņoja, pēc tam strauji kļuva siltāks. (K)

Jau krēslo un mums laiks meklēt vietu nakšņošanai. (K)

Tālāk braucam jau lēnāk, visu laiku smidzina. (K)

Minētie piemēri būtu aplūkojami saskaņā ar A. Holvūta viedokli par subjekta nullformām bez subjekta references (Holvoet 2001, 54).

Tomēr, kā norādījis K. Mīlenbahs, reizēm šādos piemēros parādās arī subjekta nosaukums. Tā par iespēju latviešu valodā lietot gan teikumu *Līst*, gan teikumu *Lietus līst* K. Mīlenbahs rakstījis, ka *līt* latviešu valodā nesaistās tikai ar lietu. Latviešu valodā „ūdens līst, alus līst, asaras līst, asinis līst un ikviens cits šķidrums līst. Ja latvietim ūdens un visi šķidrumi līst, kamdēļ tad lietum nelīt?” (Mīlenbahs 2009, 233). Tas izskaidro, kādēļ „leitis nesaka *lytus lyja* = *lietus līst* [..], tāpat kā vācu valodā nesaka *der Regnen regnet*” (Mīlenbahs 2009, 233), savukārt latviešu valodā šāda veida teikumi ir iespējami: *Sniegs snieg. Puteņo puteņo. Migla miglo*. Šādos piemēros divreiz tiek pastiprināta teiktā nozīme, jo darbības vārdi *snigt, puteņot, miglot*, kā norādīts iepriekš, implicē subjekta nosaukumu. Gramatizēšanās teorijā tiek šķirti tā sauktie satura vārdi jeb leksiskās vienības un funkcionālie vārdi jeb gramatiskās vienības. Lietvārdi, darbības vārdi un īpašības vārdi (*piemērs, apstiprināt, zaļš*) ir leksiskās vienības, kas tiek lietotas, lai nosauktu vai raksturotu lietas, darbības, pazīmes. Savukārt prievārdi, saikļi, personu un norādāmie vietniekvārdi (*no, un, viņš, tas*) ir funkciju vārdi (Hopper, Traugott 1997, 4). Tāpat atbilstoši šim viedoklim teikumā *Vasarā es katru dienu peldējos ezerā* vietniekvārds *es* ir gramatiska vienība, kuru zināmā mērā var salīdzināt ar vācu vai angļu valodas piemēros atrodamajiem neīstajiem subjektiem, piemēram, *Es regnet* vai *It rains*, kas, burtiski tulkojot, nozīmē ‘tas līst’. *Tas* aizpilda vācu un angļu valodā teikumā obligāti nepieciešamo subjekta pozīciju, tāpat var runāt par funkciju vārdiem, kuriem nav semantiskas slodzes teikumā. Taču latviešu valodas piemēru sakarā personas vietniekvārdu *es* nevar saukt par funkcijas vārdu. Kaut arī tam nav savas leksiskās nozīmes, tomēr tas izsaka personas nozīmi, kura valodā

ir svarīga. Subjekta nozīme tiek izteikta arī ar darbības vārda personas formu *peldējos*. Tātad personas nozīme tiek divkārti pastiprināta.

Nobeigumā var secināt, ka latviešu valodā īstas subjekta nullformas ir tikai vienkopas teikumos, savukārt divkoku teikumos par sintaktiski neizteiktiem subjektiem var runāt kā par šķietamām nullformām, jo subjekta nozīme izteikta ar darbības vārdu personu galotnēm. Subjekta nullformas tipiski ir teikumos, kuros subjekts ir cilvēks. Autores ekscerpētajā valodas materiālā pagaidām nav atrodami gadījumi ar izlaistiem subjektiem – dzīvniekiem, kaut gan, kā norādīts rakstā, tādus varētu sagaidīt, jo nereti subjekta nozīme jau ietverta pašā darbības vārdā (*rej, čiepst, kūko, ņaud* utt.), tādēļ nullformu pētījumi noteikti ir turpināmi. Analizētais valodas materiāls nav ļāvis apstiprināt sākotnēji izvirzīto hipotēzi par to, ka subjekta nullformas saistāmas ar gramatizēšanos. Kā jau iepriekš minēts, gramatizēšanās dēļ no leksiskām valodas vienībām rodas gramatiskas vienības vai no gramatiskām tās kļūst vēl gramatiskākas. Analizētajā valodas materiālā nav izdevies gūt apliecinājumu tam, ka subjekta nullforma teikumā nozīmē subjekta nozīmes izbalēšanu vai pat zudumu. Salīdzinot teikumus ar konkrēta subjekta un vispārināta subjekta nullformu, jāsecina, ka atšķiras tikai vispārinājuma līmenis, bet subjekta nozīme, palielinoties vispārinājumam, tik un tā saglabājas.

Avots

Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss. Pieejams: www.korpuss.lv

Literatūra

1. Beitiņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: LiePA.
2. Chomsky, Noam. 1982. *Some Concepts and Consequences of the Theory of Government and Binding*. Cambridge: MIT Press.
3. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. 1989. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne.
4. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
5. Freimane, Inta. 1983. *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
6. Givón, Talmy. 1979. *On Understanding Grammar*. New York, San Francisco and London: Academic Press.
7. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2005. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Hoeing, Robert G. 1994. Empty, expletive, and missing subjects in German. *Berkeley Insights in Linguistics and Semiotics*. Vol. 11. New York, Bern, Berlin, Frankfurt/M., Paris, Wien.
10. Holvoet Axel. 2001. *Studies in the Latvian Verb*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

11. Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth C. 1997. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePA, 125-131.
13. Kalnača, Andra. 2008. Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 250-258.
14. Kalnača, Andra. 2011. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
15. Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 259-268.
16. Malchukov, Andrej, Ogawa Akio. 2011. Towards a typology of impersonal constructions: A semantic map approach. *Impersonal Constructions : A Cross-Linguistic Perspective*. Ed. by Andrej Malchukov, Siewierska A. John Benjamins, 19-56.
17. Matthews, Peter H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press.
18. Mīlenbahs, Kārlis. 2009. *Darbu izlase*. Sast. Ina Druvieta, zin. red. Sarmīte Lagzdiņa. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
19. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II. Sintakse*. 1962. Autoru kolektīvs. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
20. Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zinātne (2. lab. izd.).
21. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa*. Rīga: Zinātne.
22. Safir, Ken. 1984. Missing subjects in German. *Studies in German Grammar*. Jindřich Toman (ed.). Dordrecht [etc.]: Foris. (Studies in Generative Grammar; 21), 193-229.
23. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
24. Валгина, Нина С. 2000. *Синтаксис современного русского языка*. Москва: Агар. Picejams: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook089/01/title.htm>.

Summary

Surface sentence structure is the realization of deep sentence structure. The deep sentence structure can be completely realized in surface sentence structure as every participant of deep structure has a corresponding sentence part in surface structure. However, an asymmetry can develop between deep and surface structure, in case one of participants included in deep sentence structure is not overtly expressed. There is a point of view in generative grammar stating that every sentence must contain a subject position. The last one may be not realized in the surface structure. A notion of zero form is used to describe unrealized syntactical positions. It allows exploring mutual relations of sentence structure levels.

In Latvian there are quasi zero subjects in the sentences, where a personal form of a verb testifies to the presence of a subject, and real zero subjects in sentences, where there is nothing that testifies to the presence of a subject, e.g. if the predicate is an impersonal verb (snigt 'to snow', miglot 'to become misty', krēslot 'to be getting dark') that describes various meteorological and astronomical processes.

Valoda: nozīme un forma 2.
Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā, 2012

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 67034535

Iespiests
SIA „Latgales druka”